GUSTAF AULÉN

FRÅN MINA NITTIOSEX ÅR

Hänt och tänkt

verbum

-76
2
NORRKÖPINGS STADSBIBLIOTEK
Gjz Aulén

© 1975 Gustaf Aulén
Omslagsbild Lennart Gullberg/Scandia Photopress
Printed in Sweden
AB Tryckmans, Stockholm 1975
11-2581-4

Innehåll

Kapitel 1
Hem och skola 7

Kapitel 2
Uppsalatiden 20

Kapitel 3
Professorsåren i Lund 84

Kapitel 4
Biskopsåren i Strängnäs 121

Kapitel 5
Åter i Lund 212

Bilaga 1
Uppvuxen i Kalmar stift 232

Bilaga 2
Från mina professorsår 245

Bilaga 3
Möten med fem ärkebiskopar av Canterbury 262

Bilaga 4
Samvaro med Yngve Brilioth 276

Böcker av författaren i översättning eller i utländskt original 288

Personregister 289

Guds kärlek är som stranden 299

KAPITEL 1

Hem och skola

I maj 1896 blev jag student i Kalmar. Veckan förut hade jag fyllt 17 år. Det kändes som en oerhörd lättnad att skolan nu hörde till det förgångna och att jag skulle få övergå till akademiska studier. Då jag nu ser tillbaka på olika skeden av mitt liv, ter sig skoltiden som det enda skede som varit en smula långtråkigt och där jag inte kunnat finna mig riktigt hemmastadd. Detta kan te sig besynnerligt. Jag hade egentligen ingenting att klaga på — inga svårigheter med studiet, lätt att umgås med kamrater. Och jag hade vistats i skolan kortare tid än mina kamrater, endast fem och ett halvt år i stället för de ordinarie nio. Ändå tyckte jag att det varit en oändligt lång tid som äntligen tagit slut.

Varför? Orsaken är, när jag nu ser tillbaka, fullt klar. Den var att jag så länge fått min undervisning i hemmet av guvernanter, som också undervisade mina båda yngre systrar Gertrud och Elisabeth när de kom i skolålder, men också av min far (Johan Aulén) som var en utmärkt pedagog. Det var en undervisning under frihetens tecken med alla de förmåner som det innebär att få växa upp på landet, icke minst de obegränsade möjligheterna till friluftsliv. Undervisningen i hemmet var för mig helt lustbetonad. Att lära sig läsa hörde till barndomens stora lockelser. Det kunde jag också göra när jag var fem år. Hur det gick till vet jag inte — delvis förmodligen genom att jag på frågvisa barns vanliga sätt frågade ut de kunniga om bokstävernas betydelse. Unge-

får vid samma tid hade min musikaliska mor börjat ledsaga mig in i musikens värld, lärt mig läsa notskrift och låtit mig göra de första försöken att treva mig fram på husets taffel. Jag fick god undervisning hemma i prästgården och stortrivdes med den. Inträdesprovet i Kalmar högre allmänna läroverk vid vårterminens början 1891 vållade inga svårigheter.

Men det säger sig självt att kontrasten mellan detta slags undervisning och den som bestods i läroverket var enorm. Dåtidens skola var så olika nutidens som tänkas kan. Ingen drömde på den tiden om att lärjungar skulle ha egen representation med inflytande på vad som skedde i skolan eller överhuvud ha något att säga till om. Disciplin var skolans signum. En och annan lärare utövade den handgripligen. Bland adjunkterna fanns några utpräglade och ganska påfrestande original. Där var latinläraren (far till den berömde naturskildraren Bengt Berg), som drev exercisen med den latinska grammatikan till fulländning. Det gick till så här: första personen presens, andra personen imperfektum, tredje personen perfektum osv hela raden tempusformer igenom till futurum exaktum och sedan samma historia baklänges tillbaka till presens. När någon stackare inte kunde följa med i svängarna, överöstes han med skällsord och tillrop sådana som: »Gå tillbaka till plogen, där passar du bättre.» Där var matematikläraren, också han en hetlevrad herre, som alltid hade pekpinnen i hand för att klämma till den som framme vid svarta tavlan dabbat sig med räkningen. Där var en adjunkt i franska som var alkoholist (smeknamn: Dille, förnamn Adil). Det kunde hända att han under en lektion gick ut i korridoren för att ta sig en klunk av medförd vara. Där fanns en gammal infödd kalmarbo, som bibehållit det för denna stad exklusiva tungomålet med en pregnans som skulle ha entusiasmerat en dialektforskare. Han

undervisade i historia och geografi och hans pedagogiska ideal var att eleven så ordagrant som möjligt skulle återge texten från läroboken i historia. När han inte blev tillfredsställd, återkom regelbundet denna förmaning: »Sätt dej ner me(d) dej (man stod ju alltid på den tiden när man svarade), lättjan e alla lästers moder som sagt va me de(t).» Dessa fyra adjunkter hörde till mina läromästare under mina tre första terminer i skolan, innan jag kom över till gymnasiet. För den som var fostrad i frihet var sådana upplevelser onekligen chockerande och påfrestande. Men jag skulle bara säga halva sanningen om jag inte talade om att de blev en källa till mycken förnöjelse. För den som var utrustad med känsliga öron var det ingen större svårighet att imitera vederbörande och det skapade många glädjestunder bland kamrater, ungdomsvänner och i hemmet.

När jag kommit upp i gymnasiet blev situationen bättre. Adjunkterna kopplades bort och lektorer trädde till. Vi fick en del god undervisning, särskilt i historia och franska, likaså i grekiska, där rektor själv skötte undervisningen för ett reducerat antal elever. Han utstrålade välvilja och godmodigheten lyste igenom även vid de tillfällen då han fann sig föranlåten att hålla förmaningstal till läroverkets ungdom eller till pojkar som förbrutit sig mot läroverkets disciplin.

Men även om undervisningen blev bättre och situationen drägligare, så var och förblev systemet oföränderligen detsamma: läxor, förhör och nya läxor. Lektion var detsamma som förhör. »Plugget» är rätta ordet för denna pedagogiska metod. Där fanns inte en gång skymten av en tanke på att undervisningen skulle göras underhållande eller lustbetonad. Det ingick inte i systemet — det kunde väl ändå ibland hända att den blev livaktig och underhållande. Men det skedde i så fall

inte i enlighet med utan trots systemet. Inte heller på gymnasiet kunde det förekomma att elever uppmuntrades till självständigt arbete eller att träningen kunde uppmjukas till samtal mellan lärare och gymnasister, till diskussioner med frågor ställda av eleverna. Frågor var förhörsfrågor som skulle besvaras — punkt och slut.

Systemet var inte uppmuntrande. Och därför är det förklarligt att det kändes skönt när studentexamen äntligen var överstökad och vägen kunde gå till frihetens akademi. Ändå vill jag inte uppstämma någon klagosång om Kalmar högre allmänna läroverk (numera Stagneliusskolan). Det mått av kunskaper som trumfades in i våra hjärnor var aktningsvärt och gav oss säkerligen i vissa avseenden — t ex vad språkkunskap beträffar — en fastare grundval och större möjligheter att tillägna oss akademisk undervisning än den som nutida ungdomar äger — trots sina (för oss obefintliga) rika tillfällen till utlandsresor under skoltiden. I varje fall gäller detta om merparten av humaniora.

Innan jag definitivt lämnar hem och skola vill jag se relationerna dem emellan från en alldeles speciell synpunkt: det gäller här frågan om mitt studieval: varför jag blev teolog. Otaliga gånger har jag fått den frågan och då vanligen svarat med en hänvisning till hemmets betydelse. Men när jag nu på mycket gamla dagar och alltså från lång distans ser tillbaka på min barndoms- och ungdomstid, står det fullt klart att jag kan ge ett mera distinkt svar och att ett mycket betydelsefullt motiv har varit *relationen* mellan hem och skola eller, mera precist, olikheten, kontrasten mellan det jag upplevde i hemmet och det jag upplevde under skoltiden.

Det är inte ovanligt att prästbarn studerar teologi och blir präster. Men någon självklarhet är det ju inte alls. Det har som bekant inte så sällan hänt att upp-

växten i ett prästhem haft rakt motsatt verkan, att livet där — låt vara i all välmening — präglats av religiös tvångsfostran och omgärdats av stränga och snäva regler och förbud och att detta, förklarligt nog, ledde till mer eller mindre häftiga reaktioner. I mitt hem fanns inte ringaste anledning till sådana reaktioner. Där fanns ingenting av religiös tvångsdressyr, inga trångsynta regleringar av livsmönstret, inga hårda påtryckningar av något slag. Där fanns »bara» ett levande rikt och värmeutstrålande fromhets- och andaktsliv, som omslöt de tre uppväxande barnen med idel godhet och omsorg. Hemmet var under mina första barnaår säkerligen sällsynt ljust, harmoniskt och lyckligt — liksom fars och mors äktenskap. Men under senare delen av 80-talet föll en mörk skugga över denna lycka: mor blev svårt sjuk. Dåtidens sjukvård var inte vad nutidens är. Man stod rådlös och gjorde tafatta försök, bland annat med en badresa till Kreuznach. Det var till ingen nytta eftersom sjukdomen var bröstcancer. Mor opererades på lasarettet i Kalmar utan att sövas. Efter flera års tålmodigt utståndna plågor lämnade hon 41-årig det hem, vars ljusstråle hon varit, sommaren 1891. Det var ett hårt slag för oss alla, jag var då 12 år, min yngsta syster 7. Far kom aldrig över denna förlust. Vemod satte sina spår i hans ansikte, han drog sig gärna, när han så kunde, tillbaka till meditation och studier. Men arbetsivern var densamma och omsorgen om de tre moderlösa fördubblades.

Hem och kyrka hörde oupplösligt samman. Under den tid då far var kyrkoherde i Mortorp (1889—1900) hade vi kyrkan alldeles inpå oss: jag kunde från mitt rum i övre våningen läsa inskriptionerna på de närmaste gravstenarna. Redan det kan ha haft sin betydelse. Men det viktiga var den starka kontakten med gudstjänstlivet. Vi levde under kyrkoårets tecken: kyr-

kans stora helger, främst jul och påsk, gav rika och outplånliga minnen. Kyrkans högtider var i eminent grad också hemmets högtider.

Liturgiskt och musikaliskt sett var detta skede ett av de torftigaste och mest monotona som vår kyrka upplevt. Om detta har jag berättat i olika skrifter, bl a i min bok om »Högmässans förnyelse». Men därom visste jag ingenting i dessa barn- och ungdomsdagar. Så jag höll till godo med det som presterades; och det var under dessa år nästan den enda musik jag kom i kontakt med. Det föreföll inte som om församlingen i någon högre grad uppskattade denna del av gudstjänsten. Den kom för att höra predikan. Många hade långa vägar till kyrkan. Pastoratets geografiska form var snarlik Sydamerikas med huvudkyrkan placerad i sydligaste Argentina. Kyrkan var enda träffpunkt och det hände nog att en del kyrkobesökare, mest män, stannade kvar på kyrkbacken även sedan klockorna ringt samman. Huvudsaken var att inte komma för sent till predikan. Kyrkan var, trots det olämpliga läget, väl besökt, i regel fullsatt. Far predikade enkelt och lättillgängligt. Han kände väl till hur de som han talade till tänkte och kände. Innehållet var gediget. Hans tal var allvarligt men aldrig dömande eller skrämmande. Det framför allt angelägna var att bära fram det frigörande evangeliet och det gjorde han varmhjärtat men utan sentimentalitet.

Vad betydde nu allt detta för mig? Det kan vara svårt att ge ett exakt svar. De flitiga kyrkobesöken gjorde mig naturligtvis hemmastadd i kyrkan, väl förtrogen med allt som försiggick där. Det starka intresse som jag livet igenom haft för kyrkomusikaliska och liturgiska frågor har otvivelaktigt uppammats av dessa tidiga ungdomsupplevelser. Djupa intryck för livet gav det också obestridligen att söndag efter söndag få vara med i den

andäktigt lyssnande skaran — även om ens egna ungdomliga tankar under predikan, som då var betydligt längre än som nu är vanligt, kunde flyga hit och dit.

Men frågar jag mig vad som rent religiöst sett hade största betydelse, så var detta helt säkert vad jag upplevde och bevittnade i hemmet. Vad jag upplevde: fars och mors levande starka och förtröstansfulla kristna tro, den styrka de här hämtade under alla påfrestningar, den glädje som utstrålade från dem, inte minst från mor så länge hon levde — också under hennes långa plågors tid. Vad jag därjämte bevittnade var fars förmåga att ta hand om hjälpsökande människor. Det var år efter år många som kom till honom för att få råd och hjälp i sina svårigheter — både unga och gamla sockenbor, men också folk från andra angränsande pastorat. De möttes med djup förståelse, de fick tala ut och de fick väl övervägda svar och råd. Mången gick tröstad och styrkt från sådana samtal.

I en artikel med titeln »Uppvuxen i Kalmar stift» (som också finns med i denna bok) skrev jag att det efter mina erfarenheter av hem och kyrka var »nära nog en självklar sak att jag skulle ägna mig åt teologin». Det är säkert riktigt att dessa mina erfarenheter var ett huvudmotiv för mitt studieval, men jag får nog understryka orden *nära nog*. Det fanns också annat som påverkade mitt val. Och det var, paradoxalt nog, negativa erfarenheter från mina skolår i Kalmar. Påståendet kräver förklaring.

Låt mig då först säga: den kontrast mellan hem och skola som jag förut talat om kulminerade i mötet med allt som rörde religion, både undervisningen i kristendom och andakter. Formellt sett var både det ena och det andra långt rikligare företrätt än nu för tiden. Men kvaliteten svarade inte mot kvantiteten. Varje skoldag började med en »morgonbön» klockan 6.45. Den varade

en kvart och bestod av psalmsång och en »betraktelse», än fritt framförd, än uppläst, hämtad från någon andaktsbok. Ungdomen tågade klassvis in i »bönsalen», som var det vedertagna namnet på läroverkets största hörsal. Närvaron var obligatorisk — frånvaro resulterade i vederbörligen registrerad anmärkning i klassföreståndarens journal och det var riskabelt för terminens »sedebetyg» om anmärkningarna blev för många. Jag skall villigt medge att det möter oerhörda, nära nog oöverkomliga svårigheter att tala så att det som sägs kan intressera på en gång små nioåringar i första klass och lärjungarna i studentklassen. Det kan tryggt sägas att det som talades eller lästes endast ytterst undantagsvis gjorde något intryck. Redan den från nutida synpunkt extraordinärt tidiga morgontimmen gjorde att problemet för det sömndruckna auditoriet var om det överhuvud kunde hålla sig vaket under längre tid än psalmsången varade. Den alldeles övervägande delen av pojkarna uppfattade helt visst morgonbönerna som slentrian och belastning. Själv hade jag knappast någon glädje av det hela — utom under den del av min gymnasietid då jag fick tjänstgöra som organist och stå för koralspelet på bönsalens stora orgel-harmonium — någon piporgel fanns inte. När 1946 några av de kvarlevande studentkamraterna samlades för att fira 50-årsjubileum, besökte vi den då tämligen nybyggda Stagneliusskolan. Där fanns en ordentlig piporgel som jag provspelade på begäran av min studentkamrat, den kände skriftställaren Waldemar Svahn, som konstaterade: »Det var annat än det gamla harmonium du spelade på i gamla dagar.»

Till skolans andaktsarrangemang hörde obligatoriskt deltagande i högmässan varannan söndag. Södra läktaren i den magnifika domkyrkan var ställd till läroverkets disposition. Men läktaren rymde inte hela skolans ungdom. Så det blev hälften varannan söndag. Man samlades i det dåvarande läroverket, som låg mitt emot domkyrkan, och tågade därifrån ordnad efter klasser och under ledning av ett par tre lärare till kyrkan. Lärarna tjänstgjorde sedan som välbehövlig vakt — en del åldersklasser hade naturligtvis svårt att hålla sig stilla under den jämförelsevis långa gudstjänsten. Vi hade däruppe på läktaren god överblick över kyrkans sköna interiör, men med akustiken var det si och så. Någon högtalaranläggning fanns inte på den tiden och det var ofta redan av akustiska skäl svårt att kunna lyssna till det som förkunnades. För egen del hade jag naturligtvis ingenting emot att vara med om gudstjänsten. Men det kändes sällsamt att fira gudstjänst på kommando och under bevakning.

När jag kommit en bra bit upp i gymnasiet deltog jag i den av läroverket ordnade konfirmationsundervisningen. Konfirmationslärare var domprosten i Kalmar, Richard Warholm. Han var vid den tiden en gammal man, vördnadsvärd, respektingivande, högrest med silvervitt hår. Bortåt ett 50-tal lärjungar deltog i undervisningen, som gavs i en av läroverkets skolsalar. Den ojämförligt största delen av konfirmanderna kom från lägre klasser, från min, den näst högsta, gymnasieklassen kom endast två, de två yngsta. Det var Ivar Kreuger och jag. Alla placerades strikt efter klassordning, vilket betydde att jag och Ivar, den blivande store och omstridde finansmannen, placerades bredvid varandra längst bort i salen. Redan detta att vi satt i en vanlig skolsal gjorde att man inte fick någon starkare känning av konfirmationsundervisningens särart. Därtill kom att undervisningen försiggick efter den allmänt gällande modellen: läxor och förhör, katekes och svar som man skulle kunna utantill. Domprosten var som person imponerande. Men det hela hade alltför mycket

tycke av vanlig skolundervisning och det mesta av vad som förekom kunde jag redan på förhand. Konfirmationstiden satte för mitt vidkommande inga djupare spår.

Det fanns i läroverket en framstående kristendomslärare, en adjunkt Holm, som sedermera blev lektor. Men jag hade otur: han undervisade inte i de klasser där jag gick — jag fick bara höra honom då och då i morgonbönerna. Den adjunkt som jag mötte under mina tre första skolterminer hette Jöns Nyblén. Han kom från Nils Holgerssons trakter i Sydskåne och talade en härlig sydskånsk dialekt. Men undervisningen var kort sagt urtråkig. Lektorn som undervisade i gymnasiet hette Lars Hallmer, också han skåning. Han var filosofie doktor, hade disputerat på en avhandling i filosofi och var trogen hegelian liksom hans lärofader professor J J Borelius i Lund. Denne hade tidigare själv varit lektor i Kalmar och då av den i Uppsala regerande Christopher Jacob Boström fått mottaga en stridskrift i vilken Boström i filosofisk självtillräcklighet förklarade att den »specultative philosophen Johan Jacob Borelius i Calmar» aldrig av vår Herre varit avsedd till tänkare. Hallmer var en blid man. Han nalkades pensionsåldern, verkade tung och åldrigare än han var, talade stillsamt och sävligt. Inspirerande var han förvisso inte. Men ändå hände det att hans filosofiska bakgrund då och då skymtade fram i en eller annan litet ironisk kommentar till den lärobok som vi använde. Läroboken i fråga var Norbecks teologi, som under decennier använts som studiebok vid gymnasieundervisningen i Sverige. För några år sedan firades hans 100-årsjubileum. Jag blev då ombedd att skriva något om denna bok som jag hade haft som skolbok på 1890-talet, men svarade blankt nej — jag hade inte ringaste lust att skriva om den boken.

Norbecks teologi kan beskrivas som en något uppmjukad version av gammal 1600-tals ortodoxi. Framställningen var redig och klar, men knastrande torr och utan någon som helst relation till den religiösa problematik som aktualiserats under 1800-talets senare hälft. För den helt övervägande delen av gymnasister måste innehållet som skulle pluggas in ha tett sig som främmande, mer eller mindre obegripligt, likgiltigt, frånstötande. Jag är helt övertygad om att denna bok i hög grad bidragit till att »sekularisera» läroverksungdomen runt om i vårt land. För dem som i sina hem mött levande kristen fromhet och själva fått intresse för religiösa frågor kunde resultatet bli annorlunda: bokens doktrinära dogmatik kunde leda till — låt mig säga — malplacerade svårigheter. Ett celebert exempel. Jag vet att Pär Lagerkvist i Växjö-gymnasiet läste Norbeck. På 1960-talet gjorde jag ett försök att något analysera problemställningarna i Lagerkvists lysande romansvit Barabbas, Sibyllan och Ahasverus' död (resultatet publicerat i min bok »Dramat och symbolerna», 1965). Det är helt påtagligt att barndoms- och ungdomsupplevelser ligger i botten som en tidig bakgrund till hans livslånga brottning med religiösa frågor. Jag finner det mer än sannolikt att Norbecks teologi, och då särskilt läran om försoningen, därvid spelat en viss roll. Norbeck har visserligen inte talat om »en grym Gud», men det ligger snubblande nära att tolka det han skriver på det sätt som Lagerkvist gör. Att sedan hans livslånga grubbel har många andra djupt liggande orsaker är en annan och självklar sak.

Denna kritik av min ungdoms lärobok har naturligtvis utformats med den långa distansens hjälp. Men jag reagerade också i min ungdom och jag tror att jag någorlunda korrekt kan återge den dåtida reaktionen. Det var inte bara så att jag fann boken tråkig — den

utlöste hos mig en irriterad motvilja som var rent instinktiv och som jag säkerligen inte kunde motivera med klara skäl. Det är tänkbart att min reaktion i någon mån kunnat hämta näring av filosofen Hallmers små syrligheter. Men det avgörande var nog, när allt kommer omkring, motsättningen mellan denna torrlagda visdom och hemmets friska källflöden.

Mitt studieval har otvivelaktigt i första hand berott på erfarenheterna från hemmet. Men säkert är att de negativa erfarenheterna från skoltiden har medverkat. De ställde frågor som jag ville få besvarade och stimulerade min vetgirighet. Att denna diagnos är riktig kan jag bestyrka därigenom att det under livets gång ofta förhållit sig på alldeles samma sätt: negativa reaktioner har uppkallat mig till aktivitet. Flera av mina skrifter har kommit till av sådana anledningar.

Det säger sig självt att far och jag ofta samtalat om mitt val av yrke. När avgörandet skett gav han mig rådet att jag före de teologiska studierna skulle ta en filosofie kandidatexamen: jag skulle sedan, menade han, kunna börja med en tids tjänstgöring i något läroverk och — såsom han uttryckte det — slippa att »åka omkring på konsistorie skjutskärra», dvs fara som pastorsadjunkt från den ena prästgården till den andra. Det rådet kunde inte gärna ha någon grund i egna erfarenheter, men han hade väl bevittnat en del deprimerande fall av sådant kringflackande. Själv hade han endast haft ett enda missiv som pastorsadjunkt. Det gällde några månaders tjänstgöring i Köpings församling på Öland — och under den tiden fann han den flicka, Maria Hildebrand, som blev hans högt älskade hustru. Därefter blev han av biskop Genberg förordnad att vara vice pastor i biskopens prebende Ljungby, och där levde han i lugn och ro tills han fick ordinarie befattning. Men rådet att börja litet grundligare i filosofiska fakul-

teten följde jag mer än gärna. Valet av Uppsala universitet berodde nog inte i någon nämnvärd grad på att far studerat där — det avgörande skälet var säkerligen ett givet löfte om att jag skulle få inta mina måltider i ett besläktat professorshem, hos min mors kusin Hugo Hildebrandsson — Sveriges förste professor i meteorologi — gift med sin kusin Wendela af Wirsén. Far betraktade detta som en stor förmån, vilket det också var. Verkligheten uppfyllde mer än väl hans förväntningar.

Far följde mig på vägen upp till universitetsstaden. På den tiden for man gärna sjövägen från Kalmar till Stockholm, så gjorde också vi en av de första septemberdagarna 1896. Det var en trivsam och komfortabel färd att åka med någon av de båtar som då gick här i regelbunden trafik. Resan upp till Stockholm tog sin tid, omkring 18 timmar. Båtarna skulle lägga till både i Oskarshamn och Västervik. Efter Västervik var det dags att krypa till kojs — man skulle upp i tidig morgonstund för att inte försumma inloppet till Stockholm genom den sköna skärgården. I Stockholm stannade vi någon dag för att se på staden och besöka släkt. Sedan kom Uppsala — och en helt ny tid för mig.

KAPITEL 2

Uppsalatiden

Studentåren

Att komma från skola till universitet var underbart: en fågel som länge levat instängd i en bur släpptes ut och fick flyga fritt omkring. Snart nog kände jag mig fullt hemmastadd i den nya akademiska världen. Därtill bidrog i högsta grad att jag under mina sju första akademiska år fick mitt hem hos »farbror Hugo» och »tant Wendela» Hildebrandsson. Jag bodde visserligen inte under deras tak utan till en början i ett litet rum på Kyrkogårdsgatan som jag hyrde till ett pris av 35 kronor i terminen. Det låg rätt nära den stora tomt där den astronomiska institutionen sedan länge funnits och där den förste innehavaren av en meteorologisk professur lyckats åstadkomma både en ny institutionsbyggnad och en förstklassig ämbetsbostad. Där blev jag nu inte bara »inackorderad i maten» utan också hjärtligt mottagen som familjemedlem. När jag nu, efter 79 år, i tankarna går tillbaka till det hildebrandssonska hemmet och allt vad jag där upplevde, ser jag klarare än någonsin vilket privilegium det var för en ung, oerfaren och ännu ganska barnslig student att få göra sin entré i den akademiska världen under så förmånliga villkor. Jag måste därför här få berätta något om detta — det blir på samma gång några glimtar från livet i professorskretsar under de år före och efter sekelskiftet, som torde kunna betecknas som den »oscariska» periodens höjdpunkt. Sedd under nutida perspektiv ter sig perioden som en tid med många och stora avigsidor och samtidigt som en idyll, utan nutida stress, en tid då livets älv flöt stilla fram. Så var det väl också — till en viss grad. Men bara »idyll» var det visst inte — någon sådan tid har aldrig funnits.

Hugo Hildebrandsson (som 1896 var 58 år, professor sedan 1878) var en originell man och en av det dåtida Uppsalas »mesta kändisar». Men han var också väl känd runtom i Europa, och han var otvivelaktigt en av de allra mest internationellt orienterade och mest beresta bland dåtidens svenska professorer. Han hade i vetenskapliga ärenden gjort otaliga resor till så gott som alla västeuropeiska länder och var också hemmastadd i Sankt Petersburg. Meteorologi var då en ung vetenskap och han fann det nödvändigt att upprätthålla livliga kontakter med kolleger i de olika länderna. Efterhand hade han blivit medlem i en lång rad vetenskapliga akademier och organisationer samt blivit föremål för många hedersbevisningar, vilka han mottog med oförblommerad tillfredsställelse — i synnerhet om de kom från Frankrike. Paris, som han mångfaldiga gånger besökte, var för honom världens huvudstad. Där hade han också den kollega som han mest samarbetade med. Fransk kultur stod över alla andra. Han var helt franskorienterad — i det fallet avvek han från den oscariska tidens tyskorientering och följde svensk tradition sådan den var före och under 1870 års fransk-tyska krig.

Hugo var en utpräglad sällskapsmänniska, godhjärtad, gladlynt och lättsam i all sin umgängelse, tyckte om ett gott skämt och glatt samspråk — det vilade inga tvångsamheter över de måltider där han var värd. Hans mångsidiga intressen sträckte sig också till det religiösa livsområdet. Men här var han mera förtegen. Det fanns hos honom ingenting av den aggressivitet mot kristen tro

och kyrka som eljest just under 1800-talets sista decennier stod på sin höjdpunkt hos många naturvetenskapsmän och som under 1880-talet hade tagit sig uttryck i en rad hetsiga religionsdebatter i Uppsala. Hugos hållning skulle jag snarast vilja beskriva som intresserat respektfull.

Fru Wendela var syster till Carl David af Wirsén. Hon var i många avseenden mycket olik sin man. För utomstående kunde de nog uppfattas som ett omaka par — och detta i högre grad än de verkligen var. De var i varje fall båda två mycket varmhjärtade människor. Wendela hade ingenting av Hugos lättsamma natur. Hon var tyngre, mera betänksam, mera sluten, kunde ibland vara mycket tystlåten — man fick snarast intryck av att hon då var försjunken i stilla ensam meditation. Hennes karaktär var solid och helgjuten, hennes kristna tro fast och klar. Men det var inte värre med tystlåtenheten än att man lätt kunde komma till tals med henne och samtala om alla slags frågor, vardagliga, litterära, religiösa. Hon var en utmärkt husmor. Och jag tänker med tacksamhet på den moderliga omsorg hon visade mot den unge student som hamnat i hennes hem.

Två av de tre barnen var för länge sedan utflugna från hemmet: sonen Sven, agronom och direktör för ett försäkringsbolag, dottern Louise, gift med en av mina ölandskusiner, Albin Hildebrand, provinsialläkare i Västmanland. Den yngre dottern Sigrid (6 år äldre än jag), som ärvt faderns gladlynthet och moderns behärskade lugn, bidrog mycket till trevnaden i hemmet så länge hon var kvar — hon blev under mina år där gift med akademiräntmästare Brandberg. I familjen fanns under mina första uppsalaår ännu en permanent bordsgäst: Karl Hildebrand, son till riksantikvarie Hans Hildebrand. Karl, som studerade historia för den vittberömde Harald Hjärne, höll vid denna tid på att skriva sin

doktorsavhandling. Karl var nio år äldre än jag och blev mig till stor hjälp, nästan som en äldre bror. Han var rättfram och okonstlad i all sin färd och kryddade gärna sitt tal med humor av det hälsosamma, torrkärva slaget.

Detta var alltså det vanliga bordssällskapet. Middagen var sällskapslivets naturliga höjdpunkt. Den inleddes med ett litet smörgåsbord vars ingredienser tydde på att det ursprungligen tillkommit för att bilda underlag för den snaps som Hugo dagligen tog sig. Sedan denna solomanöver hade utförts, ryckte han gärna på högra axeln — en vanlig gest — och kommenterade: »Så där ja, nu är livhanken räddad för denna dagen.» Efter maten serverades kaffe med två slags skorpor — den ena, stor och kraftig, kallade Hugo av någon anledning »den rättsinniga» och förklarade att den som ännu inte blivit mätt hade nu den oåterkalleligen sista chansen.

Hemmet var mycket gästfritt. En del arrangemang återkom regelbundet. Dit hörde först och främst den s k läskretsen. Att samlas kring högläsning var på den tiden ett mycket omtyckt nöje. Kretsen bestod av tre familjer: Hildebrandssons, rådman och fru Sven Bring, professorn (i mekanik) och fru Carl Gustaf Lundquist. Högläsningen gick runt i de tre familjerna — en eftermiddag varje vecka under terminerna. Man läste nyutkommen litteratur och 90-talet hade härvidlag mycket att bjuda. Håller vi oss till de förenade konungarikena kan man lämpligen erinra sig denna lista: Strindberg, Lagerlöf, Fröding, Heidenstam, Ibsen, Björnson, Lie. Ingen ungdom var med under själva läsningen. Vad som lästes kommer jag inte längre ihåg, men jag vet hur det gick till. Den ständige föreläsaren var Sven Bring, han som hade gjort en ny översättning av Dante och för denna bragd prisbelönats av Svenska Akademin. Det sades om honom att han var utomordentligt kunnig i många

främmande språk, men att han inte talade något enda — i så fall ett tidstypiskt fenomen! Han läste stillsamt och långsamt. Var det något i boken som föreföll honom svårbegripligt eller grumligt, stoppade han läsningen och funderade över sammanhanget innan han åter satte i gång. Under sådana pauser rådde djup tystnad; eventuell diskussion följde efter läsningens slut.

Dessa sammankomster avslutades med supé och till den var familjernas ungdomar inbjudna, i varje fall alltid hos Hildebrandssons. Några av dem blev mina vänner för livet. Från Brings kom sonen Richard och dottern Maj. Richard var juris studerande, blev senare landssekreterare under Hjalmar Hammarskjölds regim på Uppsala slott och slutligen underståthållare i Stockholm, Maj blev konstnär, välkänd och framstående målarinna (jag såg henne för sista gången på hennes 90-årsdag, då vi tillsammans frossade i glada ungdomsminnen, hon dog kort därefter). Men med dessa båda kom också ibland en tredje, och det var ingen mindre än Einar Billing, som under sin studietid bodde i sin morbror Sven Brings våning. Han läste teologi långt in på nätterna och var dessutom starkt engagerad i studentkårens angelägenheter, under ett år kårens ordförande. Han var med allaredan under min första termin och blev sedan alltmer attraherad av dessa samkväm. Anledningen därtill uppenbarades så småningom. Lundquists hade fyra döttrar. De tre äldsta brukade under de första åren regelbundet komma till läsaftnarnas supéer. Nummer två hette Gerda, den gladaste bland de glada. Stämningen vid dessa möten var så otvungen och kamratlig som tänkas kan.

När sedan Einar Billing och Gerda Lundquist längre fram eklaterade sin förlovning, kom detta nog som en överraskning för åtskilliga i bekantskapskretsen: olikheten dem emellan var frapperande: den grubblande

Einar och så denna sprittande livliga flicka. Men ingen som sedan fick möta dem i deras hem skulle någonsin kunnat falla på idén att här tala om ett omaka par. Jag har svårt att tänka mig två människor som passade bättre samman än dessa två. Det var en stor lycka för mig att jag redan under mitt första studentår fick möta Einar Billing. Ingen har under alla mina uppsalaår betytt så mycket för mig som han.

Hugo Hildebrandsson var också medlem av ett annat sällskap som roterade inom medlemmarnas krets. Jag vill gärna säga ett ord härom därför att något liknande knappast är tänkbart i nutidens stressade universitetsliv. Kretsen bestod av åtta professorer och gick under namnet »De åtta». Flertalet var naturvetenskapsmän, men det skulle också alltid i skaran finnas en humanist och en teolog. Humanisten var under mina första år professorn i romanska språk, P A Geijer, teologen var professorn i »teologiska prenotioner och teologisk encyklopedi», sedermera ärkebiskopen J A Ekman — Nathan Söderbloms företrädare i båda dessa befattningar. Den tillfällige värden skulle hålla föredrag varpå följde samtal och slutligen supé. För den unge studenten var det naturligtvis en upplevelse att vid supén få göra bekantskap med alla dessa vetenskapsmän.

En ström av gäster besökte under årens lopp det hildebrandssonska hemmet. Den för husets fru mest kärkomne bland dessa var brodern Carl David, Svenska Akademins ständige sekreterare sedan 1883, en omstridd man på 90-talet och än mer omstridd sedan nobelprisen 1901 började utdelas. Han kom då och då på besök och stannade gärna ett par dagar. Hans ankomst vållade alltid en del bryderier — han hade mycket bestämda vanor och ingenting fick mankera. För Wendela och en annan i Uppsala boende syster var dessa besök högtidsstunder. Hugo uppskattade nog också på sitt sätt besöken av en

svåger som hade en så prominent plats i det dåtida litterära Sverige. Men de två befann sig inte riktigt på samma våglängd och han lämnade gärna de tre syskonen tillfälle att ensamma umgås med varandra. Hugo anförtrodde mig hur den samvaron gick till: de kan sitta timtals ihop och det är för det mesta tyst därinne, så läser Carl David några av sina dikter, då och då fälls några ord och de har hela tiden haft alldeles ofantligt roligt tillsammans. Han betraktade dem som virtuoser i att uppleva den tysta gemenskapens glädje. Vid bordet gick det livligare till och det hade naturligtvis sitt intresse att lyssna på vad denne gäst hade att säga. Men en viss högtidlighet förde han alltid med sig. Han hade sin värdighet med sig i bagaget.

Mitt familjeengagemang hindrade mig inte från att flitigt deltaga i studentlivet. Att jag skulle vara med i studentsången och i övrigt tacksamt avnjuta vad Uppsala hade att erbjuda av musik var en självklar sak. Jag var utsvulten på musik under skoltiden. Musikläraren var faktiskt musikalisk, men han var lat och ointresserad och hans lektioner kunde minst av allt entusiasmera. Så det var också från den synpunkten en lust att få komma till Uppsala.

Jag tillhörde Kalmar nation, som på den tiden hade i genomsnitt mellan 30 och 40 medlemmar och som i litenhet tävlade med Gotlands nation om att vara antingen minst eller näst minst i kåren. Nationen var som en familj där alla kände alla. Man gick gärna dit inte bara vid festliga tillställningar utan också i vardagslag — man skulle träffa kamrater och läsa hembygdens tidningar. Jag blev efterhand innehavare av de flesta av de ämbeten nationen då hade att erbjuda, begynnande som sånganförare, slutande som kurator.

Den som nuförtiden börjar universitetsstudier blir genast omhändertagen, inrangerad i kurser med lektioner och förhör; allt är inriktat på att vederbörande ämbetsexamen skall avläggas så snabbt som möjligt, inom reglerad tid. Ingenting ens tillnärmelsevis liknande existerade på 1890-talet. Då blev man inte alls omhändertagen. Det fanns anslag om terminens föreläsningar. I övrigt fick man fråga äldre kamrater till råds. Man gick på föreläsningar och läste sedan på egen hand. En och annan docent gav s k kollegier eller också privatundervisning för mindre grupper. Bland dem som stod till tjänst med sådant fanns också en eller annan »överliggare», bl a en som var specialist på att plugga in kursen i teoretisk filosofi och som också visste — eller trodde sig veta — vad professorn i ämnet alltid brukade fråga om. En professor fanns som »nedlät» sig till att själv ge ett kollegium. Det var professorn i semitiska språk, Herman Napoleon Almkvist, som gav en kurs i hebreiska språket, närmast avsedd för »teologiko-filare», dvs de som inom filosofiska fakulteten skulle avlägga en examen obligatorisk för inträde i teologisk fakultet, den brukade kunna tagas på ett år. Men alla nu nämnda kollegier och lektioner hade ingenting med universitetets officiella undervisning att göra; de ordnades privatim och var naturligtvis avgiftsbelagda. Docenterna fick ett välbehövligt tillskott till de klena docentstipendier som de eventuellt hade. Den undervisning universitetet gav bestod i föreläsningar — i ett och annat ämne började det så smått att också ordnas seminarieövningar. Grundstrukturen i studiegången var som sagt: höra föreläsningar och studera på egen hand. Man var i högsta grad en »liber studiosus». Det fanns inga regler och inga spärrar, man kunde studera hur långsamt man ville, man kunde också lägga manken till och skynda på, om man hade lust till det.

Fem terminer tillbragte jag i den filosofiska fakulteten. Där rådde högkonjunktur. Flera av professorerna var

frejdade forskare som utförde ett banbrytande arbete inom de vetenskaper de företrädde. Två av dessa stora fick jag möta under mina studier: Harald Hjärne och greken O A Danielsson. Men högkonjunkturen rådde inte i alla ämnen. Filosofin befann sig påtagligen i en vågdal. Den gamla boströmska filosofins stolta storhetstid var förgången — det som ännu fanns kvar var efterklang. Arvet förvaltades av epigoner. På slutet av 80-talet hade universitetet haft möjlighet att med Pontus Wikner förvärva en självständig och djupsinnig filosof. Men hans självständighet gjorde honom omöjlig i den boströmska skolans ögon och han fick emigrera till Kristiania, där man gav honom en professur. Den officiella filosofiska undervisningen på min tid var inte stimulerande. Mest lärde jag mig då jag och några kamrater tog privatlektioner för en tämligen nybliven och ännu så länge föga känd ung docent — Axel Hägerström. Hans storhetstid var ännu inte kommen.

Kursen i semitiska språk för filosofie kandidatexamen krävde kunskap i hebreiska och arabiska. Jag deltog i den nyss omtalade professor Almkvists kollegium i hebreiska. Han var en glänsande pedagog och fruktad tentator. För teologi och kyrka hade han ingen nämnbar aktning; han såg med medlidsamma ögon ned på den skara av teologiko-filare som han undervisade. Han kunde vara spirituell men var också ofta obarmhärtigt sarkastisk. Det kunde låta så här: denna fråga fordras det intelligens till att besvara, så det kan vi då inte fråga herr Svensson om. Läste man inte bara hebreiska utan också arabiska stod man genast högre i kurs. Den undervisning som gavs i arabiska omfattade endast det mest elementära. Tre kamrater och jag hjälpte sedan varandra att ta oss fram i detta språk med dess sirligt slingrande bokstäver. På dörren till Almkvists mottagningsrum hade han hängt upp ett anslag där det med stora

bokstäver stod präntat: TILLTALSORD NI. Naturligtvis var han den ende som begagnade det tilltalsordet.

Det rådde alltid ett hemligt samförstånd mellan dem som varit Harald Hjärnes lärjungar, detta helt oberoende av olika politiska ståndpunkter och andra skiljaktigheter. Många av dessa har vittnat om vad det betytt för dem att ha studerat historia under honom. Många tacksamma skildringar har publicerats om denna imposanta centralgestalt i Uppsala under det slutande 1800-talet och 1900-talets första decennier. Man har skrivit om hans oöverskådligt omfattande monumentala lärdom — också teologi hörde till de områden där han var väl hemmastadd —, om hans eminenta förmåga att ge inspirerande, magistrala överblickar på sina föreläsningar, om hans realistiska syn på tingen och hans därmed sammanhängande ohämmade och respektlösa kritik av allehanda etablerade auktoriteter, om hans myndiga uppträdande i debatter där hans omätbara kunskap firade triumfer och där han med sin mäktiga stämma drastiskt avklädde och blottade ovederhäftigheter. Intet under att jag blev trollbunden i denna atmosfär och höll mig kvar under Hjärnes kateder så många terminer jag kunde. Jag kanske bör tillägga att min tid hos Hjärne inföll under vad man brukar beteckna som hans politiskt liberala period, då hans paroll var att omsorgen om rikets försvar måste vara förbunden med vittgående reformverksamhet.

Att Hjärnes undervisning i hög grad bidrog till att vidga min synkrets behöver jag knappast säga. Men när jag nu ser tillbaka, finner jag att det alldeles särskilt var en bestämd sak i denna undervisning som fick stor betydelse för mig och mitt framtida sysslande med teologiska frågor: det var Hjärnes sätt att behandla och kommentera gamla historiska dokument. De gjordes till föremål för en ingående kritisk analys, som rannsakade

äktheten, innehållets trovärdighet, avsikter och biavsikter, färgläggning m m, allt ställt i belysning av den samtida historiska situationen. Analysen åtföljdes gärna av ironiska anmärkningar, ibland också av ett bullrande skratt. Det som gavs i en sådan undervisning var en grundförutsättning för all historisk-kritisk forskning — det hade också, vill jag gärna få säga, fundamental betydelse för en blivande teolog.

*

På nyåret 1899 började jag efter avlagd filosofie kandidatexamen mina studier i den teologiska fakulteten. Den examen som man på den tiden avlade för vanlig präst- eller lärartjänst hette dimissionsexamen eller teoretisk teologisk examen — de krav som här ställdes var jämförelsevis stora och överträffade senare tiders fordringar i teologie kandidatexamen. Det fanns vid sekelskiftet också en examen med detta namn, men denna gamla kandidatexamen var i själva verket en mastodontexamen, där det fordrades grundliga kunskaper i fakultetens samtliga ämnen. Den ombildades under 1900-talets första decennium till licentiatexamen i tre ämnen. Man kunde, om man ville, gå direkt på denna högre examen, och det var vad jag gjorde. Det hade knappast från början varit min tanke. Men i de lärda akademiska kretsar där jag dvaldes var det snarast självklart att man skulle skaffa sig så grundlig utbildning som möjligt och helst kröna studierna med en disputation.

Teologiska fakulteten intog i universitetskatalogerna första platsen och gör så än i dag. Det är ett minne från den längesedan förgångna tid, då de europeiska universiteten växte upp under kyrkans hägn. Kyrkan som gav dem liv var universell — den hade inte upplevt 1500-talets stora kyrkosplittring. Genom denna för-

ändrades de teologiska fakulteternas ställning: de blev konfessionella institutioner för utbildning av prästerskapet i de kyrkosamfund där de verkade. Sådan förblev fakultetens ställning århundraden igenom. Så var det också på 1890-talet. De som studerade i fakulteten tillhörde alla Svenska kyrkan, deras avsikt var att bli präster i denna kyrka eller, mera i undantagsfall, lärare i »kristendom». Några kvinnliga teologie studerande fanns inte. Samtliga teologie professorer var prästvigda och fick en del av sin avlöning — ibland största delen — genom prebenden. De stod alltså direkt i kyrkans tjänst, något som än mera accentuerades genom att de också var självskrivna ledamöter av domkapitlen i universitetsstäderna. I dag är allt helt annorlunda. Prebenden och domkapitelsledamotskap har försvunnit, professorerna kan, om de vill, vara lekmän, en professor kan också komma från annat samfund än Svenska kyrkan. Bland dem som studerar i fakulteten finns numera många medlemmar av andra kyrkosamfund, från frikyrkor av olika slag, men också från den romersk-katolska kyrkan. Två faktorer har medverkat till denna radikala förändring: dels den kritik som särskilt från 1800-talets senare tid kom att riktas mot fakulteternas konfessionella struktur, dels de frukter som den ekumeniska rörelsen avsatt.

När jag i det gamla århundradets sista år började mina teologiska studier hade nästan ett decennium gått sedan de stora religionsdebatterna i Uppsala gick av stapeln. Men den kritik av kristen tro, kyrka och teologi som fått sin utlösning i dessa debatter hade inte förstummats. Den hade satt sina förblivande spår i universitetslivet. Den flammade vid denna tid upp vid Lunds universitet med Bengt Lidforss som polemisk centralgestalt. Den behärskade en stor del av pressen och den spriddes raskt över landet — och då ofta i vulgär form — genom agitatorer vilkas iver vida överträffade deras kun-

skaper. Men kritiken av kyrkan kom också från annat håll och hade då en helt annan karaktär.

Ser man tillbaka på 1800-talets senaste decennier, kan det vara befogat att skilja mellan tre slags kyrkokritik: intellektuell, religiös och social.

Den intellektuella kritiken, den som nyss berörts, åberopade sig på vetenskapen och vetenskapen var nu inte, såsom många gånger tidigare alltifrån upplysningstidens dagar, filosofin utan naturvetenskapen, »den naturvetenskapliga världsåskådningen», såsom det brukade heta. Det fördes långa, oändliga debatter om skapelsen, vilka för teologins vidkommande merendels blev tragiska. Kritikerna från naturvetenskapligt håll har knappast någonsin, varken tidigare eller senare, uppträtt så övermaga och självsäkert som de då gjorde. Och många av dem som förde teologins talan var bundna av föreställningen om att de bibliska skapelseberättelserna skulle ge exakt kunskap om vad som skett och förde därför en i grunden meningslös kamp.

Den religiöst motiverade kyrkokritiken kom från de livaktiga andliga rörelser som alltifrån mitten av 1800-talet vuxit sig allt starkare och konstituerat sig i olika frikyrkobildningar. Här hämtade man inte sina vapen från vetenskapen utan från Bibeln. Svenska kyrkan var suspekt redan på grund av sin nära förbindelse med staten. Den slöt inom sig kreti och pleti och detta blandade sällskap kunde inte rimligen göra anspråk på att vara någon kyrka i biblisk mening. Det ideal som man i motsättning till denna brokighet ville söka förverkliga var »rena» församlingar och »rena» nattvardsbord. Kritiken mot kyrkan kunde, när den var som mest aggressiv, bli ytterst hätsk: kyrkan stämplades som den babyloniska sköka som Uppenbarelseboken talade om. Det låg mycken och djup tragik bakom dessa motsättningar och mycket av denna tragik bottnade otvivelaktigt i kyrkliga myndigheters oförmåga eller rentav ovilja att söka konstruktiv kontakt. Ännu vid sekelskiftet fanns det bland kyrkans tjänare åtskilligt kvar av stram institutionalism och byråkratiskt avvisande hållning. Men det fanns också — kanske ännu mera — inre osäkerhet och självuppgivenhet inför de frikyrkliga idealen.

Angrepp mot kyrkan skedde även från sociala utgångspunkter, i detta fall från den framväxande arbetarrörelsen. Här ville man gärna framträda i vetenskaplig dräkt, hämtad från marxistisk filosofi. Men det som intresserade de stora skarorna var inte så mycket teoretiska frågor utan främst praktiska och etiska, och det var dessa som låg bakom den växande kyrkokritiken. Kyrkan stod alltför oberörd, alltför passiv inför de sociala orättvisorna, den stod alltför mycket i det härskande och förtryckande kapitalets tjänst. Också här måste man tala om djup tragik. Kyrkans män var ofta så upptagna av marxismens officiella »ateism» och av att bekämpa denna att de mer eller mindre kom att förbise hurusom de avgörande frågorna låg på ett helt annat håll, på det etiska området, att de krav som framställdes i hög grad var konsekvenser av det kristna grundbudet om kärleken till nästan och därtill hade mycket att göra med Jesu radikala kritik av mamonismens demoni.

Alla dessa angrepp från olika håll bidrog till att försvaga kyrkans ställning i samhällslivet. Man inriktade sig i stort sett på att så gott sig göra lät försvara och konservera vacklande positioner. Kyrklig sed överlevde jämförelsevis obeskuren i den mån det var fråga om engångsföreteelser: dop, konfirmation, vigsel och jordfästning. Men gudstjänstbesöken minskade stadigt, på många håll katastrofalt. Nattvardslivet hade försvagats så starkt att det inom stora delar av kyrkan tycktes gå

sin undergång till mötes. På ingen punkt var inflytandet från frikyrkorna större än här: man predikade i många fall så intensivt mot »ovärdiga nattvardsgångar» att nattvardsgästerna försvann.

Denna situation i kyrkan kunde inte undgå att kasta sin skugga över de teologiska studierna vid universitetet. Man kunde inte gärna börja teologiska studier 1899 utan att känna trycket. Jag har aldrig glömt ett yttrande av Adolf Kolmodin (docent i exegetik 1890, under lång tid upphållande professuren i ämnet, efter utdragen och bitter befordringsstrid professor 1903). Han utlät sig: »Kyrkan är ett sjunkande skepp, men jag säger ändå: alle man på däck!» Säga vad man vill om denna originella formulering — patetisk, drastisk och inkonsekvent — den återger trots allt något av den stämning som var förhärskande i ganska vida kretsar. Fakultetens professorer var, med ett relativt undantag, alla inställda på defensiv, på att konservera och att avvärja teologiska »moderniteter», och ändå var fyra i den fåtaliga gruppen utnämnda så sent som mellan 1897—1899.

Atmosfären var onekligen deprimerande, teologin levde i en utsatt och trängd position. Desto mer överraskande var det att vi, innan århundradets sista år rann ut, fick vara med om en stor akademisk högtid vid vilken två unga teologer förde ordet. Uppsala studentkår anordnade i november under mycket högtidliga former en nordisk sekularfest i universitetets aula. Det skulle hållas två högtidstal, det ena universellt, världshistoriskt inriktat och det andra koncentrerat på litterära stormän i Norden under det gångna århundradet. Att Harald Hjärne skulle bli ombedd att hålla det första talet var snarast en självklarhet. Som andre talare hade kåren anmodat J A Eklund, docent sedan 1896 och samtidigt anställd som vice pastor i domkyrkoförsamlingen. Det som fäst uppmärksamheten vid honom var utan ringaste

tvivel de originella, fascinerande och högst frispråkiga predikningar, som han höll i katedralen inför en fulltalig och spänt lyssnande församling där akademisk ungdom var starkt företrädd.

Hjärne måste emellertid av någon anledning lämna återbud och som hans ställföreträdare utsågs då pastorn vid svenska församlingen i Paris, Nathan Söderblom. Detta var inte så förvånande som det kan te sig för den oinvigde. Han var väl känd inom studentkåren. År 1893 hade han varit dess mycket populäre ordförande och bl a företrätt kåren på ett lysande sätt vid 300-årsminnet av Uppsala möte — äldre studenter talade ofta om detta under mina tidigare studentår. Det var inte så länge sedan den forne studentkårsordföranden hållit ett mycket uppmärksammat tal vid en studentfest av ovanligt — för att inte säga unikt — slag. Uppsala och Lunds studentkårer hade 1897 gemensamt på Stockholms slotts borggård med tal och sång uppvaktat Oscar II vid hans 25-årsjubileum som kung. Dagen efter tillbragte de båda kårerna i festlig samvaro på Skokloster. Där höll Söderblom — för i varje fall flertalet deltagare helt oväntat — ett inspirerat tal. Det började med en retorisk fråga: Kamrater, sågen I honom? Den »han» som talaren efterlyste var den svenske arbetaren som på kvällen vandrade hem med trötta steg från ett tungt dagsverke i industrins eller jordbrukets tjänst. Det blev ett tal till arbetarens och hans arbetes ära — ett mycket ovanligt tal vid en akademisk fest, men på samma gång högst målmedvetet. Söderblom grep tillfället i flykten, liksom han så ofta gjorde — det akademiska livet skulle inte levas i någon »splendid isolation». Kårens beslut att kalla Söderblom som talare kunde så mycket lättare effektueras som Söderblom denna höst av andra orsaker måste infinna sig i Uppsala. Han hade, jämte J A Eklund, sökt den efter J A Ekman lediga professuren i teologiska preno-

tioner och teologisk encyklopedi och skulle nu hålla stadgad provföreläsning.

Det känns egendomligt att nu, 76 år efteråt, tänka på att det just blev dessa båda var på sitt sätt geniala konkurrenter som kom att hålla högtidstalen vid sekelskiftesfesten; och det kan, om man tänker på de bådas kommande livsverk, vara typiskt att Söderblom talade över det världsvida ämnet, under det att Eklund, såvitt jag minns, mest höll sig till svenskspråkiga författare, därvid ingalunda försummande de finlandssvenska. Båda talen uppskattades av auditoriet. Båda var innehållsrika — Eklunds ömsint och samtidigt enligt hans vana starkt pepprat. Söderblom gav en glansfull revy över det gångna seklet. Anslaget var karakteristiskt för den blivande ekumeniske profeten och mottagaren av det nobelska fredspriset: »In över det gryende seklet kommo svävande trenne fridens budskap, som efter många irrvägar och lång instängning hade förgätit sitt hem i fjärran judaland.» Men dessa fredsduvor — den franska revolutionens »frihet, jämlikhet och broderskap» — hade blodbestänkta vingar.

Högtiden präglades av hoppfull förväntan men också av tveksam undran inför den ovissa framtiden. Stämningen förtätades i den monumentala sekulardikt, som Erik Axel Karlfeldt föredrog, där det bl a heter:

> Kom, nya sekel, okänt till de kända!
> Om du ger nödår, ger du ock måhända
> omsider kornrikt sälla sabbatsår.

När jag i några minnesanteckningar, tryckta 1939, citerade dessa rader, tillfogade jag: »Nödåren har världen i rikt mått fått erfara — på de sälla sabbatsåren väntar vi alltjämt.» Då hade vi ännu inte fått uppleva det andra världskrigets fasor, inte det efterföljande »kalla kriget»,

inte de farofyllda motsättningar länder emellan som alltjämt hotar världsfreden, inte den ödesmättade förgiftningen av jord, vatten och luft, inte den svält som hotar en mycket stor del av jordens snabbt ökande befolkning och som delvis redan är en dyster verklighet.

*

Problemet över alla andra problem var, när jag började mina teologiska studier, det som ställdes av den historisk-kritiska bibelforskningen — det populära ordet var vid denna tid »bibelkritiken». Denna term var som skapad för att väcka misstro och anstöt och den användes också i vidaste kretsar som vapen, när man gick till strids mot forskningen i fråga: Bibeln var Guds ord och nu var teologer i färd med att kritisera Guds ord och därmed underminera den grund på vilken all kristen tro har byggt och måste bygga. De som talade så hade ingen förståelse för att det här var fråga om en problematik som var ofrånkomlig för alla som tog det teologiska studiet på allvar. Men de hade rätt i att problemet var allvarligt och djupt ingripande. Nathan Söderblom och Einar Billing har båda vittnat om vilken kris de upplevde då de vid sina studier i Gamla testamentets exegetik konfronterades med historisk-kritisk bibelforskning i den berömde Wellhausens och andra tyska teologers skrifter. De talar om hur de kände marken vackla under sina fötter. Men de har också båda vittnat om att, när de väl gått igenom skärselden, den forskning som först tett sig så nedbrytande i själva verket blev dem till oskattbar hjälp.

Något liknande fick också jag erfara under mina exegetiska studier. Men mina svårigheter var helt och hållet knutna till Nya testamentet. Delvis — men endast

delvis — berodde nog detta på den mycket olikartade undervisning som gavs i de två exegetiska disciplinerna. Samma år som jag började mina studier i Gamla testamentets exegetik hade Erik Stave blivit professor i ämnet. Därmed hade Uppsala för första gången fått en professor som under sin docenttid och i sina skrifter klart visat sig företräda en historisk-kritisk forskning. Att vid denna tid framträda som målsman för sådan forskning hade konsekvenser som kunde vara nog så påfrestande. Det var en utsatt position och Stave blev också i rikt mått utsatt för hård och smädefull kritik. Han höll oförtrutet sin kurs men underlät inte att då och då ge uttryck för sin irritation över att han lämnades utan stöd och att kyrkoledningen ingenting gjorde för att dämpa ovederhäftig och skymflig kritik. Han förmenade att »våra biskopar» — ordet uttalat med långt i: biiiskopar — här av kyrkopolitisk ängslan underlät att handla. I sin kritik av »kyrkopolitiken» följde han sin originelle företrädare O F Myrberg, som ännu vandrade omkring på Uppsalas gator — ett vid den tiden bevingat ord av honom lydde: »Politiken är en vävnad av lögn och intriger — kyrkopolitiken icke mindre.»

Stave var en god pedagog, entusiastisk för sitt ämne, och förstod att varsamt låta studenterna stifta bekantskap med historisk bibelsyn. För det ojämförligt största antalet bland dem kunde det endast bli fråga om en ganska elementär kunskap. Han vårdade sig alldeles särskilt om det fåtal som ägnade sig åt djupare studier i ämnet, knöt god personlig kontakt med dem och gav dem goda och uppmuntrande råd. Själv fick jag många bevis på denna välvilliga omsorg, vilken till sist mynnade ut i att han erbjöd mig att skriva en avhandling för docentur. Man kunde då ännu inte disputera för teologie doktorsgrad; det fanns endast två möjligheter: att disputera för lektorat eller för docentur. Jag tänker

med tacksamhet tillbaka på min studietid under Erik Staves ledning.

Men hur starka skäl det finns till tacksamhet kan man ändå inte komma ifrån att Stave var en komplicerad person och att hans uppträdande i fakulteten ibland var egendomligt och föga stämde överens med de krav som han själv ställde på vetenskaplighet. Ett exempel är hans hållning i den befordringsstrid som följde efter Waldemar Rudins avgång från professuren i nytestamentlig exegetik. Valet stod mellan Kolmodin och teol doktor Sam Fries. Striden blev lång och bitter. Anhängarna till Kolmodin talade gärna om att det i de av Fries utgivna skrifterna fanns en hel del äventyrliga spekulationer. Det må vara — men det kunde knappast råda något tvivel om att den ojämförligt vetenskapliga begåvningen och forskarkraften fanns hos Fries, medan det som Kolmodin skrivit knappast hade något aktuellt intresse i dagens situation. Resultatet blev att Kolmodin på Staves tillskyndan fick professuren. Därmed hade fakulteten fått en professor, som inte bara var främmande för historisk-kritisk forskning utan därtill efter förmåga bekämpade den. Detta skedde 1903. Jag har många gånger frågat mig hur denna Staves märkliga inställning skulle kunna förklaras. Var det ett offer åt den vitt utbredda misstron mot historisk bibelforskning? Alltså en åtgärd för att lugna ner en bred upprörd opinion. Eller ville han ensam stå som målsman för detta slags bibelforskning? Det är rådligast att stanna vid ett stort frågetecken.

Jag nämnde nyss Waldemar Rudins namn. Några föreläsningar av honom hörde jag aldrig. Han lämnade sin professur just när jag började mina nytestamentliga studier. Däremot hörde jag honom många gånger predika i Trefaldighetskyrkan, som då alltid var till trängsel fylld. Under mina första Uppsalaår besökte jag honom också då och då i hans hem — han var, innan Söder-

blom kom, den ende professor som med jämna mellanrum hade öppet hus för studenter, och många sökte sig gärna dit. Man kunde inte säga att det gick livligt till vid sådana kvällsmottagningar. Den ungdom som kom kunde inte gärna undgå att känna respektfull vördnad inför denna förandligade profetgestalt och Rudin själv var egentligen inte språksam av sig. Men på blyga, en smula försagda frågor gav han gärna älskvärda svar, präglade av hans rika livserfarenhet. Sammankomsterna avslutades alltid med teservering och därpå följande av Rudin ledd kort andakt och psalmsång, varvid koralen naturligtvis spelades av den fint musikaliske värden, kompositör av melodin till Natanael Beskows välkända psalm »Ack, saliga dag som i hoppet vi bida», alltjämt gärna sjungen i vår kyrka. Ett av mina mest säregna musikaliska minnen är att jag en gång spelat trio — fiol, piano, orgel — tillsammans med Rudin och Kolmodin. Vad vi spelade minns jag inte, men jag minns däremot att Rudin räknade takten för att få fiolspelaren Kolmodin att falla in på rätt ställe — »*nu* Kolmodin!»

Rudin var utan ringaste tvivel den märkligaste och mest betydande gestalten bland uppsalateologerna under 1800-talets tre sista decennier. Denna position hade han inte vunnit genom exegetiskt skriftställarskap. Det som han skrivit på detta område var av ringa omfattning och blev inte särskilt uppmärksammat — dock får man inte glömma hans långa och intensiva arbete i den då redan mer än hundraåriga bibelkommissionen, där han medverkade nästan ända till dess att resultatet förelåg i 1917 års Bibel. Men högt skattad i vidaste kretsar blev han framför allt som originell kristen tänkare. Inflytanden från mycket olika håll — Kierkegaard, »mystiker» och många andra — hade av Rudin sammansmälts i en starkt personlig, självständig åskådning, präglad av djup innerlighet, men också av påfallande vidsynthet och fri-

modighet. Härom kan man läsa i det tal (vid publiceringen utvidgat) som Nathan Söderblom i Svenska Akademin höll över sin företrädare Rudin, men också i en nyligen (1968) av B Åberg publicerad stor och värdefull avhandling med den träffande titeln: »Individualitet och universalitet hos Waldemar Rudin». Jag har här blott velat ge några intryck från mötet med den åldrande Rudin: blid, stilla mediterande och i stillheten stark.

Mitt nytestamentliga studium blev för mig en tid då problem som legat latenta exploderade och blev brännande. Svårigheterna hopade sig. Tankarna kretsade oavlåtligt kring två med varandra sammantvinnade frågor: Vad är sanning, vad är väsentligt och viktigt? Någon ledning och hjälp stod inte att få från Kolmodin, som under vakansen efter Rudin skötte professuren till dess han omsider fick den. Hans undervisning hade motsatt verkan: den tillspetsade och försvårade situationen. Jag vill inte säga att jag någonsin tänkte lämna de teologiska studierna — snarare blev jag eggad att intensifiera dem. Men jag vet inte vad som hade kunnat hända om jag inte just under dessa år (liksom åren igenom så länge jag var kvar i Uppsala) hade haft en nära nog daglig intim umgängelse med Einar Billing, som 1900 blivit docent: täta besök i det hem som han och hans Gerda grundade två år senare och inte minst ständigt återkommande promenader. Några universitetsföreläsningar av honom hörde jag aldrig (uppgiften att jag skulle gjort det hos Tergel: »Ungkyrkomännen», s 199, saknar grund). Den hjälp jag fick av honom gavs i det personliga samtalets form. Våra samtal gled så mycket lättare in på nytestamentliga problem som Billing själv under flera år brottades med sådana frågor — den 1907 publicerade banbrytande boken »De etiska tankarne i urkristendomen» blev resultatet.

Det är svårt att skriva om Adolf Kolmodin, nästan

pinsamt på grund av kontrasten mellan personlighetens ädelhalt och den — jag nödgas säga — underhaltiga undervisningen. På karaktärens lödighet fanns det som sagt ingenting att anmärka: den var alltigenom helgjuten, svekfri och redbar. Den väckte inte bara allmän respekt utan också vördnadsfull uppskattning. Man kan inte utan vemod tänka på att denne man, som var så fylld av nit och så hängiven i sitt kall, stod så helt främmande inför de frågor med vilka den nytestamentliga bibelforskningen under denna tid brottades. Kolmodin hade en tid verkat som lärare vid Evangeliska Fosterlands-Stiftelsens läroanstalt och där märkligt nog fått uppbära klander för bristande renlärighet. Med denna erfarenhet som bakgrund uppfattade han sin position som »moderat» eller med ett dåtida från Tyskland hämtat slagord som »modern-positiv». Men termen moderat var i detta fall, såsom det ibland händer, ingenting annat än en täckmantel för en mycket intransigent hållning, vilken snarast kan karakteriseras som en dåförtiden ganska vanlig blandning av gammal »ortodoxi» och pietism. Hans exeges var, med nutida språkbruk, fundamentalistisk: det som stod i Bibeln skulle förstås rent bokstavligt som det stod.

Med denna hans doktrinära inställning kunde det inte bli tal om att historisk-kritiska frågor på allvar ventilerades. Kolmodins exegetik var heltigenom bunden av hans dogmatik, svaren var på förhand givna — hans problem var blott att uppbringa de nödiga argumenten och dessa kunde vara säregna, ibland förankrade i gammal typologi. Ett exempel. Kolmodin ställde frågan: varför var den orm, som Mose på Herrens befallning uppställde på en stång, en kopparorm? Han syftade på berättelsen i Fjärde Mosebok om hur Israels folk under ökenvandringen blivit utsatt för angrepp av giftiga ormar och hur Herren givit Moses befallning att uppsätta en

orm på en stång med löfte om att de som såg denna orm skulle »bliva vid liv». Ormen var en förebild till Jesus på korset. Därifrån hämtades svaret på frågan: varför en kopparorm? Jo, hade det varit en vanlig orm, skulle det blott varit fråga om ett enskilt exemplar av ormsläktet, kopparormen representerade däremot hela ormsläktet — liksom Jesus representerade hela människosläktet.

Men det värsta med denna undervisning låg inte i allehanda säregna utläggningar utan i sammanblandningen av exegetik och dogmatik av Kolmodins märke. Den hade ödesdigra konsekvenser: hans omsorg om eleverna blev polisiär kontroll. Ett ofta återkommande tema var frågan: vad är evangelium? Svaret gavs genom uppräknandet av en rad kristologiska punkter. Evangelium var: 1) Kristi preexistens, 2) den övernaturliga avlelsen och jungfrufödseln, 3) den på korset givna satisfaktionen, 4) den tomma graven och den kroppsliga uppståndelsen, 5) himmelsfärden (fattad i bokstavlig mening), 6) återkomsten till dom. Detta var, kan det tyckas, ingenting annat än vad som står i andra trosartikeln. Och ändå blev det i Kolmodins mun någonting helt annat: det blev aldrig fråga om hur sådana ord skulle förstås utan bara om en examination i »renlärighet», som hade långt mera tycke av troslag än av evangelium. Sedan kom det värsta i denna inkvisition och det kom från det pietistiska inslaget hos Kolmodin. Han förklarade att varje tvekan om den ena eller andra punkten berodde på bristande religiös erfarenhet. Och visst var det i och för sig sant att det fanns bristande erfarenhet hos oss unga. Men det betänkliga i Kolmodins argumentation var att hans tal om bristande erfarenhet och kravet på andlig fördjupning skulle inriktas på att så småningom kunna bejaka t ex den övernaturliga avlelsen och den kroppsliga himmelsfärden och parusien. Jag har

svårt att tänka mig någon mer missriktad »själavård» än denna, någon som är mindre ägnad att klargöra vad »evangelium» verkligen är.

Den utpräglat apologetiska karaktär som Kolmodins undervisning hade ingav mig en inbiten misstro till allt vad apologetik heter och den har varat livet igenom. För mig, som fått ta del av historisk-kritisk forskning först hos Hjärne och sedan i det gammaltestamentliga studiet, stod det från början klart att det var omöjligt att följa Kolmodins exegetiska linje. Man fick läsa den långa rad av böcker som han rekommenderade, men med långt större iver läste man givetvis de böcker som han *inte* rekommenderade — och sådana fanns det gott om vid tiden omkring sekelskiftet. Summan av det sagda är att Kolmodins undervisning, i varje fall för den som sysslade mera ingående med ämnet, snarast verkade i en riktning helt motsatt den avsedda. Det betydde inte att man skulle ha funnit någon annan linje värd att följa utan i stället att man hamnat i en labyrint av svårigheter, där det var vanskligt att finna någon utgång.

Mitt under dessa mina bekymmer kom Nathan Söderblom till Uppsala; den mångomtalade professorsinstallationen ägde rum i september 1901. Föreläsaren talade i entusiastiska och frejdiga ord om den religionshistoriska forskningens uppgift, vikt och betydelse: i grunden kunde det inte föreligga någon motsättning mellan vetenskapens och religionens intressen: »Varje religionsvetenskaplig forskning, om den eljest är utförd med duglighet och gäller viktiga föremål, måste med eller mot forskarens vilja, med eller utan hans medvetande, gagna religionens sak.» Den allmänna religionshistorien blir också teologin till hjälp; »när det gäller att klarlägga den kristna religionens egenart: den låter det nya och egendomliga hos evangeliet framstå tydligare än förut.» Efter slutad föreläsning kom så det oförgätliga talet till de

teologie studerande. I denna tid, då så mycken missaktning av teologi och kyrka dominerade så starkt och då depression och missmod inte saknades inom teologins egna led, kom detta tal som en frimodighetens och glädjens strålande fanfar. Talets huvudtema angavs i dess första ord: »I fån, mina herrar, i denna tid höra så många beklaganden. Jag måste lyckönska eder.» Lyckönskningen gällde både förmånen av att just i denna tid få studera teologi och förmånen av att sedan få göra tjänst i Jesu Kristi kyrka. Denne frimodige lyckönskare visste vad han talade om: varje ord hade sprungit fram från hans egen livserfarenhet. Det var nya, helt okända toner för oss som lyssnade, ingen hade sagt något liknande från en universitetskateder och inte heller från annat håll. Många av dem som lyssnade har i olika publikationer gett uttryck för sin tacksamhet. Ingen kan gärna ha haft större skäl till tacksamhet än jag.

Professor i »teologiska prenotioner och teologisk encyklopedi», hette det. »Prenotioner» betydde religionshistoria, religionsfilosofi, religionspsykologi. »Encyklopedi» betydde i detta sammanhang teologisk metodlära och lärdomshistoria. Det innebar att innehavaren kunde röra sig fritt inom alla forskningsområden som hade med religion och teologi att göra, och denna rörelsefrihet och universalitet passade Nathan Söderblom som hand i handske. Jag började genast höra hans föreläsningar och delta i hans seminarieövningar. De fängslande och stimulerande föreläsningarna hölls klockan 8 på morgnarna — det ansågs av flertalet studenter vara oskäligt tidigt, men auditoriet var icke desto mindre alltid fulltaligt. Måndagskvällar var det öppet hus för alla som ville komma ut till Staby prästgård, där Nathan bodde med sin fru Anna, syster till operasångaren och operachefen John Forsell, och en barnaskara som med åren blev alltmer månghövdad. Denna lilla, ganska oansen-

liga prästgård var bostad åt kyrkoherden i Helga Trefaldighets församling, vilken såsom prebende var knuten till Söderbloms professur och i vars kyrka inne i stadens centrum han ofta predikade — till stor glädje för en talrik menighet. Från det dåtida Uppsalas synpunkt låg Staby långt ute på landet. Men varken leriga vägar eller vintermörker kunde avhålla studenterna från att vandra ut till dessa mottagningar, där det ibland kunde bli trångt i de små rummen, där samvaron, främst tack vare den spirituelle och högst okonventionelle värden, alltid var glad och okonstlad men på samma gång präglad av högklassig kultur — en blandning av medmänsklig värmestuga och — trots de små rummen — litterär salong. Mången student har från dessa sammankomster fört med sig minnen för livet.

Till Söderblom återkommer jag ofta i det följande. Här vill jag blott säga att hans ämne blev mitt tredje huvudämne. Efter avlagd tentamen var jag, vad tentamina beträffar, färdig med proven för den nya teologie licentiatexamen i tre ämnen. Vi visste nu att den nya examensordningen jämförelsevis snart skulle komma. När jag 1899 började mina teologiska studier för den gamla mastodontiska kandidatexamen, visste man ännu ingenting om en blivande examensreform och detta var orsaken till att jag enligt traditionen började med de båda exegetiska ämnena. Hade teologie licentiatexamen funnits redan då, skulle jag sannolikt valt andra ämnen. Men jag klagar alls inte över att det blev som det blev, ty därigenom fick mina studier en större bakgrund än de eljest sannolikt skulle fått. Och intresset för den exegetiska problematiken har i hög grad följt mig livet igenom.

Den närmaste uppgiften blev nu att avlägga fakultetens lägre examen, teoretisk teologisk examen = teol kand längre fram i decenniet. Kyrkohistoria, dogmatik,

etik och praktisk teologi avverkades i jämförelsevis rask takt och examen följde i maj 1903.

Äldst bland de professorer jag nu mötte var J E Berggren, som vid denna tid bar titeln »förste teologie professor och domprost». Han var en lärd fridens man, utrustad med ett hästminne som tillät honom att ur minnet ordagrant citera långa textsammanhang. Denna konst präglade också hans föreläsningar, som till väsentlig del bestod av refererande sakkunniga framställningar av olika teologers åskådningar alltifrån reformationen, där Melanchthon var hans auktoritet framför andra, till Ritschl och samtiden. Förgäves väntade man på att få höra något om hans egen mening. Från en av hans föreläsningar berättades det att han en gång skulle ha sagt: Nu kommer jag att framställa min egen mening i denna fråga, men innan detta sker, anmodar jag samtliga att lägga samman anteckningsböckerna och att icke anteckna något av det som nu kommer att sägas. Denna minst sagt försynta hållning kontrasterade starkt mot Kolmodins diktatoriska uppträdande. Berggren lade förvisso inget tryck på den studerande ungdomen. Men föreläsningarna gav inte heller svar på de outtalade frågor som anfäktade den. Därmed vill jag inte ha sagt att Berggren skulle ha varit opersonlig och konturlös. Det var han nu inte. Han hade sin egen stil. Den livsvisdom han ville meddela och de råd han ville ge gav han helst i form av anekdoter, som vederbörande sedan fick tyda efter förmåga.

Berggrens sätt att tentera var något alldeles för sig. Han roade sig gärna med att röra sig i utkanten av tentandens vetande och gav gärna underfundiga frågor. Det hände att den oroade tentanden efter en stunds förhör steg upp och mumlade någonting om att det nog var bäst att han fick komma tillbaka en annan gång. Men svaret kunde bli: Na, men om *jag* är nöjd? Berggren

brukade inleda sina satser med ett nå, å uttalat som något slags a-ljud. Det satt alltid en spjuver i honom. Einar Billing har från sin tentamen för Berggren berättat följande för Berggren typiska historia. Berggren: När man läser Heidelbergkatekesen, kan man då se att den är skriven av två författare? Billing: Hade jag inte vetat det förut, skulle jag nog inte ha upptäckt det. Berggren: Na, när man läser den slarvigt, får man den uppfattningen (lång paus) ... När man läser den grundligt, får man samma uppfattning.

Tar jag professorerna i ordning efter deras utnämningsår kommer jag nu till Hjalmar Danell, utnämnd 1897, biskop i Skara 1905. I honom hade Kolmodin en slagkraftig vapenbroder. Karaktären var ädel och gedigen, rakryggad och omutligt rättrådig var han i all sin färd — och därtill utrustad med brett gemyt och en god portion humor. Under sitt tidigare författarskap hade han gjort sig känd som en ivrig bekämpare av den ritschlska skolans teologi och denna kamp fortsattes sedan under professorstiden och utvidgades till allt som han ansåg strida mot gammal äkta lutherdom. Vill man illustrera hans sätt att driva polemik under den korta tid då han skötte professuren, kan man lämpligen ta sikte på hur sonen, domprosten Gustaf Adolf, kämpat under decennier — faderns polemiska tid blev i jämförelse härmed begränsad till en kortfristig övergångsperiod. Men den var hårdhänt medan den varade.

Hur det än var kunde föreläsningarna vara underhållande och även bjuda på noviteter — en termin sysslade Danell med både religions- och brottsstatistik i Sverige som bakgrund för etiska kommentarer; det var förmodligen första gången statistik förekommit i teologisk undervisning. Mest påfrestande var han som ordförande i teologiska föreningen, där bistra avrättningar av misshagliga åsikter hörde till den regelbundna undfägnaden.

Den irritation som detta utlöste ledde slutligen till en pinsam demonstration. Det var vanligt att ordföranden omvaldes utan votering, men vid ett tillfälle — jag vill tro att det var 1902 — krävdes att valet skulle ske med sluten votering, och när valsedlarna uppräknades befanns det att majoriteten av röstsedlarna var blanka. Danell slog klubban i bordet, höll ett barskt tal, förklarade att han avgick samt lämnade omedelbart sammanträdet, där kaotisk förvirring uppstod. Situationen var ömtålig — vilken fakultetsmedlem skulle vilja åtaga sig att bli ny ordförande efter en sådan demonstration? Den som till slut förklarade sig villig var docent Einar Billing, som sedan behöll ordförandeklubban ända till dess att han 1920 blev biskop i Västerås.

För att skildringen av denna episod inte skall ge upphov till någon vrångbild av Hjalmar Danell skall jag här gå händelserna i förväg och berätta om ett par senare möten med honom. Biskopen i Skara gjorde omkring 1909 ett besök i Uppsala, det var vid den tid då »ungkyrkorörelsen» brutit ut. Med den självironi som denne humorist kunde tillåta sig sade han då: »Det har blivit bättre i Uppsala på senaste tid och jag säger i Skara att det har blivit bättre sedan jag kom bort.» En gång långt senare, då jag sedan länge var professor i Lund, blev jag inbjuden att komma och hålla föredrag vid ett prostmöte som Danell skulle ha i biskopsgården Brunsbo några kilometer utanför Skara. Det var ett gammalt hus med medeltidsminnen i källaren, oreparerat och utan tillstymmelse av den nyare tidens bekvämligheter, torftigare utrustat än de flesta prästgårdar på 20-talet: vatten hämtades upp från en brunn ute på gården, därute låg också hemlighuset, som man fick uppsöka i bitande februarikyla. Allt inne i denna biskopsgård, inklusive trakteringen av prostarna, präglades av sublimt flärdfri enkelhet. Men allt präglades också av

översvallande hjärtlighet och värme. Det var imponerande att se hur denne biskop fungerade i samråd med sina närmaste förtroendemän i stiftet — man är frestad att bruka det vackra engelska uttrycket: som a father in God.

Kyrkohistorikern Anders Herman Lundström hade fått sin historiska utbildning hos Harald Hjärne. Som kyrkohistorisk forskare och författare gjorde han viktiga insatser och var på detta plan vida mer framstående än som föreläsare. Hans små svagheter, en gnutta fåfänga, låg på ytan. Han var en fryntlig och vänsäll värmländning, genomlyst av en troskyldig fromhet som, efter vad det syntes, var oberörd av besvärande teologisk problematik. Han hörde till den kategori av dåtida forskare som var väl förtrogen med utländska språk men hade svårigheter att tala dem. Det blev för hans vidkommande en hel del missägningar, också i latin. En celeber sådan var när han till den redan vid unga år framstående psalmkännaren, sedermera lektorn och titulärprofessorn, Emil Liedgren råkade säga: »Hur sköna är inte dessa gamla psalmer med omväxlande latin och svenska, till exempel den där utile dulci.» Vid min tentamen i ämnet upplevde jag en säkerligen ganska unik händelse. Tentator satt under förhöret och gungade sakta. Sedan förhöret pågått en god stund, fick jag en s k långfråga och meningen var att jag skulle besvara den med ett litet föredrag på cirka en halvtimme. Sedan jag malt min kvarn halva tiden, upptäckte jag att gungstolen upphört röra sig och att tentator satt där med slutna ögon och andades med jämna lugna andetag, helt omedveten om vad som försiggick. Vad var att göra? Att direkt väcka honom hade varit genant. Jag malde på med kraftigare röst och en och annan harkling. Plötsligt började gungstolen åter röra sig, professorn såg sig omkring och jag fortsatte som om ingenting hänt. Efter ett par minuter

sa' han välvilligt: »Ja, det gick bra, det där» och skrev in betyget i tentamensboken.

Den siste av de professorer med vilka jag hade att göra i tentamensärenden var Carl Roland Martin, som 1901 vid 58 års ålder blivit professor i praktisk teologi. Anno 1868, 33 år tidigare, hade han disputerat på en avhandling i matematik och blivit filosofie doktor. Sedan hade han övergått till teologin och blev 1882 assistent vid den praktisk-teologiska övningskursen, den s k prakten. Martin var nog ett av de största original som någonsin beklätt en teologisk professur. Historierna om honom var otaliga; det kände han själv väl till och han roade sig ibland med att spetsigt gäckas med dem — han kunde, när han så ville, formulera utsökta spetsigheter. Flertalet historier kom från hans säregna tentamina. Martin hade skrivit ett otal småskrifter och av dessa skulle helst så många som möjligt ingå i kursen. Vid bedömandet av tentamen kunde det låta så här: »Kandidaten höll bara på i tio minuter med denna skrift, kandidaten som var här i går höll på i tjugo minuter med samma skrift» — vilket alltså var mer berömligt. Vid förhör i kyrkolag: »Jag slår upp registret så börjar vi på bokstaven F.» I den praktiska kursen: »Nu lägger jag mig här på soffan och är en gammal sjuk, döende gumma, som kandidaten skall själavårda.»

Trots alla bisarrerier var Martin mycket målmedveten både i sin undervisning och sitt författarskap. Jag nämner rubrikerna på tre av hans skrifter — de ger åtminstone en antydan om vad han åsyftade: »Varför genom parabler?» (1892), »Efter typologisk metod. Sextio elementära predikningar öfver evangeliska liknelsetal» (1900). Mest signifikativ är den tredje titeln: »Om motsvarigheten mellan naturens sanning och nådens i dess betydelse för den kyrkliga undervisningen» (1902). Många betraktade dessa och andra skrifter av Martin

snarast som kuriosa. Men vid närmare övervägande kan man fråga sig om det ändå inte i hans huvudtema — sambandet mellan naturens, skapelsens och nådens värld — fanns mer tänkvärt än man då ville erkänna; om naturen, skapelsen, talades i dåtida teologi eljest nästan bara när det gällde att polemisera mot naturvetenskapliga teorier.

Livet vid akademier har sina tragedier. Martin var på sätt och vis en av dem. När han efter 8 års tjänstgöring avgick höll han avskedsmiddag för fakulteten inklusive docenterna. Ärkebiskop Ekman var hedersgäst. Det tal Martin då höll torde ingen av de närvarande någonsin ha glömt. Det var långt, jag återger summariskt kontentan: Förra söndagen hörde jag en predikan i Gamla Uppsala. Predikanten sade: Liksom fåren skockar sig ihop, så skall de kristna hålla samman, liksom de bräker, skall de kristna bedja ivrigt. Nu säger fakulteten: Ja, det är så Martin vill ha det, i bilder. Nej, nej. Inte sådana bilder utan bilder som uttrycker den djupa motsvarigheten mellan naturens och nådens värld. Men när jag säger det, har ingen velat höra på mig. Ärkebiskop Sundberg ville skicka iväg mig till Ockelbo och N N (jag har glömt vem) ville få mig iväg till Tierp. Och den nuvarande fakulteten har alldeles samma mening om mig. Men trots detta har den visat mig välvilja — och för detta tackar jag nu. — Säger jag att stämningen bland gästerna blev tryckt, är det ett mycket eufemistiskt ord.

Efter min examen i maj 1903 återstod det för mig att före den kommande licentiatexamen framlägga något slags avhandling i ett av mina tre huvudämnen. Därmed började en helt ny period av min Uppsalatid.

Sommaren 1903 företog jag tillsammans med en god vän och studiekamrat, Harald Falk (senare kommunister i Åtvidaberg, död i spanska sjukan 1918), en studieresa till Tyskland för att i Marburg höra två berömdheter: W Herrmann och A Jülicher. Jag var, skulle jag tro, den förste svenske student som tenterade på Herrmanns i Sverige sedan så flitigt och länge anlitade Ethik (1901). Den var då nyss utkommen, den ingick inte i någon kurs, min tentator Danell hade ännu inte läst den, men han ville att jag skulle ge ett referat av dess huvudtankar — vad han tänkte om dem sade han inte då. De båda tyska professorerna var stora kontraster. Herrmann talade med gravlikt allvarlig stämma, långsamt så att varje ord skulle kunna antecknas. Jag hörde honom med största intresse och gott utbyte. Jülicher, berömd främst för sitt stora arbete om Jesu liknelser, var en livlig föreläsare som gärna kryddade sina spännande föreläsningar med kvickheter och vitsar: Was B Weiss sagt ist nicht mehr ein Beweis (B W var en äldre exeget som tidigare haft en ledande ställning). Herrmann bjöd oss älskvärt hem till sig, han ville gärna svara på frågor, men resultatet blev magert: svaren bestod mest i att han upprepade vad han sagt på föreläsningar. Jag frågade honom en gång om hur han såg på studenternas mensurer — jag hade just sett en sådan motbjudande fäktning, där mycket blod flöt. Jo, han gillade dem: »Es giebt Mut.» Han berättade att han tjänstgjort som menig i fransk-tyska kriget 1870—71. Här hade det i vinterkylan vid Paris förekommit att soldaterna värmt sig genom att bränna böcker — Herrmann hade då från bokbålet räddat ett exemplar av Chateaubriands Génie du christianisme.

På höstterminen skulle avhandlingsarbetet börja. Stave hade, som jag redan berättat, föreslagit mig att

skriva för docentur; som ämne föreslog han den syriska skriften från århundradet före Kristus, »Salomos psalmer». Jag studerade ämnet under några veckor men övergav det för att i stället ta itu med ett ämne som Nathan Söderblom föreslagit mig. Han hade under någon termin föreläst över ett tema, som knappast någon förut behandlat: Svensk teologi under 1800-talet. Föreläsningarna hade till stor del handlat om prominenta män: Geijer och Tegnér, men också om en del mindre kända. Om Reuterdahl hade han inte föreläst, men han hade upptäckt att den unge Reuterdahl hade framträtt som lärjunge till Schleiermacher och visste att det på Carolinabiblioteket fanns ett omfångsrikt manuskript av Reuterdahls hand som innehöll ingenting mindre än en hel dogmatisk framställning. Och nu tyckte han att jag borde skriva om Reuterdahl och då särskilt om hans förhållande till den store Schleiermacher. Det var för mig en mer lockande uppgift än Salomos psalmer. Av flera orsaker. Det exegetiska ämnet skulle krävt större språkkunskaper än jag ägde. Att skriva om ett ämne där namnet Schleiermacher ingick i rubriken måste betyda att jag skulle få syssla med kristna trosfrågor och det hade, efter mina konfrontationer med Kolmodins doktrinära exegetik, blivit något högst åtråvärt. Därtill kom att jag mycket hellre ville skriva för Nathan än för Stave. Denna rent personliga synpunkt hade förstärkts genom tragedin kring Torgny Segerstedts disputation i religionshistoria våren 1903.

Segerstedt hade skrivit en avhandling med titel »Till frågan om polyteismens uppkomst». Vid disputationen gjorde Stave bruk av rätten att opponera »ex auditorio» och klandrade då avhandlingen inte bara av sakliga skäl utan också därför att den innehöll »kätterska» åsikter som enligt Stave lade hinder i vägen för att författaren

kunde bli anställd som docent i en teologisk fakultet. Detta uppträdande av en person som själv så ofta blivit utskälld som kättare gjorde ett utomordentligt pinsamt intryck. Vid därefter följande omröstning i fakulteten föreslog ämnesläraren Söderblom betyget Ba, de båda professorerna i praktisk teologi Quensel och Martin följde honom, de övriga fem röstade underkänt för docentur — Danell sade i protokollet att avhandlingen »saknar en kristligt teologisk bakgrund». Söderblom tog detta nederlag mycket hårt. Denna skräll i fakulteten fick ett efterspel vid den strax därefter följande doktorspromotionen. Promotor var den spydige, förut omtalade professorn i semitiska språk H N Almkvist: för honom var det en kärkommen anledning att i sin promotionsföreläsning ge den teologiska fakulteten en ordentlig överhalning.

Det tog mig fyra år att skriva den avhandling på vilken jag disputerade i maj 1907. Det kan kanske tyckas vara en rätt så lång tid. Förklaringen är mycket enkel. I ingetdera av de systematiska ämnena hade jag bedrivit licentiatstudier. Att skriva en bok där Schleiermacher skulle bli en av huvudpersonerna krävde ingående studier inte bara av hans teologi utan också av dogmatik och dogmhistoria över huvud taget. En stor del av de fyra åren fick jag ägna åt dessa systematiska studier. Från denna arbetstid vill jag endast omnämna ett besök i Lund på två månader hösten 1904. Där fanns en del Reuterdahl-material som jag måste undersöka, det mesta i universitetsbiblioteket, en ganska stor brevsamling i privat ägo. Den som ägde breven var ingen mindre än docenten Lauritz Weibull. Han ville inte gärna låna ut breven, men i gengäld bjöd han mig älskvärt att komma hem till honom och läsa dem där. Under åtskilliga kvällar satt vi sedan i hans hem och läste breven tillsammans och jag fick på köpet åtskillig kommentar av Lauritz.

Han blev min första bekantskap i Lund. Många andra följde, bland dem i första rummet den centrala teologiska gestalten där, domprosten Pehr Eklund, som jag många gånger besökte. Ett säreget minne har jag från ett festligt sammanträde i den teologiska föreningen med efterföljande middag till firandet av att föreningen, som en tid legat nere, nu hade återuppstått från de döda. Pehr — han kallades aldrig annat i Lund — höll ett tal i vilket han också kom att snudda vid min person; han hade upptäckt en »uppsalit» vid bordet, men denne uppsalit kunde gott accepteras, något som han t o m utförligt motiverade dels, originellt nog, med att jag hade haft en berömd släkting som tidigare varit docent vid universitetet i Lund, den äldre riksantikvarien Bror Emil Hildebrand, dels med att jag själv höll på att skriva avhandling om en lundensare. Jag blev förälskad i staden, hösten var ljuvligt blid; när jag lämnade Lund strax före jul hade jag med mig bilden av ännu blommande rosor utanför katedralens sköna absid. Inte kunde jag då drömma om att jag exakt nio år senare skulle bli utnämnd till professor i Lund, efterträdare till den berömde Pehr, som på ett så överraskande sätt motiverat min tillfälliga närvaro i Lunds teologiska förening hösten 1904.

Teologie licentiat blev jag 1906, sedan den nya examensordningen trätt i kraft. Från denna examen bevarar jag några sällsamt minnesvärda ord. Stave och Söderblom skrev utan vidare in betyget i respektive ämnen. Men Kolmodin, som tyckte att det var länge sedan jag tenterade, ville att jag skulle läsa en jättebok av T Zahn, som behandlade nytestamentlig isagogik. Vid förhöret frågade Kolmodin vad Zahn hade att säga om Johannesevangeliet. Härom hade Zahn skrivit mer än hundra tättryckta sidor. Jag höll ett litet föredrag på cirka 20 minuter. Därefter utlät sig Kolmodin: »Ja, det var det

väsentliga, men det var dock icke allt» och skrev sedan in betyget.

Vid min disputation tjänstgjorde docent N J Göransson som fakultetsopponent. Han hade i åtta år varit garnisonspastor i Karlsborg — jag har litet svårt att tänka mig denne djupsinnigt spekulative man i samband med en garnison. Förmodligen hade han där god tid att skriva religionsfilosofi. Hösten 1906 hade »Göran» (såsom han alltid kallades) kommit till Uppsala som docent i teologiska prenotioner hos Nathan, hans mycket gode vän från studietiden — de hade båda tillsammans med Sam Fries utgjort ett kordialt triumvirat under de år då de studerade teologi i Uppsala. Göran var 43 år när han blev docent, mognad som tänkare på egen hand under de många årens isolering i Karlsborg. Han var lugnt eftertänksam i all sin färd, var blid och fridsam med en stark utstrålning av renhet och nobless — något som inte hindrade att han med blidaste stämma och med stora, klara och troskyldiga ögon kunde ge de mest dräpande repliker, när han så ville. Några sådana förekom inte i hans opposition. Men han hade utbildat sin egen terminologi och talade ett annat teologiskt språk än det vi var vana vid. Då jag ännu inte hade hunnit lära mig hans tungomål, hade vi litet svårt att komma på samma våglängd. Det gick bättre med den saken senare. Hans författarskap hade sina rötter i äldre svensk personlighetsfilosofi: Geijer, Boström, Wikner. Lättillgängligt var det aldrig. Om hans långt senare i två delar utgivna stora dogmatiska arbete (»Evangelisk dogmatik», 1914, 1916) sade den karikerande studenthumorn i Uppsala: »Görans dogmatik del två kan han knappast själv förstå. Första delen kan dessvärre blott förstås utav vår Herre.» I själva verket var hans tankegångar klara nog, men uttryckssättet kunde ibland bli påfrestande.

Den 18 maj 1907 blev jag docent i teologisk encyklo-

pedi. Datum har ett visst intresse. Jag fick omedelbart docentstipendium. Detta hade strax dessförinnan höjts med tio procent — från 1 500 till 1 650 kronor om året. Stipendiet utbetalades till mig för hela maj månad. Men efter ett par år fick jag en anmodan att återbetala vad jag fått för tiden 1—17 maj — statsrevisorernas kontroll var onekligen perfekt. Från nutida synpunkt ter sig denna docentavlöning löjeväckande låg. Men det var ändå inte så ynkligt som det låter. På den tiden kunde man gå ut och äta en enkronessexa — stående pris — och man fick då ett gott smörgåsbord, varmrätt och kaffe. Somliga näringsställen, t ex den på den tiden mångomtalade Rullan, lockade kunder med fritt brännvin: mitt på smörgåsbordet stod något slags apparat med tre kranar för tre olika sorters brännvin och det var bara att vrida på för den som så önskade. Detta ger en viss föreställning om hur pengarnas värde har sjunkit sedan dess. I själva verket kunde man, i synnerhet om man förtjänade ett par tre hundra kronor extra på kollegier och kom upp till 2 000, leva rätt så bra på denna inkomst, och detta även som gift.

Fortsättningen av detta uppsalakapitel skall jag huvudsakligen ägna åt mitt förhållande till ungkyrkligheten och dess »fäder» — Einar Billing, Nathan Söderblom och J A Eklund. Men innan jag kommer in på det ämnet blir det nödvändigt att först säga några ord om personliga relationer under avhandlingsarbetets och docenttidens år. Sommaren 1904 tillbringade jag för att rekreera mig efter en trötthetsperiod sex veckor på ett norskt fjällhotell i närheten av Rondanefjällen. Dit kom en vacker dag en ung norsk flicka tillsammans med en svensk väninna. Hon hette Kristine, dotter till »grosserer» och fru Ole Björnstad i Kristiania. Om henne kan jag sjunga — och har också många gånger gjort det — som Birger Sjöberg: »Den första gång jag såg dig, det

var en sommardag.» Men jag blev lyckligare än skalden. Det blev visserligen ingenting av den sommaren annat än förälskelse från min sida. Men hon skulle på hösten samma år resa till Stockholm för att där utbilda sig till gymnastikdirektör och i januari 1906 blev hon min fästmö. Hon kom då direkt in i släkten: under sin sista termin i Stockholm fick hon sitt hem i riksantikvarie Hans Hildebrands familj, ett hem som sedan länge varit en kär tillflyktsort i Stockholm för mina två systrar och mig. I juni samma år, exakt ett år efter unionsupplösningen, besökte jag för första gången mina blivande svärföräldrar i deras gästfria hem. Det blev inledningen till en lång rad besök i Norge år efter år under ferierna, så länge det hemmet bestod, ända in på 20-talet. Under dessa sejourer fick jag intim kontakt med norskt kyrko- och universitetsliv, för att inte tala om teaterlivet. Mina svärföräldrar hade fast abonnemang på nationalteatret under flera av dessa år och där såg jag hela raden av Ibsens och Björnsons dramer och åtskilligt därtill. Vårt bröllop firades den 19 december 1907. Det var Oscar II:s begravningsdag, överallt i den norska huvudstaden flaggades på halv stång, men flaggorna hann gå i topp innan vi vigdes samman av norska kyrkans då kanske mest bemärkte präst, vederbörande församlings sogneprest, Thorvald Klaveness. Han hade i mitten av 90-talet tillsammans med en äldre mångomtalad man — Christopher Bruun, utpekad som varande delvis modell till Brand i Ibsens drama — grundat tidskriften »Kirke og kultur», som i år upplever sin åttionde årgång och torde vara den äldsta bland nordiska tidskrifter av detta slag.

När jag nyss omnämnde Oscar II:s begravningsdag, skedde detta närmast därför att jag gärna vill berätta om en säregen upplevelse två dagar före bröllopet. Svenska legationen i Kristiania hade anordnat en min-

neshögtid i en av Kristianias största kyrkor och den nye biskopen i Karlstad skulle bli minnestalare. J A Eklund hade pressats, för att inte säga tvingats, att åtaga sig detta uppdrag. Jag förstod att det för honom måste vara högst motbjudande: han var ingen beundrare av Oscar II och inte heller av den bernadotteska dynastin överhuvud — han brukade tala om »den romanske främling som religiöst tullbehandlades i Hälsingborg». Och därtill kom att han var — låt mig säga — ursinnig över unionsupplösningen. Med tanke på Eklunds temperament kunde man inte gärna undgå att hysa farhågor. Jag hälsade på honom i sakristian innan akten skulle börja och fann att också han själv kände sig djupt orolig. I Trefoldighetskirken hade Norge slutit upp: där satt statsminister Michelsen med sin ministär, nationalteatrets orkester spelade och Kristiania prästerskap var talrikt församlat — meningen var att det som kår efteråt skulle bringa den svenske biskopen en hälsning. Den som kände Eklund märkte nogsamt hur pressad talaren var, han talade stillsamt och behärskat och sade ingenting som kunde verka anstötligt. Några ord fäste sig i minnet. Han berättade att en sjuksköterska, som någon av de sista nätterna vakade över kungen, hörde honom bedja högt — »och han bad — inte för *ett* folk — *utan för två*» — det gick en susning genom församlingen. Eklund gick efter talet tillbaka till sakristian och under det orkestern spelade försvann han från kyrkan. Det blev ingen hälsning från Kristianias prästerskap. Ingen visste var han höll hus. Jag ville gärna få tag på honom och gick därför på eftermiddagen till stationen vid tiden för »svensketågets» avgång. Ingen syntes till. Slutligen kom i sista stund den lille mannen halvspringande på perrongen. Det enda han hann att säga mig innan tåget satte sig i gång var: »Nu är jag så glad som en skolpojke i fjärde klass som har fått sommarlov.»

Vårt väsentligaste umgänge hade vi — min hustru och jag — i två kretsar, liksom jag hade haft det allaredan under den tid då min docentavhandling utarbetades. Den ena kretsen hade sitt centrum i det billingska hemmet, den andra i det söderblomska. Den första kretsen utgjordes av docenter och blivande professorer. De som oftast träffades var Billings, Erik Aurelius (1912 professor i exegetik i Lund), som hyrde en dubblett i deras våning, och vi. Andra anslutna var Hjalmar Holmquist (snart professor i kyrkohistoria i Lund) och Gösta Lizell (sedermera professor i praktisk teologi och domprost i Uppsala). Här rådde den mest otvungna, kordiala stämning och glädjen stod ofta högt i tak. Musik var en given ingrediens i samvaron. Den stod jag i huvudsak för, ibland med någon liten nykomponerad melodi. Det hör till en intim bild av Einar Billing att han var högst road av sådana ting och själv då och då uppträdde som solosångare. Vi hade mycket nöje av en »fakultetsvisa» som han hade skrivit någon gång på nittiotalet och som sedan utökades med nya verser allteftersom nya professorer trädde till. Visan handlade om hur den mexikanske guden Tezcatlipoca hade hamnat på slottsbacken i Uppsala och hur den beryktade polischefen baron Raab kallade på fakultetens professorer för att de skulle hjälpa till att få iväg guden. Blott några reminiscenser av denna för hans spjuverlynne karakteristiska dikt har stannat i mitt minne. Professorerna uppträdde en efter en: Rudin »grät och bad», Danell »såg i guden en ritschlian och anade ett spratt av Sam» (Fries), »och Berggren med små anekdoter upplivar de övrigas tropp». Men den som till sist fick guden att vika var dåvarande professorn, sedermera biskopen i Kalmar, Henry W Tottie, som lät guden få veta »att kyrkan är det primära och guden är blott sekundär, när man lutherskt vill lära». Vid denna upplysning försvann guden. Einar före-

drog denna visa till en Bellmansmelodi — mycket stackato (Fredmans epistel nr 31, Se Movitz, vi står du och gråter).

Kretsen kring Billing och hans Gerda, som strålade i kapp med min Kristine, var närmast ett teologiskt kamratskap. Den söderblomska krets, i vilken vi fick vara med, var av annat slag. Här fick man möta en jurist- och en medicusfamilj. Juristen var häradshövding Gustaf Ribbing, den äldste i laget, mångkunnig och rikt utrustad, humanist av hög resning — den personifierade godheten. Mångsidig med vittfamnande intressen var också medicinaren professor Ulrik Quensel, trygg skåning med frodig godmodig humor. Honom hade jag också mött i annat sammanhang: han blev inspektor för Kalmar nation under det år då jag var nationens kurator. Hans fru Thyra var, liksom Nathans Anna, en höglitterär och spirituell dam. Gustaf Ribbings Lina, av judisk börd, var en husmor av mera robust slag, stod med båda fötterna på marken, kraftig och klok, beundransvärd i sin aldrig sviktande medmänskliga omsorg. Denna omsorg fick också min yngsta syster åtnjuta — hon fick bo i det ribbingska hemmet, när hon under en tid hörde föreläsningar vid universitetet. Att umgänget i denna krets var stimulerande behöver jag knappast säga.

Innan jag kommer in på ungkyrkligheten bör några ord sägas om en studieresa till Tyskland sommaren 1908, som också var en försenad bröllopsresa, av oss båda avslutad genom besök i Schweiz och Paris. I Tyskland besöktes huvudsakligen Halle, Marburg och Heidelberg. I Halle gjorde jag bekantskap med den då 73-årige Martin Kähler, genom Billing välkänd i Uppsala. Det var en bekantskap väl värd att göra. Han var både andligen och lekamligen en högrest gestalt, självständig som teologisk tänkare, i tal och skrift fylld av kritisk sälta. Hans mest berömda skrift bar titeln: »Der sogenannte

historische Jesus und der geschichtliche biblische Christus», skriven på 90-talet och sedan ofta, ända in i nutiden, omtryckt. Den åskådning Kähler här gjorde sig till målsman för aktualiserades på nytt genom den berömde exegeten Rudolf Bultmann — för egen del har jag brottats livet igenom med den problematik som antyds i boktiteln. Från samtalen med Kähler minns jag ett för honom typiskt yttrande: »Die älteren Ritschlianer waren durchaus positiv. Aber sie laxierten jahraus und jahrein, und die Zuhörer waren nie verstopft gewesen — darum sind sie davon gestorben.»

Besöket i Marburg var egentligen, teologiskt sett, tämligen onödigt, jag hade redan tidigare hört och rätt väl lärt känna de båda berömdheterna Herrmann och Jülicher. Men från personlig synpunkt fick det stor betydelse. Vi var en krets skandinaver som troget höll ihop. Här fick jag två vänner för livet. Den ene var Eivind Berggrav, som nu 24-årig beredde sig till att överta redaktörsposten i tidskriften Kirke og kultur. Den andre var en ung lundensare, Otto Holmdahl, några år senare docent i kyrkohistoria och slutligen generaldirektör för skolväsendet. I Heidelberg fick jag rikare teologiskt utbyte. Här föreläste under heta sommardagar den mångsidige, som radikal ansedde 43-årige teologen och religionsfilosofen Ernst Troeltsch i ett strömmande ordflöde så att svetten lackade. Det jag hörde var delvis förarbete till hans senare utgivna stora verk »Soziallehren der christlichen Kirchen». Han höll sina åhörare i spänd uppmärksamhet.

*

Mycket har under årens lopp skrivits om ungkyrkorörelsen. Många av de unga som då var med har vittnat om sin tacksamhet för att de fick studera i Uppsala under en så innehållsrik och glädjefylld tid. Till de viktigaste

av sådana aktstycken hör två minnesskrifter av Olle Nystedt, så småningom pastor primarius i Stockholm och Gustaf VI Adolfs överhovpredikant, i hög grad också predikant för hela svenska folket. På senare tid har docent Alf Tergel gjort ungkyrkorörelsen till föremål för en vetenskapligt anlagd, rikt dokumenterad framställning i två volymer (1969, 1974). Själv har jag tidigare skrivit något om det som hände i min bok »Hundra års svensk kyrkodebatt» (1953). Här vill jag koncentrera mig på mina personliga relationer till ungkyrkligheten i allmänhet och till dess »fäder» i synnerhet.

»Rörelsen» växte fram inom ungdomens egna led. Att det som skedde inte kom oförberett är en självklar sak. Till den allra närmaste förhistorien hör att alla tre rörelsens fäder var i elden åren 1907 och 1908. Eklund talade om kyrkan vid ett kristligt studentmöte i Huskvarna 1907 — utan att detta syntes ge något nämnvärt gensvar, Söderblom gav 1908 ut sin bok Sveriges kyrka, Billing höll samma år föredrag om kyrkan i Kristliga studentförbundet. Ändå kom genombrottet i studentvärlden oväntat och överraskande. Manfred Björkquist framlade på senhösten 1908 ett förslag om att ett »korståg» skulle anordnas sommaren 1909: två och två skulle studenter draga ut för att i mellersta och norra Sverige vittna om »det som bränner i våra hjärtan». En kommitté bildades för att förbereda saken, den bestod av Björkquist, Gunnar Dahlquist, sedermera missionsdirektor, och Robert Sundelin, en ung, stillsam student, som genomgått en djup personlig kris och som sedan blivit kamrater till stor hjälp.

Det som hände hösten 1908 var blott ett varsel om vad som komma skulle. Våren 1909 skedde det verkliga genombrottet. Det var en tid till brädden fylld av aktiviteter och rådslag. Manfred Björkquist framträdde som ungdomens självskrivne ledare, gav ut sin programskrift

»Kyrkotanken», ledde de intensiva förberedelserna för »korståget», höll tändande tal — »i stenstil» brukade det heta. Dessutom var han frimodigt fylld av planer för framtiden: en kyrklig folkhögskola skulle grundas, en ny tidskrift startas — det var två av dem. Folkhögskolan blev så småningom förlagd till Sigtuna, men den kom att ingå i en vida mer omfattande institution: Sigtunastiftelsen, som sedan 1917 varit och alltfort är ett inflytelserikt centrum för kyrklig och kulturell verksamhet. Tidskriften kom också: det blev »Vår Lösen», som i år upplever sin 65:te årgång med den äran. Under våren 1909 deltog jag ofta i rådslagen kring Manfreds planer, särskilt dem som rörde tidskriften — jag blev också ombedd att bli dess redaktör, men då jag vid denna tid börjat speciminera för den systematiska professur, som några år senare skulle bli ledig i Lund, kunde jag inte åtaga mig detta uppdrag. Den som i sista hand alltid rådfrågades som högsta auktoritet var ända från början Einar Billing.

Att mitt namn blivit knutet till ungkyrkligheten torde till väsentlig grad bero på att jag råkat komponera melodien till Eklunds dikt »Fädernas kyrka», den ungkyrkliga kampsången framför andra. I någon minnesteckning har jag läst att denna melodi skulle ha sjungits vid den gudstjänst i Uppsala domkyrka Kristi Himmelsfärds dag 1909, som var en invigningshögtid för dem som nu skulle begynna sitt »korståg». Så var det emellertid inte. Den melodi som sjöngs vid detta tillfälle var komponerad av den då tillfälligt tjänstgörande domkyrkoorganisten Herman Palm, som kompositör mest känd genom sin melodi till Lunds studentsångförenings signatursång »Blommande sköna dalar». När jag hörde Palms melodi sjungas, tyckte jag att den var alldeles för vek för text och syfte, men jag hade, när jag gick hem från kyrkan, inte den ringaste tanke på att själv skriva någon melodi. Hur det

nu var satte jag mig vid min flygel och började fantisera en smula, och innan jag visste ordet av växte melodin till Fädernas kyrka fram. Ingen av de melodier jag skrivit har blivit så hastigt färdig. På kvällen samlade jag i vårt hem ett dussin ungkyrkliga studenter med Manfred i spetsen. Vi sjöng och diskuterade och de församlade beslöt att den nya melodin skulle antagas och tryckas så snart som möjligt. Så skedde, och efter en kort tid var den spridd och sjungen runtom i landet. Jag vill anteckna att melodin liksom koralen ursprungligen var skriven i C-dur och jag beklagar att man nödgats transponera ned den till B-dur — det är inte så bra att behöva börja med ett lågt B. Å andra sidan är jag väl medveten om alla de krav på låga sättningar som brukar strömma in till koralbokskommittéer. Melodin ville vara en enkel ungdomssång med en smula slagkraft i tongångarna och får bedömas därefter. Den gör alls inga anspråk på att vara något musikaliskt mästerverk. Hur det nu än är med min melodi, gjorde den i varje fall sin tjänst under den tid då sådan tjänst som bäst behövdes. Men när jag vid en televisionsinspelning för några år sedan blev ombedd att sluta med att spela och sjunga melodin till Fädernas kyrka, utbad jag mig i stället få ta ett par verser med min melodi till Grundtvigs psalm »O liv, som blev tänt» (Sv ps 332).

Vad texten till Fädernas kyrka beträffar kan jag inte underlåta att anföra ett par rader ur ett brev som författaren på våren 1909 skrev som svar på ett tackbrev från ungdomen för Fädernas kyrka. Eklund talar här om att det egentligen borde skrivas två psalmer om kyrkan, en om kyrkorummet, en annan om det tema som Eklund tagit upp i sin »sång» — »men det behövde bli en annan ton, en mjukare, varmare, folkligare och mera centralt kristlig» (Olle Nystedt: Från studentkorståget till Sigtunastiftelsen, s 181f). Men även om författaren

var självkritisk, mottogs hans gåva, dedicerad »Till de unga», av dem med entusiasm. Den dikt som Eklund här efterlyser skrevs av Emil Liedgren — det blev »Fader, du vars hjärta gömmer» (Sv ps 305).

När man talat om ungkyrklighetens »fäder» har tankarna alltid gått till Billing, Eklund och Söderblom — för att nu ta dem i bokstavlig ordning. Detta med full rätt. Söderbloms roll har ibland varit omtvistad. Man har då hänvisat till att hans positiva inställning till »rörelsen» varit förbunden med en kritisk inställning till det nationalistiska drag som onekligen utgjorde ett markant inslag i rörelsen. Men denna hans — högst hälsosamma — kritik kan inte ifrågasätta hans »faderskap». Ser man till de krafter som var verksamma vid ungkyrklighetens framväxt, framträder Söderblom enligt min bestämda mening som en huvudperson. De ord han vid sin installationsföreläsning talade om glädjen att få tjäna i kyrkan var inte bara några tillfällighetsord i en högtidlig stund — det var ord som satte spår, och detta inte minst i och genom hans fortgående verksamhet som professor. Söderbloms bok om Sveriges kyrka 1908 har Einar Billing (med anknytning till titeln på Schleiermachers berömda »Reden») med all rätt betecknat som ett tal om kyrkan »till de bildade bland dess föraktare». Det var en frimodighetens reaktion mot alla de smädelser som från olika håll haglade över kyrkan liksom också mot misstron inom kyrkans egna led. Nathan Söderblom och Einar Billing var otvivelaktigt ungkyrklighetens främsta inspiratörer vid dess framväxt. Eklund ryckte in när det hela kommit igång.

Det upprop om korståget som Manfred Björkquist på korsfararnas vägnar utsände i början av 1909 är skrivet med hans egen karakteristiska stil. Men nog framskymtar det att Söderblom varit en av inspiratörerna. Jag citerar några av de viktigaste orden: »Trots mörkret, trots

Kristushatet, trots den högljudda förnekelsen, trots råheten högt uppe och djupt nere våga vi dock frimodigt tro att Sveriges folk skall bli ett Guds folk. Trots kyrkans brister, trots hennes sömnaktighet, skröplighet och formväsen våga vi lika frimodigt tro på Sveriges kyrka som det redskap Gud skall använda för det målets förverkligande.» Det var som svar på det uppropet Eklund sände Fädernas kyrka »till de unga». Och från den stunden var han en av de tre »fäderna».

Eklunds verksamhet låg från studentsynpunkt sett redan långt tillbaka — han hade lämnat Uppsala 1902 för att bli domprost i Kalmar — och knappast någon av »de unga» som han skrev till hade hört hans märkliga predikningar i Dômen eller bevittnat hans verksamhet för »församlingslivets» renässans. Eklunds till »territorialförsamlingen» knutna kyrkosyn kom sedan att, på goda grunder, uppfattas som en av utgångspunkterna för ungkyrkligheten. Men in i ungkyrklighetens mönster kom han först sedan rörelsen satts i gång dels genom vad Eklund själv då talade och skrev, dels och icke minst via Einar Billing. När Billing utvecklade sina tankar om »den religiöst motiverade folkkyrkan», illustrerade han detta med förkärlek genom att tala om vad som sker i territorialförsamlingen — »folkkyrkan» blev som en enda stor territorialförsamling.

Det var naturligtvis en oerhörd tillgång för ungkyrkligheten att kunna räkna — nu tar jag dem efter ålder — Eklund, Söderblom och Billing som »fäder». De var alla tre geniala män: Eklund som banbrytande predikant och som diktare när hans psalmer blev som bäst, Söderblom genom sin universalitet och sin intuitiva förmåga att gripa tag i det väsentliga, Billing — för att nu bruka hans egna ord om vad arbetet krävde — genom att *borra* sig ned i djupet och *hamra* fram ädel metall. Hos dem alla fanns den växling i temperament som

gärna hör genier till — kan man överhuvud tänka sig några kolugna genier? Hos Eklund kunde denna växling komma nära nog momentant: ena ögonblicket kunde denne militante herre med blixtrande ögon utgjuta sin vredes skålar över det som var honom misshagligt — för att nästa stund med en tår i ögat djupt rörd stillsamt tala värmande ord om det som givit hans liv innehåll och mening. Söderblom var den av de tre som bäst lyckades dölja växlingarna. Han talade inte om de hårda törnar som livet och människors hårdhet gav honom. För de flesta framstod han väl enbart som en ljusgestalt, utstrålande frimodighet och glädje. Sådan var han också. Men det fanns vemod bakom och det var ingen tillfällighet att en av hans böcker bar titeln: »Humor och melankoli hos Luther» — den titeln har mycket att säga också om honom själv. Hos Einar Billing var växlingen periodisk, en växling mellan perioder av depression och perioder av intensiv inspiration. Under depressionstid talade han gärna om hur svårt, för att inte säga omöjligt, det var att komma någon väg i arbetet, han satt fast i något problem där han vägde skäl för och skäl mot i oändlighet utan att kunna finna någon lösning. »Ångor» kallades detta tillstånd i hemmet — nu har Einar fått en av sina ångor, sade fru Gerda. Vid sådana tillfällen behövde han någon att avreagera sig på, och denne någon blev för det mesta jag, jag fick höra honom vända ut och in på de problem han sysslade med. När sedan inspirationstid kom och han visionärt genomskådade hela problemkomplexet, arbetade han febrilt och snabbt, så snabbt att pennan knappast hann följa med och hans redan i vanliga fall svårlästa stil blev nära nog oläslig. Även under inspirationstider kunde han ha svårt att bestämma sig. En söndagseftermiddag, då han vid en studentgudstjänst skulle hålla skriftetal i Trefaldighetskyrkan och då jag skulle tjänstgöra som orgelspelare, ringde

han upp mig och sade att han alls inte visste vad han skulle säga. Vi vandrade ett par timmar tillsammans. Det befanns att han hade fyra olika tal över olika bibelord uttänkta men han var inte i stånd att välja vilket han skulle taga. Det var, kan man säga, embarras de richesse. Ännu när vi gick in i kyrkan hade han inte kunnat besluta sig. Det fick ske medan jag spelade första psalmen.

Det nu sagda torde kunna förmedla ett intryck av hur olika varandra ungkyrklighetens tre fäder var. I *ett* var de emellertid varandra helt lika: de utgav sig själva i allt sitt verk, i Söderbloms och Billings fall intill sista levnadsdagen. Söderblom for en onsdag i juli 1931 från en anglo-skandinavisk teologkonferens i Sparreholm, i vilken han föregående dag livligt deltagit, hem till Uppsala, där sjukdomen angrep honom mitt under arbete och planeringar av olika slag — följande söndag släcktes hans livslåga. Einar Billing bars, efter en med möda genomförd prästvigning, ut ur kyrkan direkt till sitt dödsläger.

Om jag nu skall tala något mera om mitt förhållande till ungkyrkligheten, ligger det närmast till hands att göra detta genom att redovisa mina olika relationer till rörelsens tre fäder under detta skede. Mitt eget direkta deltagande i den ungkyrkliga verksamheten var, såsom jag redan antytt, mycket begränsat därigenom att jag under dessa år (1909—12) var intensivt sysselsatt med specimineringsarbete. Jag lämnade en del bidrag till tidskriften Vår Lösen, detta både i text och ton, deltog också i en och annan debatt. En del rådslag hölls i vårt hem och jag behöll god kontakt med studenternas ledande män, särskilt med Manfred Björkquist och Olle Nystedt, en kontakt som i båda fallen bevarats ända upp i den höga ålderns dagar. Den ljusa optimism som präglade ungdomsledaren Manfred lever, har jag konstaterat,

helt oförändrad kvar hos den gamle Manfred. Till de impulser jag fått av ungkyrkligheten kan jag också räkna att den genom att aktualisera kyrkofrågan bidrog till att jag kom att skriva en bok med titeln »Till belysning av den lutherska kyrkoidén, dess historia och dess värde» (1912). När Herrmann såsom Olavus Petri-föreläsare besökte Uppsala och, på förfrågan, fick veta att jag arbetade med detta ämne, replikerade han: Jag lyckönskar de svenska teologerna att de kan ha tid att syssla också med sådana frågor. Detta för Herrmann typiska yttrande blev mycket spritt — jag har sett det citeras både på engelska och tyska.

Mitt förhållande till Eklund var ambivalent. Såsom av det föregående framgår var jag honom tacksam för vad jag hört och fått av honom som predikant under mina första uppsalaår. Men hans uppträdande under åren efter unionskrisen blev för mig anstötligt och motbjudande. I Tergels böcker om ungkyrkligheten får man talrika och klara belägg för den våldsamhet med vilken Eklund gick fram. Han associerade sig med den högerriktning som skramlade med vapen under uppgörelsen med Norge och han gjorde sig skyldig till de mest obalanserade uttalanden i sitt utskällande av Norge och sitt fördömande av den svenska »ynkedomen». I sådant sammanhang förekommer också direkt antisemitiska yttranden: det judiska inflytandet i svensk kultur hade starkt medverkat till den svenska ynkedomen. Denna hänsynslösa och obalanserade framfart var för mig ytterst främmande och skrämmande. Den har blivit nedtonad i Elis Malmeströms eljest så sakliga och fint utformade Eklundsbiografi. Det militanta furioso som Eklund spelade upp väckte genklang hos en viss begränsad krets av ungkyrkliga studenter som gärna betraktade Eklund som sin specielle »kulturfilosof». På mig hade unionskrisen en rakt motsatt inverkan. Jag drog en lättnadens suck, när

karlstadsförhandlingarna slutligen, inte minst genom Karl Staaffs inflytande, lett fram till en fredlig lösning av konflikten. För mig betydde unionskrisen större politisk medvetenhet än jag tidigare haft — alldeles särskilt väckte den ett intresse för utrikespolitiska frågor som jag sedan behållit livet igenom. Skräcken för vapenskramlet och ett eventuellt krig med Norge hade väl till någon del sin grund i den kontakt jag fått med Norge under föregående års resa dit samt i mitt intresse för en ung norsk pike — hon for till sitt andra studieår i Stockholm just när förhandlingarna i Karlstad var som hetast. Vid norska gränsstationen vimlade det av norska officerare och där fick hon veta: Du er helt gal som reiser; vid den svenska gränsstationen var det liknande svensk iscensättning. Men min hållning var i själva verket fast grundad långt dessförinnan. Det kan ibland vara så att skenbart helt obetydliga händelser sätter outplånliga märken. Så var det i mitt fall. Vid Gustaf Adolfs-jubileet 1894 hade Kaiser Wilhelm II sänt upp två tyska slagskepp till Kalmar. De låg förankrade på redden och gymnasisterna inbjöds att besiktiga dem. En underofficer visade mig en tip-top-modern kulspruta och sade med ett storbelåtet grin: »Eine Minute und zwei hundert Franzosen.» De orden gjorde ett oerhört intryck — jag har aldrig glömt dem.

I detta sammanhang skall också några ord sägas om Manfred Björkquists bekanta pansarbåtsinsamling. Denna hans idé kom helt oförmodat och blev föremål för åtskillig diskussion innan den godtogs. Det skall inte förnekas att den hade ett starkt nationalistiskt inslag, men då denna insamling ville vara helt opolitisk ansåg jag mig också kunna stödja den — och detta så mycket mer som den starkt kontrasterade mot den strax därefter startade utpräglat högerpolitiska s k F-båtinsamlingen. Från denna senare har jag ett skräckminne. Jag satt en

kväll med ett par kamrater på »Gästis», i närheten satt ett stort gäng F-båtsinsamlande studenter. De sjöng en nyskriven pansarbåtsvisa. Melodin minns jag väl, den var slagkraftig. Av texten minns jag blott slutet av en vers, men det räcker. Den skildrade hur »båten går fram mellan högar av lik och i fören står ett strålande F». Samma anda som hos den tyske underofficeren.

Ingen av de båda andra fäderna anfäktades av sådana nationalistiska affekter som Eklund. Nathan Söderblom var en stor svensk men ingen storsvensk. Han skrev, såsom redan nämnts, om »Sveriges kyrka» (1908) och några år senare om »Svenska kyrkans kropp och själ» (1916). Men han skrev också om andra kyrkor, om den anglikanska i samband med denna kyrkas begynnande förhandlingar med den svenska 1909, om Calvin samt om Rom i en stor bok från 1910: »Religionsproblemet inom katolicism och protestantism.» Svenska kyrkan målade han i varma färger som sitt andliga hem, men han glömde aldrig inskärpa att den var en lem i den allmänneliga kyrkan. Ett ekumeniskt perspektiv fanns alltid med hos honom, detta ända från utrikes resor under studentåren. Redan tidigt började han tala om den allmänneliga (=den katolska) kyrkans tre huvudgrenar: den romersk-katolska, den grekisk-katolska och den evangelisk-katolska. Hans inställning var ett hälsosamt korrektiv gentemot de tendenser till nationalistisk överbetoning, som visserligen inte präglade ungkyrkligheten som sådan — även om Björkquist ibland kunde röra sig inom gränsområdet — men som ändå spökade här och var. För mig blev det universella perspektivet tack vare Nathan en självklarhet.

I Alf Tergels båda böcker om ungkyrkligheten hör de partier som behandlar Einar Billing till de minst lyckade. Tergel har föga sinne för den djupa originaliteten i Billings teologiska tänkande: han betonar åter och

åter inflytandet från de tyska teologerna Herrmann, Troeltsch och Kähler — om den sistnämnde synes han ha mycket dimmiga föreställningar — Kähler blir inställd i ritschlskt sammanhang som protestantisk kulturteolog. Vad Billings kyrkosyn beträffar upprepas det flera gånger att den präglades av inflytande från gammal lundensisk högkyrklighet. Det är naturligtvis helt omöjligt att i denna minnesbok ge någon detaljerad utredning av Billings kyrkosyn. Men några ord om den förmenta högkyrkligheten hos Billing måste i varje fall sägas, allrahelst som jag själv blir inblandad i detta sammanhang. Det är naturligtvis helt sant att Einars fader Gottfrid var en utlöpare från den gamla lundensiska högkyrkligheten från 1800-talets mitt och att Einar fostrats i denna fadershemmets miljö. Men bilden av Einar Billings kyrkosyn skulle bli helt felaktig, om man lägger tonvikten på detta arv. Det som sker är i själva verket en frigörelseprocess från högst väsentliga drag i denna gamla »högkyrklighet» och då närmast en frigörelse från dess institutionalism och starka betoning av »det kyrkliga ämbetet». De gamla högkyrkomännen talade, liksom också Gottfrid Billing, ringaktande ord om den »apostoliska successionen», men det kan finnas ett »hierarkiskt» drag successionen förutan och ett sådant fanns verkligen i denna gamla kyrkoteori. Men den fanns inte i Einars kyrkosyn och inte heller någonstädes i ungkyrkligheten. Här kanske någon skulle vilja invända: men Einar Billing talade ju om kyrkans organisation, om hur just organisationen som sådan vittnade om »Guds förekommande nåd». Ja visst, men här talade han i rent religiösa kategorier — det var i detta sammanhang aldrig fråga om någon »ämbetsteologi» utan i stället om syndernas förlåtelse. Kyrkan såsom folkkyrka vittnar om, ja, den *är*, såsom han tillspetsat kunde uttrycka det, syndernas förlåtelse till Sveriges folk. Bakom sådana ord och bakom

hela Einars kyrkosyn låg hans djupgående forskning om Luther i docentavhandlingen. Den bild han här gav av Luther var inte den traditionellt konfessionalistiska, utan i stället bilden av Luther som en den allmänneliga kyrkans store profet. Vad Einars förhållande till fadern Gottfrid beträffar torde följande kunna sägas: om Einar i sin ungdom lärt av fadern, så har fadern i kanske ännu högre grad på gamla dagar lärt av sonen, något som naturligtvis dock inte betyder att fader Gottfrid skulle ha blivit »ungkyrkoman», men väl att han inför kritiker kunde ge ungkyrkligheten ett gott handtag. Om tidskriften Vår Lösen brukade han — med självmedveten självdegradering — säga att den var alltför svårfattlig för honom — han rekommenderade en »folkupplaga».

Det som här sagts om Einar Billing och högkyrkligheten gäller också om min bok »Till belysning av den lutherska kyrkoidén», detta så mycket mer som denna bok inte vill vara och inte heller är något annat än en historisk-kritisk undersökning om hur svensk hög- och lågkyrklighet under 1800-talet förhåller sig till centrala tankegångar hos Luther. Att Einar Billings lutherforskning haft betydelse för min framställning ligger i öppen dag.

Det som vad Einars kyrkosyn beträffar betydde mest för mig var att han gav »folkkyrkan» en religiös motivering. Själva termen folkkyrka spelade mindre roll för mig; jag brukade hellre andra ord och talade gärna som Nathan om den svenska kyrkan eller rätt och slätt kyrkan — huvudsaken var inte den ena eller andra termen utan det faktum att vår kyrka var den öppna famnens kyrka. Det första jag någonsin skrev om kyrkan var en artikel i Vår Lösen, som hade titeln: »Kyrkan såsom evangeliets samfundsskapelse.» Senare (1916) skrev jag en liten bok, tillägnad Söderblom på hans 50-årsdag, med titeln »Evangelisk kyrklighet».

Därmed skall inte förnekas att ordet »folkkyrka» för Einar Billing, liksom för ungkyrkligheten överhuvud, fick principiell betydelse, när det ställdes i motsättning både till »statskyrka» och »frikyrka». När Billing talade om folkkyrkan, var det för honom fråga om kyrkans kvalitet, om något som hörde till kyrkans inre liv. Kyrkans förhållande till staten var i jämförelse härmed en sekundär fråga, en yttre organisationsfråga, som kunde lösas på olika sätt. *Denna* organisationsform hade både möjligheter och risker. Med den problematiken arbetade Billing sedan åren igenom. I det stora föredrag som han under sitt sista prästmöte höll i Västerås betonade han starkare än förut de risker som var förbundna med »statskyrklighet», detta utan tvivel delvis beroende på intryck av hur man i det nazistiska Tyskland handskades med kyrkan.

Om förhållandet mellan folkkyrka och frikyrka hölls det efter ungkyrklighetens genombrott flera debatter, den mest uppmärksammade i mars 1912, där frikyrkligheten främst representerades av P P Waldenström och där Billing var främste talare från andra sidan. Resultatet blev — ledsamt nog måste jag säga — att det kristliga studentförbundet sprängdes: de frikyrkliga studenterna bildade sitt eget förbund. Och ändå tror jag att det på lång sikt hade sin betydelse att de frikyrkliga i dessa diskussioner inte, som så ofta under 1800-talet, mötte en institutionalistisk och byråkratisk argumentation, utan i stället en åskådning som genomgående var »religiöst motiverad». Det gav nya möjligheter för framtiden.

När jag nu, så långt efteråt, ser tillbaka på dessa händelser och meningsbrytningar, kan jag konstatera att situationen blivit mycket förändrad både vad kyrka—stat och kyrka—frikyrka beträffar. Problemkomplexet kyrka —stat har aktualiserats och tillspetsats och kommer att

vara brännande ända till dess att någon ändamålsenlig lösning vunnits. Problemkomplexet kyrka—frikyrka har däremot, tack vare ekumenikens landvinningar, i hög grad uppmjukats, ja, tidigare motsättningar har efterträtts av bestämd vilja att samverka i kristet broderskap.

När jag överväger vad jag fick i Uppsala och vilket bagage jag hade med mig till Lund, kan jag inte inskränka mig till sådant som rör kyrkofrågan. Hur viktig än denna just då tedde sig och hur mycket jag än hade arbetat med dess problematik, så var och förblev ändå bibelfrågan sådan denna ställts av den historisk-kritiska forskningen det djupast ingripande problemet, problemet framför alla andra. Det var också på detta plan som samvaron med Einar Billing blev mig till största hjälp.

Vid sekelskiftet publicerade A Harnack sin bok om »Kristendomens väsen». Den väckte största uppmärksamhet och fick en enorm spridning. Mången fann att det förlösande ordet nu blivit sagt. Harnack var en av samtidens mest lysande teologer. Hans monumentala dogmhistoria i tre volymer var en prestation utan motstycke. De dogmhistorier andra arbetsamma tyskar — Seeberg, Loofs — utgav ter sig närmast som materialsamlingar i jämförelse med Harnacks storslagna konstruktiva överblickar. Boken om kristendomens väsen var briljant skriven på lättillgängligt språk och fick ett inflytande som har kunnat spåras decennier igenom. Men för dem som gjorde sig möda att följa den fortgående kritiska forskningen, blev det snart klart att Harnack med sitt tal om »Jesu enkla lära» klätt sin Jesus i modernt skräddarsydda kläder. När man läste radikala böcker, sådana som Wredes bok om Messiashemligheten i evangelierna eller Albert Schweitzers om Jesu-livsforskningens historia (första upplagans titel var Von Reimarus zu Wrede, 1906) eller skrifter av Bousset (Kyrios Christos) och Johannes Weiss (för att nu blott

nämna några viktiga) — då tedde sig Harnacks Jesusbild hopplöst föråldrad.

Det var en stor lycka för mig att Einar Billing under 1900-talets första decennium som bäst höll på att brottas med sådana av den historisk-kritiska forskningen ställda problem och att detta hans arbete resulterade i två så märkliga skrifter som »De etiska tankarne i urkristendomen i deras samband med dess religiösa tro» (1907) och »Försoningen» (1908). I sina böcker om ungkyrkligheten visar sig Tergel inte ha något nämnvärt sinne för den djupa originaliteten i dessa böcker. Han skriver: »Den nya uppsalateologin hade i hög grad sina förutsättningar i samtida tysk teologi» (1, s 202). Detta skulle då framför allt gälla Billing — vad Söderblom beträffar har Tergel rimligtvis inte undgått att se hurusom det hos honom också finns andra relationer. Men om Billing heter det till exempel: »Han anslöt sig inte endast till Herrmanns individualetik utan även till Troeltschs sociala inriktning, men framför allt till Kählers frälsningshistoriska syn» (s 60). När det gäller Söderbloms och Billings insatser på detta område, stannar Tergel med denna allmänna och ganska intetsägande sats: de »tillförde också uppenbarelseteologin egna insatser».

Det är min bestämda mening att detta tal om den s k uppsalateologins och då särskilt Billings beroende av de nämnda tyska teologerna är i hög grad överdrivet. Att tre så framträdande tyska teologer som Herrmann, Troeltsch och Kähler beaktades och diskuterades inom svensk teologi är snarast självklart. Men hur är det egentligen med Billings förmenta beroende av dem? Herrmanns etik har otvivelaktigt haft stor betydelse som studiebok. Som sådan brukades den under decennier både i Uppsala och Lund — i Lund, såvitt jag kunnat finna, utan kritik, i Uppsala med kritik, som Billing framförde både i tal och tryck. I »Försoningen», där

Billings teologi möter i koncentrerad form, omnämns både Herrmann och Kähler och läsaren får väl snarast ett intryck av att de skulle haft saklig betydelse för Billings argumentering. Jag har många gånger undrat varför dessa båda namn kommit med och då särskilt Herrmanns. Han står i själva verket som ett främmande intrång i Billings eljest så stringent genomförda tankegång. När Billing talar om »trons grund», vill han såsom åtskilliga andra, säger han, hänvisa till »Jesu Kristi person, 'den historiske Kristus'», och han tänker då speciellt på den »utformning» denna hänvisning fått hos Herrmann. I själva verket är Billings tankegång vida skild från Herrmanns. Det som denne hänvisade till var »Jesu inre liv». Och syftet därmed var att han ville frigöra sin teologi från inte bara den historisk-kritiska forskningens problematik utan också från historien överhuvud. Herrmanns resonemang har, efter allt att döma, haft betydelse för Bultmanns teologi. Men ingenting kunde vara mer främmande för Billing än denna flykt bort från historien. Första delen av boken om de etiska tankarna i urkristendomen hade han ägnat åt att klarlägga motsättningen mellan Gamla testamentets och profetismens förankring i historien och det historielösa hellenska tänkandet. Med något större rätt förekommer Kähler i Billings bok. Billing talar — med Geijers ord — om att såsom profeterna nå fram till »historien i historien» eller, såsom Kähler brukar uttrycka det, i det historiska gripa det »överhistoriska». Men i den tolkning Billing gav av »historien i historien» spelade den historisk-kritiska forskningen en helt annan roll än hos Kähler, något som redan framgår av orden »der sogenannte historische Jesus» i titeln på dennes ovan omtalade berömda bok. Något större inflytande från Troeltsch fanns knappast hos Billing — han brukade skämta med mig om att jag i mitt specimensarbete »Uppenbarelse och historia i den nutida teo-

login», där jag skrev både om Herrmann och Troeltsch, behövde ha så mycket att göra med »geheimerådet», som han litet spefullt brukade kalla Troeltsch. I maj 1975 disputerade i Lund en ung tysk teolog, H C Deppe, på en avhandling om Billing. Titeln är »Wächter und Späher, Studien zu Einar Billing vor dem Hintergrund theologischer Strömungen auf dem Kontinent». Hans resultat är kort sagt att Billings beroende av tyskarna är litet och hans originalitet stor.

I själva verket är Billings tolkning av »uppenbarelsehistorien» en markant originell skapelse, något som här blott kan antydas. »Historien i historien» börjar med Israels uttåg — exodus — ur Egypten, den fortgår i Israels historia med profeterna, »historiens stormfåglar», som centrum och mynnar ut i Jesus. Huvudpunkten i de konkreta gärningar som han utför under sitt jordelivs dagar är hans utdelande av syndernas förlåtelse och han går in i dödens offergärning för att sedan som den uppståndne, levande få fortsätta med att utdela syndernas förlåtelse tiderna igenom till enskilda människor, men med universell inriktning: alla folk. Här kommer då kyrkan, folkkyrkan, in som ett redskap för den fortgående gärningen. Från dessa utgångspunkter riktar Billing i modesta former en klar kritik mot den traditionella försoningsläran. »Uppenbarelsen», sedd med Billings ögon, är ett ständigt fortgående kontinuerligt sammanhang eller rättare sagt *drama*.

Av det som i det föregående sagts om Söderblom och Billing framgår med all tydlighet att de båda varit mig till hjälp både rent personligt och genom teologiska impulser. I somliga fall kom sådana impulser från dem båda tillsammans. Båda hade hjälpt mig att komma något så när tillrätta med den historisk-kritiska bibelforskningens problematik — *något så när*, ty här är det inte fråga om problem som skulle kunna lösas med ett

slag, en gång för alla, utan om problem som ständigt återkommer och ständigt kräver att på nytt begrundas. Båda hade talat om »uppenbarelsen» på ett friskt och levande sätt, Söderblom gärna under ett dynamiskt perspektiv, Billing med ett dramatiskt. Detta betydde att den kristna trons huvudfrågor kunde behandlas på ett religiöst meningsfullt sätt, frigjort från den intellektualism som präglar både traditionell doktrinär dogmatism (typ Kolmodin) och 1800-talsliberalismens reducerade läropunkter (typ Harnacks Kristendomens väsen). Viktigt var också att båda på ett helt annat sätt än gängse tysk teologisk forskning befriade Luther från en konfessionalistisk tvångströja och i stället såg honom ur den allmänneliga kyrkans perspektiv — ett synsätt som på sistone vunnit terräng även inom den romersk-katolska kyrkan. Om Billing träder i förgrunden när det gäller brottning med och ingående behandling av de kristna trosfrågorna, står å andra sidan Söderblom i förgrunden genom sin universella och ekumeniska inriktning. Detta betyder emellertid inte att jag inte skulle fått impulser från honom också beträffande centrala trosfrågor — jag tänker t ex på den roll det »dualistiska» motivet i evangelierna, kampen mot det demoniskt onda, spelar för honom alltifrån hans 1903 publicerade, mycket uppmärksammade skrift »Uppenbarelsereligion».

Min tacksamhet för det som jag fått av dessa båda teologer och vänner har alltid varit stor och den har, förefaller det mig, bara tillvuxit under mina sena års sysslande med teologiska frågor. Tergel talar i sina båda böcker oavbrutet om »den nya uppsalateologin». Jag upptäcker att jag i en kort essä med titeln »Fyratio år som teologie studerande» (1939) ett par gånger brukat denna term — låt vara i annan mening. Och när jag nu skriver, då rubriken kunde vara Sjuttiosex år som teologie studerande, vill jag inte alls bruka denna term. Den

smakar alltför mycket av skolbildning. Och någon skolbildning var det aldrig fråga om. Varken Söderblom eller Billing bildade någon skola. Att de båda kom med »ny teologi» är oförnekligt. Likaså att den skrevs i Uppsala. De samverkade, det är sant. Men lika sant är att de var stora kontraster.

*

År 1910 lämnade jag docenturen i encyklopedi och blev docent i dogmatik. Två år senare sökte jag den efter Pehr Eklund lediga professuren i systematisk teologi i Lund. Medsökande var förre uppsaladocenten J O Bensow och lundensaren, kyrkoherden i svenska församlingen i London, Jonas Lindskog. Kort efter ansökningstidens utgång mötte jag domprosten Berggren och följande samtal utspann sig. »B: 'Nu har det sökts till Lund. Na, Bensow — du behöver icke vara rädd för honom. Han blev docent här. Fakulteten var enig (paus) i att vara tveksam. Kort därefter gav han ut en ny bok. Na, sade jag: detta är förträffligt, det kan bliva något av. Det dröjde inte länge förrän det kom ännu en. Detta är förvånande, sade jag. Efter ännu någon tid kom en tredje, större än de föregående. Nu är han förlorad, sade jag — du behöver icke vara rädd för honom. — Na, Lindskog, vad har han så skrivit?' — Jag: 'Inte så mycket, såvitt jag vet, men han lär ha en hel del i manuskript.' B: 'Ja, när specimenstiden kommer, då kan det vara tid. — Det hände sig en gång att en doktor från det övre Sverige sökte en lärarebefattning — i Lund. Han reste dit och avlade ett utmärkt prov; och den som närmast hade att handlägga ärendet sade: jag lyckönskar doktorn till detta utmärkta prov. Då, sade doktorn, kanske jag får räkna på ett förord? Na, blev svaret: det skall bliva mig en glädje att förorda doktorn — om vi icke kunna finna någon av våra egna. Farväl med dig.'»

Berggren blev sannspådd med sin lilla varning i anekdotens form, såtillvida som striden blev het mellan Lindskog och mig. Men hur det var lyckades jag komma igenom den trånga porten, och innan år 1913 hade gått ut hade jag utnämnts till professor i Lund.

KAPITEL 3

Professorsåren i Lund

Vad skulle en ung tillträdande professor helst önska: att ha en berömd företrädare eller en medioker? En sådan fråga ställde jag väl inte, när jag blivit utnämnd till professor i »systematisk teologi med undervisnings- och examinationsskyldighet i dogmatik» vid Lunds universitet. Vad jag då kände var framför allt djupaste tacksamhet för att jag lyckats få denna professur — den enda befattning som jag någonsin eftertraktat. Samtidigt var jag mer än väl medveten om att uppgiften var maktpåliggande och svår. Och vetskapen om all den problematik som är förbunden med just denna professur försvagades ingalunda, när jag tänkte på min roll som efterträdare till Pehr Eklund. Han hade länge varit den teologiska fakultetens stora berömdhet, högt skattad av generationer lärjungar, vidsynt och höjd över teologiska partiställningar, originell i tal och skrift — en bok sådan som hans »Evangelisk Fadervårsdyrkan» står både vad innehåll och originalitet beträffar i en klass för sig. Därtill kom så att jag blivit utnämnd efter en het befordringsstrid där en av fakultetens »egna» blivit förbigången. När jag tänker på allt detta och därtill på min 34-åriga ungdom och oerfarenhet, måste jag utan vidare konstatera att jag började min verksamhet som professor i underläge.

Men om jag nu återgår till den fråga som jag ovan ställde, har jag ingen tvekan om svaret: jag är tacksam

för att jag fick rycka in efter en berömd företrädare. Det kunde naturligtvis, från mer eller mindre småfuttiga personliga synpunkter, ha varit lättare och bekvämare att ha haft en medioker föregångare. Men i själva verket var det vida bättre att få komma efter en man som genom sitt sätt att företräda ämnet givit det en stark ställning och skapat intresse för det i vida kretsar. Detta var en stor tillgång, inte minst därför att det gällde ett ämne med — i varje fall i akademiska kretsar — ett så utmanande namn som »dogmatik». Vid befordringsärendets behandling i »Akademiska konsistoriet» hade också en ledamot av »den matematisk-naturvetenskapliga sektionen» förordat att ämnet borde avskaffas. I Uppsala heter ämnet numera Tros- och livsåskådningsvetenskap, i Lund har det, när jag skriver detta, alltjämt kvar sitt gamla namn.

Det kan svårligen bestridas att ordet dogmatik inte bara inom akademiska kretsar utan också i »den allmänna meningen» gärna associeras med något doktrinärt: att vara »dogmatisk» är också raka motsatsen till att vara forskare. Tages ämnet dogmatik i denna mening, kan det inte ens komma med under den i nutiden vanliga radiorubriken: forskning ifrågasatt — det skulle då finnas all anledning att avskaffa ämnet såsom rösten i Akademiska konsistoriet ville. Men jag visste av dyrköpt erfarenhet att det ämne jag skulle företräda, det som har till uppgift att arbeta med kristna trosfrågor, var mättat med svårbemästrad problematik. Jag visste också mer än väl att ämnet hade en central ställning inom teologisk forskning. Varje teologisk disciplin har sin speciella uppgift. Men på samma gång lever de alla — och måste leva — i växelverkan med varandra — och i denna växelverkan kommer ovillkorligen »Dogmatik» och Nya testamentets exegetik att vara särskilt betydelsefulla.

Redan från början stod det klart för mig att jag skulle vilja skriva en bok om den kristna tron, helst en sådan som på en gång kunde vara studiebok och läsbar för en större allmänhet. Men jag var också helt på det klara med att jag alls inte var färdig att ta itu med en sådan uppgift. Min planläggning blev att ägna mina första professorsår åt ett ingående arbete med den kristna tankens historia genom tiderna, ett arbete som resulterade i en 1917 utgiven bok med titeln »*Dogmhistoria,* den kristna lärobildningens utvecklingsgång från den efterapostoliska tiden till våra dagar», en lärobok som sedan använts under flera decennier. Därefter var jag redo att på allvar gripa mig an med boken om den kristna tron. Som förelöpare till den kom en rad smärre skrifter och artiklar, som från olika synpunkter analyserade det samtida teologiska läget. År 1923 publicerades första upplagan av »Den allmänneliga kristna tron». Den senaste — sjätte — och definitivt sista upplagan på svenska utkom 1965. Alla de olika upplagorna hade undan för undan blivit reviderade. På engelska finns en senare tryckt edition (1973), men det är en annan historia som jag senare skall återkomma till.

I en minnesbok som denna är det inte min avsikt att på något mera ingående sätt skriva om de många böcker som jag under årens lopp givit ut. Beträffande »Den allmänneliga kristna tron» måste dock några kommenterande ord få sägas. Redan i titeln ligger det ett program, tillspetsat och kanske utmanande — år 1923, men knappast numera. Meningen var naturligtvis inte att göra anspråk på någon universell kristen giltighet för min bok. Meningen var bara att kompassnålen måste ha en universell inriktning på det »äktkristna» och att därvid det bibliska måste vara primärt i förhållande till det konfessionella, som endast kan accepteras »i den mån det låter sig legitimeras såsom äktkristet».

När jag nu ser tillbaka på alla dessa upplagor av min bok om den kristna tron, känner jag mig ha en viss skyldighet att säga något dels om impulserna från Uppsala, dels om dessa böckers förhållande till vad som senare har kommit att kallas »lundateologi». Impulserna från uppsalatiden är påtagliga — positiva från Billing och Söderblom, negativa från Kolmodin. Redan titeln på min bok har sin bakgrund i den okonventionella syn på Luther som var ett arv från Uppsala — Söderblom hörde till dem som särskilt uppskattade den. I övrigt framträder impulserna från Uppsala framför allt i fråga om några väsentliga punkter i min framställning av trosinnehållet. När min boks uppgift i första upplagan angavs vara »att giva en klarläggande tolkning av den kristna trons innehåll och mening», har detta ingen direkt motsvarighet hos mina lärare-vänner i Uppsala, men ingen av dem har heller gjort något försök att skriva en sådan bok om den kristna tron. Båda hade dock, var och en på sitt sätt, talat om »kristendomens egenart» — den framträdde enligt Söderblom klart i religionshistorisk belysning, och Billing avgränsade skarpt det profetisk-kristna perspektivet från hellenskt tänkande. Båda hade också genom sin dynamiska, dramatiska syn på »uppenbarelsen» gjort det klart att trons relation till denna var något annat än en relation till en »lära». Jag fann mig därför ha anknytning till dem, när jag bestämde den teologiska uppgiften så som jag gjorde. Skulle man våga skriva om den kristna tron, kunde det varken vara fråga om att återgiva någon bestämd »kyrkolära» eller om endast ett privat »tyckande». Den tro som skulle undersökas var primärt gudsförhållandet, respektive kristusförhållandet.

I ett avseende stod jag emellertid helt främmande till uppsalatraditionen: det gällde den anknytning till traditionell idealistisk filosofi från Boströms tid, som fanns hos Göransson, Eklund, Björkquist, en hel del ungkyrk-

lighet, i viss grad också hos Söderblom. En sak hade länge synts mig märklig: när denna filosofi upplevde sin krafts dagar, hade den ivrigt bekämpats av samtida svensk teologi, men när den nu uppenbarligen befann sig i förvittringens stadium, sökte teologer stöd i den. Den som mindre än de andra sökte sådant stöd var Einar Billing. Jag citerar några ord ur hans bok »Försoningen»: »De mellanformer av allmännare 'idealism', till vilka man väl förr tog sin tillflykt, försvinna dag för dag allt mer ur räkningen, lämnande kvar till slut på valplatsen blott de två stormakterna: kristendom och materialism» (s 98). Jag upplevde under mina sista uppsalaår Hägerströms begynnande verksamhet som professor och kunde därmed bevittna ett stycke av den nyss omtalade förvittringsprocessen. Under dessa år sysslade jag inte med filosofi och någon »hägerströmian» blev jag inte, men nog fann jag skäl att begrunda hans tes om att vetenskap och metafysik är oförenliga. Detta så mycket mer som det motgift som serverades syntes mig helt verkningslöst: Eucken kom som Olavus Petri-föreläsare, överreklamerad som nobelpristagare, ösande över oss en störtsjö av ord. Men mitt starkaste intryck från dessa föreläsningar blev den skärande kontrasten mellan den högt uppskruvade pretentionen och det som gavs, prestationen. I denna min under uppsalatiden förberedda inställning fick jag god assistans av min närmaste fackkollega från 1924, Anders Nygren, som i sina religionsfilosofiska arbeten ville frigöra teologin från påverkan av idealistisk filosofi. Det väckte stor uppmärksamhet när vi båda vid tillsättningen av en professur i filosofi vid slutet av 1920-talet lade våra vota för en i Uppsala skolad filosof, som vi fann mer meriterad än den lundensare som Hans Larsson — Lunds fine tänkare och högt skattade »kloke Hans» — föreslagit. Det uppseendeväckande var att vi fick en stor del av akademiska konsistoriet med oss. Denna till-

dragelse har nog i sin mån bidragit till att man så småningom började tala om en »lundateologi».

För mig låg tyngdpunkten i boken om tron inte så mycket i inledningens behandling av metodfrågor som fastmer i huvuddelens arbete med de centralt kristna trosfrågorna. Säger man sig vilja ge en klarläggande tolkning av trons innehåll och mening, ställs de centrala trosfrågorna självfallet i centrum. En sådan undersökning av tron har sin egen problematik. Den är av annan art än t ex när en zoolog undersöker en djurart. Det är inte heller fråga om en rent historisk undersökning. Kristen tro är visserligen förankrad i historien, men ställer vi frågan om trons mening, blir det inte bara fråga om historia utan om nutida frågor och svar. Man rör sig med frågor som är av utpräglat »personlig» och »existentiell» art — och det är en självklarhet att de måste behandlas efter sin egen art. Den som inte vet någonting om här föreliggande svårigheter, om tvivel — egna och andras — göre sig icke besvär. Det blir alltså frågor om meningen bakom formler och föreställningar, om meningen i de symboler som kristen tro brukar och måste bruka, när den talar om Gud, ytterst frågan om vad det betyder att i kristen mening tro på Gud — vilken Gud? Ordet gudsbild spelas ut mot ett filosofiskt orienterat »gudsbegrepp». Vi möter en Gud, som ingalunda »vill» allt det som sker, utan som i stället går i närkamp mot allt vad ont och destruktivt är, inte en Gud som »försonas», utan en Gud som »i Kristus försonar världen med sig själv» — för att här blott antyda ett par huvudpunkter i framställningen, vilka senare återkommer i specialarbeten.

Om »lundateologi» talades det alls inte på 1920-talet, när de båda första upplagorna av min bok om tron kom ut (den andra upplagan 1924). Termen torde tidigast ha uppträtt i Sverige omkring 1930. Fram på 1930-talet

var den tämligen allmänt i bruk här i Sverige och jag blev då alltid inräknad bland »lundateologerna». Att termen »lundateologi» snart blev allmänt gängse sammanhängde med att den tidigt blev internationellt brukad, så i Finland och framför allt i Amerika. När amerikanska teologer skrivit om »Lundensian theology» — N Ferré, Th Hall, B Erling m fl — har de huvudsakligen, ja nästan uteslutande sysslat med metodologiska frågor. Tyngdpunkten i undersökningarna kommer då självfallet att läggas på Anders Nygrens och Ragnar Brings religionsfilosofiska och metodologiska skrifter. Något motsvarande har jag aldrig presterat. Jag har, vad religionsfilosofi beträffar, inskränkt mig till att ange vad som skulle vara dess speciella uppgift sådan denna avgränsar sig från »troskunskapens». Det kan ha sitt intresse att konstatera vilka svårigheter de amerikanska teologerna haft med att placera in mig i det lundensiska sammanhanget. De har t ex iakttagit att jag begagnat ordet motiv i en vidare betydelse än som, enligt dem, skulle vara tillåtet i en strikt genomförd lundensisk »motivforskning». De har också funnit att jag inte tillgodogjort mig det utbyte jag kunnat få av motivforskningens principer, t ex för frågan om tro och historia. Sådana iakttagelser kan i och för sig vara riktiga. Men ingen av mina religionsfilosofiskt arbetande båda lundavänner har funnit anledning att beklaga sig över sådana inadvertenser från min sida — de kände nämligen, i motsats till amerikanarna, väl till det bagage jag fört med mig från Uppsala. Ingen av dem krävde heller någon konformitet av mig.

Det var verkligen inte fråga om någon konformitet. Och just därför att termen lundateologin (bestämd form) leder tankarna i denna riktning, är denna tes för mig lika tvetydig som »uppsalateologin». I båda fallen leds tanken på ett missvisande sätt till något slags teologisk skolbildning. Kunde jag tala om »uppsalateologins» Söderblom och Billing som »kontraster i samverkan», skulle en liknande rubrik mycket väl kunna användas om Anders Nygren och mig — i varje fall är olikheterna oss emellan lika påtagliga som det faktum att vi intimt »samverkade» (jmfr skildringen från mina professorsår, s 259, där det också står åtskilligt om mina övriga kamrater i fakulteten). Till »lundateologin» brukar man också räkna Ragnar Bring — också han har i sitt omfattande teologiska skriftställarskap klart demonstrerat sin egen profil. Varför inte fortsätta även med Gustaf Wingren? Då blir visserligen spänningarna långt mer påtagliga. Denne onekligen stridbare teolog har med all tydlighet markerat sin motsättning till Nygrens och Brings religionsfilosofiska utgångspunkter. Han har naturligtvis i hög grad en egen profil. Men icke desto mindre finns det också här en gemenskap, som ligger alltför djupt för att kunna raseras av metodologiska skiljaktigheter.

Jag återvänder till Anders Nygren. Under mina professorsår i Lund hann jag uppleva första delen av hans monumentala bok »Den kristna kärlekstanken genom tiderna, eros och agape» (1930, andra delen 1936). Detta till många språk översatta arbete kan gott betecknas som ett av detta sekels märkligaste teologiska bokverk. Det finns en viss analogi mellan Billings bok om de etiska tankarna i urkristendomen och Nygrens agape—eros-bok: i båda fallen gäller det en uppgörelse mellan kristet och hellenskt — i ena fallet gäller det förhållandet till historien, i det andra gudsförhållandet. Med agape—eros-komplexet som slagruta vandrar Nygren sin väg fram i den kristna tankens historia »genom tiderna». Den starka koncentrationen på och medvetna begränsningen till detta tema har givit boken en slutenhet och en skärpa som i hög grad har bidragit till att

detta upptäckarverk blivit så uppmärksammat och internationellt diskuterat.

Om jag här inskränker mig till att beröra mitt litterära förhållande till Anders Nygren, kommer framför allt hans nu omtalade stora bok i tankarna. En paragraf i min bok om tron hade alltifrån den första upplagan till överskrift Gud såsom kärleken. Självfallet var jag tacksam för de ingående utredningar om agapes innebörd som Anders Nygren givit. Spår härav redovisas också i de senare upplagorna av min bok. I de två mellersta upplagorna av min bok (s 31, 43) förekommer »det kristna grundmotivet» som en av underrubrikerna i den nyss omtalade paragrafen. I de två senaste upplagorna har jag på motsvarande ställen återgått till formuleringen: kärleken som gudsbildens centrum — detta uppenbarligen i klarhetens intresse: därför att jag brukade begagna ordet motiv i vidsträcktare betydelse och därför att ordet grundmotiv hos Nygren hade en alldeles speciell inramning och betydelse. Men naturligtvis hade jag eljest ingenting emot att tala om kärleken som gudsbildens »grundmotiv» — vad skulle eljest vara grundmotiv?

Sista gången min bok om tron reviderades var till sjätte upplagan (1965). Då hade jag hunnit bli mer än väl förtrogen med bibelordets varning mot att sätta lappar av okrympt tyg på en gammal mantel. Det kändes befriande att något senare, då man önskat en kortare bok, få skriva en helt ny text (»Kristen gudstro i förändringens värld», 1967). Alla de många revideringarna av den gamla boken från 1923 torde visa hur starkt medveten jag var om relativiteten i det arbete som jag kunnat utföra — revision var ständigt påkallad. Men härom måste jag få avlägga ännu ett vittnesbörd. »Den allmänneliga kristna tron» hade blivit översatt till ett flertal språk. Två av de svenska upplagorna hade översatts till engelska och på detta språkområde nått en spridning som flera gånger överträffade de svenska upplagornas. Det amerikanska förlaget hade vid utgången av 1960-talet ombesörjt en översättning också av den sista svenska upplagan. När jag fick ta del av detta manuskript, bad jag förlaget att stoppa utgivningen. Jag tyckte att boken blivit för gammal och att den senaste revisionen inte gjorde mycket till eller från. Efter någon tvekan gick förlaget med på mitt förslag. Men det dröjde inte lång tid förrän det bad mig ändra position: det hade kommit in alltför många efterfrågningar. Då det i denna situation var så gott som omöjligt för mig att agera orubblig, kom vi överens om att ett oförändrat nytryck av den senaste engelska upplagan (=den femte svenska) skulle ske, nu i form av »paperback», samt att jag i ett företal skulle få tala om min reserverade hållning. Det är från detta, såsom jag tror ganska säregna företal, daterat november 1972, som jag här vill citera det huvudsakliga. Efter några inledande ord om mina »misgivings» inför nytryck heter det: »Trots all revision bär även sjätte och sista svenska editionen tydliga spår av att boken blivit koncipierad för femtio år sedan. Jag skulle ha föredragit att skriva en helt ny bok. Inte därför att det kristna budskapet som sådant skulle ha blivit förändrat — 'Jesus Kristus är densamme i går och i dag, så ock i evighet' (Hebr 13:8) — också bibeln förblir densamma. Men av många andra skäl. Därför att vi lever i en förändringens värld, något som vi blir mer och mer intensivt medvetna om för varje flyende decennium. Därför att förändringarna i våra livsvillkor också förändrar vårt sätt att ställa frågor. Därför att bibelforskningen, inte minst under de två sista årtiondena, har avkastat rik ny frukt. Därför att relationen mellan olika kyrkosamfund och religiösa traditioner radikalt har förändrats. Och därför att också språket har förändrats.

Gamla ord och bilder har förvissnat och ger ibland inte längre någon mening, och teologisk terminologi behöver ofta ersättas av mer levande ord och friskare bildspråk.» Företalet slutar med en stilla önskan om att den omtryckta boken ändå skall kunna vara till någon hjälp för dem som arbetar med kristna trosfrågor.

Efter denna utflykt in i sen nutid vill jag ett tag återvända till mina tidigaste lundaår. K G Hammar har berört denna tid och mitt uppträdande under den i sin bok »Liberalteologi och kyrkopolitik. Kretsen kring Kristendomen och vår tid 1906—omkr 1920» (1972). Redaktionen för tidskriften i fråga utgjordes av professorerna M Pfannenstill och S Herner och kyrkoherdarna O Lewan och F Hallgren. Hammar skriver att min teologiska profil allt klarare framträtt under åren 1919—20 i samband med två teologiska debatter under denna tid. Båda gällde herrar som framträtt med anspråk att vara reformatorer. Den ene var kyrkoherden Mattheus Lundborg, f d docent i Lund, som 1919 framlagt en prästmötesavhandling i Lund med titeln »Den helige ande, hans väsen och verk». Den andre var Emanuel Linderholm med sin programskrift »Från dogmat till evangeliet» (1919).

Först några ord om mina personliga och teologiska relationer till männen kring »Kristendomen och vår tid». Pfannenstills förhållande till mig var, när jag kom till Lund, kyligt och förblev så en tid framåt, förklarligt nog efter hans starka engagemang för min medsökande Lindskog. Herner önskade mig omedelbart välkommen till Lund och med de övriga inom kretsen fick jag snart goda förbindelser. Den mångsidigt lärde teologen Hallgren, som tydligen var intresserad av att titta närmare på den nye unge professorn, bjöd mig hem till sin prästgård i Kverrestad, där vi hade trivsamt samspråk och där han inte underlät att förevisa sitt magnifika biblio-

tek, som han sedan skänkte till teologiska fakulteten i Lund. I »Kristendomen och vår tid» skrev jag flera artiklar — den som här hade det huvudsakliga arbetet med tidskriften var kyrkoherde O Lewan. Kretsen visste väl att min teologiska position i vissa avseenden skilde sig från deras. Men det fanns från deras synpunkt förmildrande omständigheter: jag förfäktade liksom de nödvändigheten av en historisk-kritisk bibelforskning; den »ortodoxi» som de bekämpade var också för mig främmande — en merit för mig var det också att jag börjat min akademiska bana som Söderbloms docent och alltjämt hade nära förbindelse med honom.

Nu till kritiken av de två reformatorerna, båda lika stora i orden. Lundborg deklarerade att det en gång varit hans uppgift att »såsom den förste öppna dörrarna till sanningens rike inom exegetikens område och lära de unga att se skriften med egna ögon och ej genom farfars glasögon» — nu hade det fallit på hans lott »att lära stiftets prästerskap detsamma på det dogmatiska området». Linderholms aspirationer med sin stridsskrift var att framträda som reformator för, minst sagt, hela den svenska kyrkan. Hammars framställning av debatterna i Lund kring dessa reformatoriska skrifter är i allt väsentligt helt korrekt, både vad beträffar den liberala kretsens kritik av dem och mina inlägg. På en punkt vill jag emellertid komplettera och precisera: det gäller den principiella bakgrunden till den liberala kretsens kritik av både Lundborg och Linderholm. Hammar omnämner en »vänskaplig» brevväxling mellan Sam Stadener och Linderholm, i vilken Stadener uppmanar Linderholm att söka kontakt med och stöd hos liberalerna i Lund. Något sådant stöd fick han emellertid aldrig. Enligt Hammar var deras hållning till Linderholm ambivalent. Det låter säga sig, om man beaktar att de alltid varit »reformvänliga» (något som f ö inte var någon specialitet för dem).

Men läser man de aktstycken Hammar redovisar, framgår det med all tydlighet att det fanns en principiell motsättning som, både i fallet Lundborg och fallet Linderholm, gällde en och samma sak.

Vad det gällde var om Jesus själv hörde med till evangeliet på annat sätt än genom den lära han förkunnat om Fadern. Detta bestreds av Lundborg och Linderholm, vilken i anknytning till Harnacks »Kristendomens väsen» — och i grunden än mer doktrinärt än han — oavbrutet orerade om »Jesu enkla lära». Både Pfannenstill och Hallgren, som i dessa frågor var kretsens främste talesmän, har klart och tydligt tagit avstånd från en sådan deklassering av Jesu ställning till och i evangeliet — och på denna avgörande punkt var deras hållning ingalunda ambivalent. När diskussionen om Linderholm skulle gå av stapeln i Lunds teologiska sällskap, som sedan gammalt var de liberala teologernas högborg, blev jag anmodad att hålla föredraget om Linderholms bok. Hammar finner detta »anmärkningsvärt». Ja, kanske det, jag vet ingenting bestämt om orsaken till att jag blev utsedd. Ville de kanske ha en skärpt kritik? Tyckte de kanske att de själva så länge tragglat med denna problematik att frågan för deras vidkommande redan var klarlagd och att det då inte kunde skada att få höra en annan röst? En av de yngre i kretsen sade att Linderholm hade kommit 15 år för sent. I varje fall tydde det uppdrag jag fick av styrelsens ordförande Pfannenstill på en viss grad av förtroende. Det mest gåtfulla i det som Hammar berättar om är nog breven från Stadener till Linderholm, som egentligen inte alls tycks ligga i linje med hans uppträdande för övrigt.

Min kritik av Linderholm kan fixeras i två punkter. För det första: den bild av Jesus och hans enkla lära som Linderholm ville ge på forskningens grund var alla-redan exegetiskt antikverad. Den radikala religionshistoriskt orienterade forskningen hade sedan länge slagit in på helt andra vägar. Linderholm ville visserligen ta en del av dessa forskare (Wrede, Bousset m fl) som stöd för sin åskådning. Men i själva verket gick denna forskning stick i stäv mot hans teorier. Hammar återger i sin bok ett karakteristiskt uttalande som Linderholm gjort om sin fakultetskollega Gillis Wetter, en typisk representant för den religionshistoriskt orienterade nytestamentliga forskningen: Linderholm »tror inte att forskningen kommer att följa honom» (Wetter). Detta kan i och för sig vara sant — den religionshistoriska skolan representerar endast ett begränsat skede inom forskningens historia. Men detta skede hade i varje fall effektivt hunnit underminera den grundval som Linderholm byggde på. Och den forskning som följde därefter (Schweitzer, Bultmann m fl) fortsatte med att rasera grundvalen för Linderholms Jesusbild och det som kallades Jesu enkla lära.

För det andra menade jag, liksom den unga rösten från Lund, att boken »Från dogmat till evangeliet» kommit alldeles för sent. Dess motsvarighet, Harnacks »Kristendomens väsen», hade vi i Uppsala grundligt diskuterat under åren närmast efter sekelskiftet. Den hade då hos många av oss, som där blivit knådade av Kolmodin och Danell, gjort ett fascinerande intryck. En av mina närmaste vänner, den ovan omtalade Harald Falk, höll på Teologiska föreningen ett föredrag om Harnacks bok: han menade att den skulle komma att få ett inflytande likartat med det som Schleiermachers hundra år tidigare utgivna »Reden über die Religion» haft. Detta kan vara ett karakteristiskt uttryck för den omedelbara ungdomliga reaktionen på Harnack. Det är också obestridligt att »Kristendomens väsen», som blev oerhört spridd på många språk, verkligen fick ett betydande inflytande, särskilt inom lekmannavärlden — detta icke minst tack vare sin klarhet och sin förenkling

av den religiösa problematiken. Rent teologiskt sett har Harnack naturligtvis haft vida större inflytande genom sin magistralt utformade dogmhistoria. För oss som studerade teologi i Uppsala blev emellertid frågeställningarna i »Kristendomens väsen» snart inaktuella, något som, enligt vad som nyss sagts, delvis berodde på att den nytestamentliga forskningen gick andra radikalare vägar. Men det berodde också och framför allt på den teologi som skapades av Nathan Söderblom och Einar Billing. Vi som tacksamt lyssnade på dem höll före att det — äntligen — höll på att brytas en väg som ledde ut ur det tragiska och ofruktbara alternativ som dominerat under sekler: *antingen* en ortodoxistisk bokstavstro inför bibel och dogmer *eller* en rationalisering, som med start i upplysningstiden vandrat på diverse vägar och nu till sist hamnat i en högst modernt tillyxad bild av Jesus och hans »lära». Linderholm hade naturligtvis de ärligaste och bästa intentioner och åtskilligt av det han sade var befogat. Men när han nu (1919) uppträdde med alla dessa gamla välkända tankegångar som om det varit nyheter och därtill med självsäkra reformatorslater, föreföll mig det hela en smula spöklikt. Men jag vill gärna tillägga att det på samma gång låg något rörande och djupt patetiskt i hans framfärd och att det bakom hans övermodigt reformatoriska nit också fanns en stark pietistisk källåder som runnit upp i hans ungdoms miljö och som sedan aldrig sinat.

*

»Svensk Teologisk Kvartalskrift» startade 1925 och har nu firat sitt 50-årsjubileum. Samtidigt har jag kunnat fira 50-årsjubileum som medlem av dess redaktion, numera visserligen en mera passiv sådan. Däremot måste jag erkänna att jag nog var mer aktiv än någon när det gällde att få tidskriften i gång samt att jag var den egentlige huvudredaktören så länge jag var kvar i Lund som professor, dvs en bit in på året 1933. Mina medredaktörer var för Lund förutvarande docenten, dåvarande kyrkoherden i Gårdstånga Erling Eidem, samt från Uppsala professor Arvid Runestam, Einar Billings efterträdare, och docenten Yngve Brilioth. Redaktörerna var alltså två från Lund och två från Uppsala. Detta kan gott betecknas som ett historiskt evenemang: det hade aldrig tidigare hänt att en teologisk tidskrift i Sverige på detta sätt etablerat samarbete mellan landets två teologiska fakulteter. Under den tid jag var huvudredaktör flyttade två av mina medredaktörer på sig, och detta två gånger om. Eidem blev först professor i Lund, sedan ärkebiskop; Brilioth blev först professor i Åbo och sedan professor i Lund. Trots dessa förflytningar fanns, vid 1933 års början, fortfarande två redaktörer i Uppsala och två i Lund.

Det var onekligen ett djärvt företag att starta denna tidskrift. Den varudeklaration som inleder dess första häfte gör det fullt klart att den nya tidskriften uteslutande skulle komma att syssla med teologisk vetenskap. Detta betydde att den endast skulle kunna räkna med en jämförelsevis begränsad läsekrets. Redaktionen menade emellertid att det var nödvändigt att den teologiska forskningen fick sitt eget organ, liksom alla de nordiska grannländerna redan hade. I Sverige hade exegetiken haft ett eget organ i »Bibelforskaren», men den hade upphört att existera. Kyrkohistorien hade ett eget organ i »Kyrkohistorisk årsskrift». Men bortsett från detta speciella organ har — heter det i redaktionens programförklaring — »alla våra mer eller mindre teologiska tidskrifter så stora praktiska och kyrkliga intressen att det rent teologiska endast kan få en mera sidoordnad ställning». Det är otillfredsställande: den kristid i vilken teologin lever gör det mer än någonsin nödvändigt att det finns ett fackorgan, öppet för alla teologiska discipli-

ner. Det utlovas att innehållet skall bli mer internationellt orienterat än som brukligt varit: inte bara tysk utan också andra länders teologi har berättigade anspråk på att bli observerad — man skall inte glömma bort att tidskriften startade samma år som det första stora »ekumeniska» mötet hölls i Stockholm. Men tidskriften vill på samma gång »vara ett språkrör för nutida svensk teologi» och »i sin mån bidraga till att denna svenska teologi får ett ord med i laget i nutidens teologiska debatt . . .» »Det torde», heter det, »med skäl kunna talas om ett växande svenskt teologiskt självmedvetande.» Redaktionen förklarar att tidskriften inte framträder med något bestämt teologiskt program som redaktörerna skulle enat sig om: tillträdet är öppet »för alla de olika ståndpunkter och åskådningar som är företrädda i vårt land». Det hänvisas till ett kraftigt likartat uttalande som den s k reformfakultetens män i Lund, Reuterdahl och Thomander, gjorde, när de 1828 startade »Theologisk Quartalskrift», från vilken vår tidskrift fått sitt namn.

Svensk Teologisk Kvartalskrifts 50 år har varit en skiftesrik tid också för tidskriften. Men jag gläder mig åt att kunna konstatera att den åtminstone i två avseenden har fullföljt det ursprungliga programmet: den har genom alla åren varit och är alltjämt ett organ för teologisk vetenskap och den har också i dag en del av redaktionen förlagd till Lund och en annan del till Uppsala. Utgivningsorten har förblivit Lund. Detta betraktades inte som något självklart i inbjudningsdeklarationen — det heter där: »Tidskriften kommer tillsvidare att utgivas från Lund». Detta »tillsvidare» pågår alltjämt.

Det första häftets första artikel hade skrivits av Nathan Söderblom som därmed visade sin uppskattning av det nya företaget. Han hade godheten att sända redaktionen detta bidrag trots att han detta år genom intensivt arbete

för det kommande Stockholmsmötet var mer än vanligt överhopad av arbete. Övriga medarbetare i häftet var Runestam, Nygren (hans föreläsning vid professorsinstallationen), Aulén, Brilioth och Johannes Lindblom. Brilioth meddelade i ett brev från Uppsala att häftet där »allmänt tycks ha gjort ett gott intryck», och detsamma sade Runestam. Längre fram i tiden blev reaktionen från Uppsala inte alltid så positiv. Det förekom en hel del diskussioner mellan teologerna i de båda universitetsstäderna och de ledde slutligen till att Arvid Runestam från och med 1934 lämnade redaktionen. Jag skulle tro att dessa debatter i hög grad bidrog till att man i Uppsala kom att tala om »lundateologi», en term som var totalt okänd när Kvartalskriften startade.

Innan jag nu överger Kvartalskriften, i vilken jag åren igenom varit en flitig medarbetare, skulle jag gärna med några ord vilja kommentera tre av mina mer programmatiska artiklar i de tre första årgångarna: »Sekelskiftets teologi» (1925), »Den evangeliska teologins tvenne huvudskeden och vår tid» (1926), »Den teologiska krisen i nutiden» (1927). Den sistnämnda artikeln utgjorde ett sammandrag av föreläsningar som jag detta år hållit i universiteten i Utrecht, Leiden och Groningen, en föreläsningsresa som anordnats med anledning av att vid denna tid tre av mina böcker, däribland »Den allmänneliga kristna tron», blivit översatta till holländska.

Alla dessa tre artiklar är onekligen polemiskt tillspetsade. De kan, musikaliskt uttryckt, betecknas som variationer på ett och samma tema. Den första artikelns tema — »Sekelskiftets teologi» — antyder ett jämförelsevis begränsat perspektiv — Linderholms reformation skymtar i bakgrunden. Men i själva verket visar det sig att artikelns bakgrund låg längre tillbaka i tiden och hade en långt bredare omfattning. Jag förstår gott att en läsare som fastnar i artikelns underrubriker lätt kan

bli förbryllad, när han upptäcker att den bekämpade sekelskiftesteologins kristendomssyn betecknas med orden: historisk, personlig, etisk. Skulle verkligen detta kritiseras? Nej, jag måste erkänna att denna rubriksättning inte kan berömma sig av någon pedagogisk förtjänst. Det visar sig nämligen snart att alla dessa termer i själva verket uppfattas som honnörsord och att det som kritiseras är deras karikatyrer: en »*historicism*» som vill bygga allt på den bild av Jesus som forskningen kan ge, men som likafullt presenterar en av samtida föreställningar präglad bild; en *individualism* som saknar förståelse för den roll som gemenskapen spelar för allt kristet liv samt slutligen en »*eticism*» som i grunden hotar att förvandla kristen livssyn till moralism — syftet är här att, liksom Söderblom gjorde i all sin religionsforskning, bevara det religiösa perspektivet oförkränkt. Det som positivt sägs i artikeln kan i stort sett betecknas som en utläggning av den definition av »kristendomens väsen» som givits i andra upplagan av »Den allmänneliga kristna tron»: »Kristendomen är till sitt väsen det av gudsgärningen i Kristus behärskade, fortgående andesammanhang, där allt hänföres till och bestämmes av livsgemenskapen med Gud.»

Titeln på den andra artikeln accentuerar långt mer vittfamnande perspektiv och visar därför klarare vad som låg mig om hjärtat. Det talas här om två huvudskeden eller, om man så vill, två huvudtyper av evangelisk teologi som båda blir föremål för kritisk granskning. Den ena huvudtypen representeras av »ortodoxin» från 1600-talet eller, såsom jag hellre säger, av den skolastiska teologi som ofta, helt oförtjänt, kommit att kallas »kyrkoläran». Den andra huvudtypen möter i många varianter alltifrån 1700-talet. Det är emellertid här alltid fråga om en teologi som bygger på en idealistisk filosofi av det ena eller andra slaget. Det som jag därvid påtalar är

dels att den grund som man bygger på är osäker, dels och framför allt att filosofin ifråga, hur den än är utformad, visar en outrotlig benägenhet att utforma tron efter sitt eget mönster, något som alltid innebär att trons eget »sätt att se» inte kommer till sin rätt. Dessa två typer, den doktrinärt skolastiska och den abstrakt filosofiska, hade nu under ett par århundraden fört en ofruktbar kamp med varandra. Det primära för teologin borde vara att trons eget tungomål analyserades och oförkränkt fick komma till tals.

Man har ibland sagt om mig att jag tänker i perioder och det finns kanske någon grund för ett sådant påstående. Det är i så fall förmodligen mitt långvariga arbete med kristen idéhistoria (»dogmhistoria» i vidsträckt bemärkelse) som ligger bakom ett sådant periodtänkande. Det har givetvis sina risker, framför allt den risken att överblickarna lätt kan bli alltför schematiska. Men å andra sidan är risken att vara närsynt minst lika stor — jag tänker t ex på omöjligheten av att isolera vad jag har kallat sekelskiftets teologi från det vida sammanhang i vilket denna företeelse är enrollerad.

Den tredje artikeln skall jag inte närmare kommentera. Bakgrunden för den var som sagt föreläsningar vid holländska universitet och avsikten med dem var att presentera tankegångar som i innevarande sekel vuxit fram inom svensk teologi. Eftersom teologi som skrivits i Lund ibland jämförts med Karl Barth, kan det ha sitt intresse att någon sådan jämförelse alls inte förekom i de livliga samtal som följde på mina föreläsningar. Ingen talade om någon likhet mellan Barth, som vid denna tid hade fått stort inflytande inom det reformerta Holland, och det jag sade. En sak som uppenbarligen intresserade och överraskade mina auditorier var min med utgångspunkt från svensk lutherforskning okonventionella presentation av Luther.

En episod från min holländska resa vill jag rädda från glömskan. Under ett par dagar besökte jag min holländske översättare, doktor J Henzel, som var kyrkoherde i staden Zutpfen. Hans kyrka var en magnifik medeltida katedral, där jag på söndagen bevistade gudstjänsten. Koret var, såsom ofta i det dåtida Holland, med en trävägg avskilt från den övriga delen av kyrkan. Det uppfattades som något slags förstuga, där deltagarna i gudstjänsten kunde ställa sina cyklar och prata med varandra innan de genom en liten dörr i trävägggen gick in i kyrkans långskepp. Något altare fanns inte. Predikstolen, en jättestor sådan, hade intagit altarets plats. Nedanför predikstolen stod en rad högsäten avsedda för församlingens »äldste», en stor bibel var placerad framför var och en av dessa betrodda män. Jag var på förhand underrättad om vad som skulle ske i gudstjänsten: där fanns ingen utformad liturgi. Det som skulle förekomma var textläsningar, predikan, fri bön, församlingssång fyra gånger, två gånger med psaltartexter, två från holländska psalmboken. Dessutom skulle man tre gånger ta upp kollekt. Men det skedde mer. Efter inledningspsalmen ställde sig min vän Henzel nedanför predikstolen och började sjunga och till min bestörtning upptäckte jag att han, till min ära, översatt och till den svenska mässbokens tongångar föredrog den vanliga inledningen till en svensk högmässa. Församlingen hade givetvis ingen aning om vad som försiggick. Mångahanda ting har jag upplevt under gudstjänster, men jag tror att jag aldrig känt mig så djupt generad som vid denna gudstjänst i Zutpfen. Men det hade doktor Henzel inte ringaste förståelse för: vi får göra alldeles som vi vill. Så kunde det vara i Holland då, för snart 50 år sedan. Men så är det inte nu. Sedan dess har stora förändringar skett inte bara i Hollands romersk-katolska utan också i dess reformerta kyrkor.

Efter denna parentes måste jag ännu ett ögonblick återgå till artiklarna i Kvartalskriften. När jag efter ett halvsekel ser tillbaka på vad jag då skrev, får jag konstatera att det var starkt tidsbetingat och att det knappast skulle kunna ha skrivits under någon annan tid än just under tjugotalet. Självfallet skulle jag i dag inte uttrycka mig på samma sätt som jag då gjorde. Men detta tidsbetingade kan jag i och för sig inte betrakta som något fel. Teologi skrivs inte för evigheten. Den måste röra sig med samtida problematik, om den inte skall tala rakt ut i luften. Och jag tror fortfarande att det fanns fog både för kritiken och målsättningen *då*. Samtidigt måste jag emellertid säga mig att de förväntningar på ett markerat nytt teologiskt skede som jag ibland talade om måste te sig som alltför överspända, om man ser dem i belysning av det halvsekel som gått sedan Kvartalskriften startade.

För en yngre nutida läsare kan det, förmodar jag, ligga nära till hands att ställa sig frågande inför — eller kanske missförstå — vad som egentligen var meningen med denna polemik mot idealistisk »metafysik», historicism m m, och jag skulle gärna vilja avsluta denna avdelning med ett par ord härom. När jag polemiserar mot idealistisk »metafysik», betyder detta inte att den kristna tron inte skulle ha något »metafysiskt» eller »transcendent» innehåll. Så snart »Gud» kommer in i bilden, är det alltid fråga om något som äger transcendent halt. Detta har emellertid ingenting med gamla eller senare tiders filosofiska metafysik att göra. Det är helt enkelt ett empiriskt konstaterande av något som är karakteristiskt och väsentligt för all kristen tro. Och det innebär alls inte att tron därmed skulle förvandlas till metafysik och framträda som en metafysiskt motiverad lära om »gudsbegreppet», där Gud fattas som causa prima (yttersta orsak) och allkausalitet och dylikt. Ett

gudsbegrepp av detta slag har ingenting med kristen tro att skaffa. Den kristna trons Gud är först och främst den kärlekens ständigt nyskapande makt som går i närkamp med allt som är ont och destruktivt i tillvaron, och i detta allomfattande drama har Kristus nyckelrollen. När jag under 1920-talet arbetade med frågor av detta slag, blev det mig alltmer klart vilka enorma risker som följt av »gudsbegreppets» filosofiska orientering — detta ända från den gamla kyrkans dagar. I samband med kristna trosfrågor borde helst termen gudsbegrepp undvikas — det vore bättre att tala om den kristna gudsbilden. Frågan om hurudan den kristna gudsbilden är — vilken Gud? — framträdde alltmer såsom en grundfråga. Resultatet av mina tankemödor blev en ganska omfångsrik bok med titeln »Den kristna gudsbilden genom seklerna och i nutiden» (1927).

*

Det kunde vara ännu mycket mera att berätta från mina innehållsrika professorsår i Lund. Men jag skall inskränka mig till att beröra två arbetsfält, som båda torde kunna påräkna ett visst intresse hos dem som vill ta del av denna minnesbok: det ena rör gudstjänstlivet, framför allt dess liturgiska och musikaliska del, det andra är den under detta skede framväxande ekumeniska rörelsen.

Det är bäst att jag börjar med några ord om min principiella inställning till gudstjänstens problematik. Bakgrunden är min ungdoms erfarenheter av det lågstadium, för att inte säga bottenstadium, som den svenska kyrkan liturgiskt och kyrkomusikaliskt upplevde innan det första försöket till förnyelse kom med handboken 1894 och mässboken 1897. Gudstjänstfirandet var dessförinnan helt monotont. De rudimentära rester av liturgisk sång som bevarats sjöngs på samma melodier utan

någon som helst hänsyn till olika kyrkoårstider eller stora högtidsdagar. Också den lästa liturgin var oföränderligt densamma året runt. Psalmsången släpade sig ännu i regel långsamt fram, om än inte fullt så fruktansvärt släpigt som tidigare under 1800-talet. Körsång förekom knappast utom i domkyrkor och i någon större stadsförsamling. Allt som hörde till kyrkans »prydning» var eftersatt. Inga blommor och än mindre levande ljus förekom på altaret. Nattvardsfirandet var på de flesta håll inskränkt till ett minimum; i intet annat kyrkosamfund torde det ha levat med så svagt liv som hos oss. Som lämpliga nattvardsdagar betraktades botdagen, långfredagen och domssöndagen. Nattvardsfirandet var klätt i sorgens svarta färg. Svartklädda var också alla som deltog, även de unga konfirmanderna. Prästen bar sin svarta kappa — om undantagsvis mässhake begagnades var också den svart. Att gå till nattvard kallades oftast »gå till skrift».

I kyrkans gudstjänstliv hade jag, som framgår av min minnesboks första kapitel, vuxit in alltifrån barndomsdagar. Att jag här kritiserat dess former betyder alls inte att jag skulle stötts bort från det som försiggick i kyrkan. Men min ungdoms upplevelser gjorde att jag redan mycket tidigt fick ett intensivt intresse för allt som kunde medverka till att gudstjänsten förnyades och berikades. Som professor fick jag nästan omedelbart en del uppdrag som förstärkte detta intresse. Jag blev censor vid organistexamina, ende censor utnämnd av Domkapitlet. Musikaliska Akademin hade ännu inte fått någon befattning med dessa examina, som då ägde rum inom samtliga stift. Kraven kunde vara ganska varierande. Visby var på den tiden ökänt för lättvindiga examina. En examinand som i Lunds stift underkänts for direkt till Visby och blev där omedelbart godkänd. Jag fick också i Domkapitlet (där jag som professor var självskriven

medlem) ta hand om och förbereda alla de mycket talrika ärenden som gällde kyrkomusik och kyrkomusiker. Därtill kom att jag så småningom blev ordförande i föreningen Kyrkosångens Vänner, en befattning som jag sedan innehade mer än 30 år. Arbetet där blev under min tid uppdelat på fyra avdelningar med var sin uppgift: en för koralfrågor, en för orgelfrågor, en för körfrågor och en för »kyrkans skrud och prydning» såsom ett gammalt uttryck lyder. En hel del initiativ har utgått från denna förenings mötesförhandlingar.

Under den tid då jag var professor arbetades det på det officiella planet inte så litet med reformer på gudstjänstlivets område. Jag nämner här bara två ting. I början av 1920-talet fick vi ett psalmbokstillägg och en ny koralbok. En kommitté tillsattes 1925 för att revidera handboken, den kom följande år med ett förslag, som dock inte blev antaget. En livlig diskussion om liturgiska frågor försiggick under hela 1920-talet nästan överallt i Sverige och inte minst i Skåne. Det som skedde på här berörda områden kommenterade jag undan för undan i en lång rad artiklar både i dagspressen och i olika tidskrifter, dessutom i två böcker: »Evangeliskt och romerskt» (1922) och »Liturgiska förnyelsesträvanden och evangelisk kristendom» (1928). Boken från år 1922 hade jag tillägnat min vän Erling Eidem — vi hade under flera års regelbundna morgonpromenader, avslutade med morgonandakten i domkyrkan, haft många samtal om gudstjänstens problem. I båda böckernas titlar förekommer ordet evangelisk. Det är signifikativt. Meningen därmed var att reformarbetet i vår kyrka skulle ledas av en klart evangelisk-reformatorisk grundsyn. Kyrkan hade i hög grad vanvårdat det rika arv den fått av sina reformatorer, brödraparet Petri, och då icke minst av Laurentius, som grundligast arbetat med dessa ting. En del av detta arv hade så stark livskraft att det kunde

verka förnyande på gudstjänstlivet ännu i vår egen tid. Men det kunde ändå aldrig vid nutida reformarbete bli tal om att endast återuppta stycken av äldre tradition, reformatorisk eller gammalkyrklig. Jag citerar några ord i »Liturgiska förnyelsesträvanden»: »Man kan emellanåt påträffa en viss benägenhet att upptaga det gamla redan därför att det är gammalt och fornt. I sammanhang därmed står då en bristande blick för liturgins karaktär av att vara en levande och växande organism. Man har en viss svårighet att fullt erkänna också det nu levande släktets rätt att vara med och utgestalta liturgin samt att i dess ram infoga sådant som ligger oss alldeles särskilt om hjärtat.» Citatet är taget från ett kapitel med rubrik: »Reformtyper och riktlinjer.» Med utblick även till andra kyrkosamfund talas det här om fyra typer av reformsträvanden: en traditionalistisk, en esteticerande, en mystisk och en moderniserande. Analysen inriktar sig på att söka skilja ut det som kan vara värdefullt från de påtagliga risker som finns på alla håll.

Mina här omtalade båda böcker hade ett visst och tydligt markerat sammanhang med den debatt om liturgiska frågor som under 1920-talet fördes i Skåne. Den närmaste anledningen till denna debatt var det gudstjänstliv som börjat praktiseras i Malmö i S:t Petri församling under ledning av dess kyrkoherde Albert Lysander. Han hade infört regelbundet återkommande morgonmässor i sin kyrka. Där förekom bl a att nattvard firades med skriftermål utan skriftetal och att bruket av korstecken upplivats. Lysander var också centralgestalten i ett nybildat prästerligt sällskap, Sodalitium Confessionis Apostolicæ. Hans åtgärder betraktades på sina håll som ytterst farliga romaniserande tendenser och bekämpades bl a i en 1922 publicerad skrift med titeln »Rom eller Wittenberg», utgiven i samverkan med tidskriften »Kristendomen och vår tid». Titeln kommen-

terades av den angripne humoristiske Lysander: »Rom eller Wittenberg — jag har besökt båda platserna och faktiskt funnit Rom vara mer intressant än Wittenberg.» Polemiken i denna lilla bok mot »den romerska faran» var ofta både motsägelsefull och utan rimliga proportioner. Ett exempel tar jag från Stadeners där införda artikel om »Predikstol och altare». Här heter det: Under det att reformationen gjorde predikstolen »till en caresserad del av kyrkorummet och till kyrkans ofta mest värdefulla möbel», var Luther »likgiltig för altaret». »Altarandakten» förklaras av författaren bestå i stämning och mystik, och de därmed förbundna riskerna registreras sorgfälligt. Med en viss överraskning läser man så till sist: »Vi evangeliska hava både predikstol och altare kära.» Jag kan undra vad denne författare skulle ha tänkt om han fått bevittna hur nu på 1970-talet i inte så få större kyrkor den upphöjda platsen på predikstolen övergivits för en talarstol nere i kyrkan, i församlingens omedelbara gemenskap — predikstolen har i så fall upphört att vara kyrkans speciellt »caresserade möbel». Inför de skräckmålningar som förekom i »Rom eller Wittenberg» och dess snålt ensidiga syn på vår svenska tradition från reformationen fann jag det angeläget att söka ge en mera korrekt syn på förhållandet mellan »evangeliskt och romerskt» i min bok med detta namn. Det var inte fråga om någon apologi för »högkyrklighet» — någon sådan har jag aldrig presterat. Men det var ett försök att återföra debatten till rimliga proportioner genom en del rent sakliga överväganden. Det kunde, tyckte jag också, vara på tiden att utmönstra något av den skräckpropaganda som tiderna igenom bitit sig fast i protestantisk uppgörelse med Rom, liksom i Roms med protestantismen.

Huvudanledningen till min bok »Liturgiska förnyelsesträvanden och evangelisk kristendom» var diskussionen

kring handboksförslaget 1926. Kommittén hade bestått av Nathan Söderblom, biskoparna Hj Danell och Edvard Rodhe, pastor primarius Nils Widner och Sam Stadener, som vid den tiden var kyrkoherde i S:t Peters Kloster i Lund. Förslaget hade bland mycket annat sökt stärka nattvardens ställning i kyrkolivet, ett önskemål som sedan decennier återkommit i biskoparnas ämbetsberättelser och som med tanke på nattvardens unikt miserabla läge i vår kyrka måste anses högst befogat. Därvid hade förslaget bl a tänkt sig möjligheten av att nattvard i vissa fall skulle kunna firas med skriftermål utan särskilt skriftetal. Stadener hade reserverat sig mot hela det framlagda förslaget. Förslaget gick ut på remiss och Allmänna svenska prästföreningen sände sedan ett otvivelaktigt av Stadener redigerat frågeformulär ut till sina olika kretsar i landet. Frågorna var så formulerade att de i själva verket lade svaret i munnen på de tillfrågade. Jag har i min bok i detalj granskat det svar som avgavs av Torna- och Bara-kretsen i Lunds stift. Det heter här i kretsens sammanfattande omdöme att förslaget inte är »tillräckligt orienterat efter reformationens evangeliska principer». »Förslaget tenderar öppet till att . . . åsidosätta ordet och upphöja sakramentet, vilket skulle komma att medföra ett utbytande av människans tillägnande av syndernas förlåtelse i bättring och tro mot hennes njutande av sakramentet såsom kanal för Guds nåd. Härmed skulle trons frälsningsväg ännu en gång i kyrkans historia få vika för den sakramentala frälsningsvägen.» Bakgrunden till de världshistoriska perspektiv som här öppnas är alltså främst att det vid vissa tillfällen skulle kunna hållas nattvard utan skriftetal. Söderblom, Danell, Rodhe och Widner skulle vara i färd med att i det svenska gudstjänstlivet insmuggla något helt oevangeliskt och svika reformationens sak. Jag tror att det inte i hela mitt författarskap finns någon motsvarig-

het till den ironi som jag i denna bok öser ut över Torna- och Barakretsens dokument. När jag nu på 1970-talet blickar tillbaka på detta säregna dokument, ter det sig än mera groteskt — allrahelst om man ser det i ljuset av de många förslag till mässordningar som nutidens förnyelsesträvanden åstadkommit.

Som ombud för Lunds teologiska fakultet bevistade jag 1932 års kyrkomöte. Till min debut hörde ett förslag om rikare ordning för julottefirandet. Jag tog mig friheten att en kväll inbjuda mötets medlemmar att avlyssna hur det skulle låta — några av mina musikvänner stod för musiken. Dagen efter fanns i Dagens Nyheter en rubrik med stora bokstäver: Julotta i riksdagshuset en augustikväll — det låter som en saga.

Detta kyrkomöte kom att bli utgångspunkten för en intensiv reformverksamhet av kyrkans böcker — inte mindre än fem kyrkomöten kom att under en tioårsperiod syssla med sådana frågor, något som möjliggjordes tack vare Arthur Engberg, som var ledamot av mötet och inom en månad efter mötets slut ecklesiastikminister med positiva intressen för reformverksamheten. Jag hade inte träffat honom sedan vi i början av seklet ett par gånger mötts vid professor Söderbloms måndagsmottagningar. Under sin tid som redaktör för tidningen Arbetet i Malmö hade han skrivit en nedgörande jätteartikel om »Den allmänneliga kristna tron». När vi nu möttes i riksdagshuset, kom vi genast överens om att vi skulle gå ut och äta en middag på tu man hand för att språka både om recensionen och andra frågor. Det blev ett högst öppenhjärtigt samtal som varade långt ut på natten — och därefter var Arthur Engberg och jag nära förbundna i en vänskap som varade så länge han levde. Det förtroliga förhållandet oss emellan har väl sin del i att jag kom att få en mångfald uppdrag i den följande tidens arbete med revision av gudstjänstlivets böcker,

medlemskap i kommittéer på alla de olika arbetsfälten: psalmbok, koralbok, handbok, evangeliebok och mässbok. Men därom mera senare.

I början av sommaren 1920 fick jag ett brev från Nathan Söderblom. Det handlade om två *ekumeniska* sammanträden som i augusti skulle hållas i Genève för att förbereda »ekumeniska» konferenser av stort format. Det ena av dessa förberedande möten stod under Söderbloms egen regi. Han var den egentlige initiativtagaren. Lösenordet var Life and Work. Det gällde här det praktiska samarbete som, inför världens nöd, kunde vara möjligt i och genom den Kristustro vilken — alla skiljaktigheter till trots — band de olika kyrkorna samman med varandra. Det andra mötet hade sitt ursprung inom den anglikanska »kommunionen». Huvudgestalten vid det mötet var den amerikanske biskopen Charles Brent och lösenordet var Faith and Order — det gällde enhetssträvanden på trosåskådningens och kyrkoordningens plan. Söderblom skulle resa till Genève med en nio man stark svensk delegation och jag inbjöds att bli en bland dem: lämna alla omsorger och kom med, hette det. Det blev min entré i den ekumeniska rörelsen, och de två första konferenserna i Genève efterföljdes sedan av en lång rad konferenser av större eller mindre format och lika många resor till olika länder under mer än tre decennier. Och när konferensresorna till sist upphörde, fortsatte jag likafullt att leva i ekumenikens värld. Att skriva om alla dessa upplevelser skulle kräva sin egen bok — det kan här blott bli fråga om att nedteckna en och annan episod.

Life and Work-mötets första dag fick ett högst dramatiskt förlopp. Sedan Söderblom utvecklat sitt ekumeniska program i ett storstilat anförande och en amerikan strax därefter påyrkat att ett stormöte snarast måtte

komma till stånd, uppträdde en fransman med en deklaration från den franska reformerta kyrkan. Dokumentets innehåll gick kort sagt ut på att man var ivrig att försona sig med fienderna från kriget, men att inga fruktbärande förhandlingar kunde äga rum förrän den tyska kyrkan bekänt och beklagat Tysklands förbrytelser under världskriget. Deklarationen slog ned som en bomb. En upprörd diskussion följde. Man försökte förmå fransmännen att återtaga sitt krav, men från detta håll förklarades det att man inte hade någon befogenhet från uppdragsgivarna att göra detta. Så kom en ny bomb. En tysk talare läste upp ett dokument från Evangelischer Kirchenrat i Berlin. Också här talades det om villighet till försoning, men samtidigt riktades skarpa anklagelser mot de allierade, bl a för att de fortsatt hungerblockaden mot Tyskland efter stilleståndet i november 1918 och för att de förolämpat tyskarna genom att sända svarta trupper till Rhen. Den tredje bomben kom omedelbart. En mörkhyad herre, juris professor från USA, begärde ordet: han hade, sade han, tänkt sig att i Kristi kyrka skulle det icke vara jude eller grek, icke svart eller vit. Så får han höra att man betraktar det som en förolämpning att se färgade människor: jag kräver respekt för min svarta mor och för mina bröder som fallit på slagfältet. Denna spelöppning med dess våldsamma urladdningar gav ett överväldigande intryck av de utomordentliga svårigheter med vilka den unga ekumeniska rörelsen måste brottas — en hård men nyttig lärdom. Raskonflikten är i dag lika levande som då. Den konflikt som hade sin bakgrund i det första världskriget dämpades visserligen under augustidagarnas samtal, men efterverkningarna gjorde sig gällande åratal framåt och spelade en betydande roll ännu vid Stockholmsmötet 1925. Söderbloms inbjudning till stormöte i Sverige mottogs med tacksamhet. Hoppet om att detta möte skulle kun-

na samlas redan 1922 gick inte i uppfyllelse. Det krävdes fem års intensivt förberedelsearbete innan The Universal Christian Conference on Life and Work den 19 augusti 1925 kunde öppnas i Stockholms Storkyrka. För första gången i den splittrade kristenhetens historia hade därmed ett möte kommit till stånd, som med relativ rätt och med hänsyn till sin intention kunde betraktas som »ekumeniskt».

Omedelbart efter »vårt» möte i Genève vidtog Faith and Order-mötet. Söderblom deltog i öppnandet och reste sedan hem med flertalet svenskar. Tre blev kvar för att följa förhandlingarna: doktor Jonas Lindskog (min medsökande till professuren i Lund, nu kyrkoherde i Stockholm), Yngve Brilioth och jag (som i fortsättningen huvudsakligen kom att arbeta inom denna gren av den ekumeniska rörelsen). En av de många frågor som utförligt diskuterades vid detta möte gällde »den apostoliska successionen». I detta sammanhang kom också den svenska kyrkan in i bilden, detta närmast på grund av de förbindelser som blivit knutna mellan den anglikanska kyrkan och vår kyrka. Sedan biskop Ostenfeld i Köpenhamn i allmänna drag redogjort för de »lutherska» kyrkornas ställning till kyrkoordningsfrågor, fann jag att situationen krävde ett klargörande uttalande om den svenska kyrkans hållning. I mitt anförande betonades bl a *att* vi i Sverige gladdes över att den anglikanska kyrkan funnit det vara möjligt att träda i förbindelse med vår kyrka, *att* vi själva emellertid icke kunde finna den apostoliska successionen vara någon nödvändig förutsättning för att träda i förbindelser med andra kyrkor, *att* vi hade den hjärtligaste förbindelse med våra danska och norska systerkyrkor och *att* denna förbindelse omöjligen skulle kunnat vara mera intim, om dessa kyrkor haft apostolisk succession.

Om det var trögt före i portgången till Stockholms-

konferensen, så var föret ännu trögare för den stora Faith and Order-konferens som detta andra Genèvemöte ville förbereda. Det tog sju år innan denna konferens öppnades i Lausanne 1927. Det var en konferens rik på spänningar, en konferens där de olika kyrkorna vad läro- och kyrkofrågor beträffar kände varandra på pulsen, men där man knappast kom längre än till att fixera vad det var som skilde dem åt. Några ord från den indiskfödde biskopen Azariah av Dornakal ringer ännu i mina öron: »I Västern är enheten önskvärd, på missionsfältet är den en vital nödvändighet. I Västern är söndring svaghet, på missionsfältet är den synd och skandal.» Den rösten var ett varsel om kommande tider. En röst som vuxit i styrka i samma mån som »missionsfältet» försvunnit för unga självständiga kyrkor.

Sommaren 1928 blev Nathan Söderblom och jag inbjudna att deltaga i en engelsk-tysk teologkonferens. Den hölls i Lutherminnenas Wartburg. Tidigare hade en konferens av detta slag hållits i England. Den egentlige initiativtagaren till dessa möten var George Bell, dean of Canterbury och redan vid denna tid en av den anglikanska kyrkans förnämligaste kyrkomän (sedermera bishop of Chichester). Han hade, efter att ha deltagit i Stockholmskonferensen, inbjudit tyska teologer till ett möte med engelska i sin domprostgård. I Wartburgmötet deltog en rad prominenta och välkända teologer: från tyskt håll A Deissmann, Gerhard Kittel, Paul Althaus, Karl Ludwig Schmidt; från engelskt Bell, dr J K Mozley, Cambridgeteologen sir Edwin Hoskyns, Oxfordteologen A E J Rawlinson. Jag fick här två engelska vänner, Bell och Rawlinson (som båda senare besökte mig i Strängnäs), och två tyska, Karl Ludwig Schmidt (som under nazisttiden tvangs emigrera till Schweiz) och Paul Althaus (med vilken jag senare kom att debattera på grund av hans svävande hållning till nazismen).

Konferensens ämne var kristologi och diskussionen fördes genomgående på ett högt plan. När konferensen avslutades, räknade man med att detta engelsk-tyska samarbete skulle fortsätta — man hade t o m fastställt tema för nästa konferens. Men den kom aldrig. Varför? Det är en fråga som jag måste lämna obesvarad. Bell skrev i en engelsk tidskrift uppskattande ord om Wartburgmötet. Det tycks också ha uppskattats av tyskarna. Det förefaller sannolikt att det plötsliga och oväntade avbrottet har haft sammanhang med den tilltagande politiska oron i Tyskland och de hitlerska skarornas växande makt.

De engelsk-tyska konferenserna avlöstes emellertid redan följande år, 1929, av en engelsk-nordisk teologkonferens. Det blev en livskraftig institution. Sådana konferenser har, med undantag för andra världskrigets år, hållits vartannat eller vart tredje år alltsedan dess, och de är ännu på 1970-talet alltjämt i gång. Initiativtagare var Nathan Söderblom och engelsmannen G E Newson, Master of Selwyn college i Cambridge. Konferensen sammanträdde i Selwyn college, där Newson fungerade både som en utsökt värd och som ordförande. Jag, som haft en hel del arbete med att ombesörja delegationerna från Norden, tjänstgjorde som vice ordförande. Övriga svenska medlemmar var professorerna Runestam och Brilioth samt docent Hilding Pleijel, som i Svensk Teologisk Kvartalskrift 1929 givit en fyllig redogörelse för konferensens förlopp. Bland de engelska deltagarna vill jag särskilt nämna biskopen av Middleton R G Parsons samt Canon O Ch Quick, en av Englands allra främsta teologer — båda dessa blev trofasta deltagare också i en del följande konferenser. Betydande insatser i arbetet gjorde också en gäst från Ortodoxa kyrkan: ryssen professor Nicolaus Arseniew. Konferensens ämne var: The Church: comparative points of view, Lutheran and

Anglican. Jag kom sedan att deltaga i en rad sådana konferenser, sista gången 1967, åter i Cambridge.

Nästa engelsk-nordiska konferens ägde rum 1931 på Sparreholms slott i Sörmland, där kammarherre Emil Dickson var en oförliknelig värd som på det mest magnifika sätt vårdade sig om och undfägnade sina gäster. Livliga och instruktiva diskussioner fördes här om ämnet Kristendomen och platonismen. Svenska deltagare var (utom jag) Runestam, Brilioth och, som nytillkommen, Anders Nygren. Tre professorer, Nörregaard, Gulin och Ording, företrädde respektive Danmark, Finland och Norge. En av de nytillkomna engelsmännen var Rev Gabriel Hebert från Society of the Sacred Mission i Kelham, som mer än någon annan engelsman bidragit till att göra svensk teologi känd i England — till honom skall jag strax återkomma.

Det märkligaste som inträffade på Sparreholmsmötet var Nathan Söderbloms oförgätliga besök där på sin hälsas sista dag, tisdagen den 7 juli. Vid förmiddagssammanträdet begärde han ordet just som vi skulle avbryta för lunch. Det blev sedan ett långt uppehåll innan eftermiddagens arbete började — bl a hade vi dessförinnan druckit the hos greve Eric von Rosen på Rockelstad och där beskådat slottets stora samlingar. När eftermiddagens sammanträde skulle börja, sade Söderblom att han kände sig något trött och att han ville avstå från att tala. Jag, som omväxlande med en engelsman fungerade som ordförande vid konferensen, hade vid detta tillfälle klubban i min hand och jag förstod mer än väl hur besvikna alla skulle bli om de inte fick höra ärkebiskopen tala. Med den maktfullkomlighet som en ordförande äger på engelskspråkigt område deklarerade jag därför: »The Chair has decided to give the word to His Grace the Archbishop of Sweden.» Nathan såg på mig med ett brett tjuvpojksaktigt leende — satte omedelbart i gång och talade omkring en halv timme. Vid kammarherre Dicksons praktfulla middagsbord höll han sedan ett längre spirituellt tacktal. Efter middagen blev det en stunds livligt samtal med Nathan som självskriven medelpunkt. Var han trött, dolde han det väl. Den konsten kunde han till mästerskap. När han omsider gick upp till sitt sovrum i övre våningen, stannade han plötsligt på trappan och slängde några vänskapligt raljerande ord till mig som stod kvar nere i vestibulen — det var det sista jag såg och hörde av honom. Mycket tidigt följande morgon reste han hem. Denna onsdag var konferensens sista dag. Den inleddes med en anglikansk mässa i Hyltinge kyrka — högmässa enligt svensk ordning hade hållits föregående söndag. I anglikansk mässa ingår gärna bön för vederbörande kyrkas ärkebiskop och vederbörande stifts biskop. Sådan bön bads nu av biskopen av Middleton för ärkebiskopen i Uppsala — medan denne på tåget ilade hem till sin sjukbädd. Följande söndag var hans livsverk avslutat.

På vårvintern 1930 hade jag haft förmånen att några veckor vara gäst i ärkebiskopsgården: Söderblom hade inbjudit mig att hålla Olavus Petri-föreläsningar i Uppsala. Syftet med föreläsningarna var att ge en kritisk överblick över den kristna försoningstankens historia. Den något tunga titeln på den omedelbart därefter publicerade boken var: »Den kristna försoningstanken, huvudtyper och brytningar.» Det är en utpräglad debattbok med många avsiktligt tillspetsade formuleringar. Och diskuterad har den också blivit i långt högre grad än jag någonsin kunnat ana. Ingen av mina böcker har blivit så snabbt koncipierad som denna, ingen har heller blivit så spridd. Gabriel Hebert, som tidigare översatt Yngve Briliothş bok om nattvarden, besökte mig före Sparreholmsmötet och vi kontrollerade då tillsammans hans mycket skickligt gjorda översättning av min bok,

som på engelska fick den vida mer signifikativa titeln Christus Victor. Mer än 20 nytryck har under decenniernas lopp utkommit i London och New York; sedan 1969 finns den i »Paperbacks Edition». Boken, som också översatts till en del andra språk, har s a s blivit mitt visitkort i den engelsktalande världen. När jag 1937 deltog i den andra stora Faith and Order-konferensen i Edinburgh, blev jag som tack för boken bjuden på middag av ett antal representanter för olika kyrkor: anglikaner, presbyterianer, metodister och baptister — om någon lutheran också var med minns jag inte.

KAPITEL 4

Biskopsåren i Strängnäs

Arbetet i stiftet

Den tredje i tredje trettiotre blev jag utnämnd till biskop i Strängnäs stift med omedelbart tillträde. Det innebar att jag genast blev avkopplad från professuren — jag fick anhålla hos universitetets rektor om tillstånd att följande dag få hålla en avskedsföreläsning för mitt auditorium, som vid den tiden, då tillströmningen till teologiska fakulteten var enastående stor, brukade uppgå till omkring 200 studenter. Hugo Rosén, docent i mitt ämne och samtidigt lektor i Lund, höll tacktal till mig. Han var en djupsinnig och originell man som om somrarna ensam brukade företa långa vandringar på olika håll i Sverige. Under föregående års vandring hade han besökt Strängnäs och han sade mig nu att den stad jag skulle komma till var »det svenskaste av allt svenskt».

Flyttningen kunde naturligtvis inte ske omedelbart. Jag fick ett par månaders tjänstledighet för att bl a skriva mitt »herdabrev». Huvuddelen av detta utgjordes av en exposé av »det teologisk-kyrkliga läget». En del praktiskt kyrkliga frågor berördes också, men samtidigt deklarerade jag att det fanns många sådana problem, om vilka jag, som kom från långvarig akademisk tjänstgöring, alls inte ville yttra mig förrän jag vunnit nödig förtrogenhet med dem. Herdabrevet bär spår av att ha tillkommit ödesåret 1933, kort efter Hitlers Machtübernahme. Den tilldragelsen omnämns inte direkt, men ett inledningsparti om »tidsläget» talar om »framväxande

diktaturer» av olika riktningar samt om tendenser till »terroristisk enhetskultur: den politiska härskarmakten vill tvinga vetenskap och konst, moral och religion att träda i tjänst hos de dominerande politiska idealen».

I ett avseende torde detta herdabrev vara unikt. Det avslutas med en »vallfartspsalm», skriven och tonsatt av mig. Det var första och enda gången jag gjort ett försök att skriva något som kunde betecknas som en psalm. Den har knappast någon större poetisk kvalitet; den är från poetisk synpunkt alltför komprimerad — ett drag som jag, när jag sedan arbetade i psalmkommittéer, ofta återfann i psalmförsök skrivna av yrkesteologer. Men det fanns i min prestation onekligen ett sammanhang mellan ord och ton och denna samklang gav en starkt personlig prägel åt denna herdabrevets final. Jag återger och kommenterar en smula första och sista verserna.

Vers 1 Låt från ovan ljuset falla
på vår vandrings dunkla stig!
Giv, Osynlige, oss alla
nåd att se en skymt av Dig!
Gå framför oss, tag oss, led oss!
Låt Din starkhet vara med oss!

Orden om att se en skymt av den Osynlige återgår på Hebréerbrevets märkliga ord om Moses: »därigenom att han likasom såg den Osynlige kunde han härda ut» (11:27). Över dessa ord mediterade jag mycket när jag skrev mitt »brev» och begrundade den ansvarstyngda uppgift som jag fått. Men uppgiften kändes inte bara tung och orosfylld, jag kände den också som ett stort, nytt och av hoppfull förväntan genomlyst äventyr.

Vers 6 Trons och hoppets dubbelbåge
över Herrens kyrka står.
Men all strålglans i dess låge
kraften av den kärlek får,
vilken var och evigt varar
och till sist sig helt förklarar.

Melodin är skriven i kraftfull dur och har en viss tyngd; slutet har ett stänk av den ljusa hypomixolydiska åttonde kyrkotonen. Herdabrevets ovanliga final väckte en viss uppmärksamhet, även utomlands. Texten översattes till norska, tyska och isländska. »Vallfartspsalmen» finns intagen bl a i sångsamlingen »Sjungom», musikupplaga 1946, där placerad närmast efter Lewi Pethrus' berömda »Löftena kunna ej svika».

Resan till Strängnäs företogs i bil, körd av min hustru. Det var avtalat att vi skulle anlända till biskopsgården klockan 17 den 3 maj, vilket vi också punktligt gjorde. När vi trädde in möttes vi av sång. Det var domkyrkokören som sjöng och den inledde med sörmlandssången: »Känner du landet, det härliga rika?» Nej, det gjorde jag inte, inte i någon nämnvärd grad, inte stort mera än vad jag sett av det vid Sparreholmsmötet 1931, då kammarherre Dickson ledsagat sina många gäster på en resa till Strängnäs och Gripsholm. Inte heller var jag bekant med stiftets prästerskap i någon nämnvärd omfattning, jag kände en och annan från min uppsalatid, ett fåtal som studerat i Lund under mina professorsår samt därutöver domprostparet Norberg, i synnerhet domprostinnan, som var min vän från längesedan flydda glada ungdomsdagar (s 236f).

Som regel brukar det väl betraktas som en fördel om en tillträdande biskop är något så när förtrogen med det stift där han skall arbeta. I mitt speciella fall ser jag det snarast som en fördel att jag tidigare inte hade

haft några personliga förbindelser med Strängnäs stift. Satsen kräver motivering och den skall jag ge genom en kort återblick på situationen i stiftet sådan den utvecklats före min tid där. U L Ullman var biskop i Strängnäs från slutet av 1880-talet till dess han 1927 vid jämnt 90 års ålder avgick med pension — några biskopspensioner hade förut inte funnits. Under senare delen av denna långa tid hade han på det hela taget varit oförmögen att utöva sitt ämbete och detta hade då, i den mån det var möjligt, skötts av domprosten Norberg. Vid biskopsvalet 1927 var stiftet delat i två hälfter: den ena ville ha Norberg, den andra Stadener. Att Stadener blev utnämnd var tämligen naturligt — Norberg var då redan 63 år gammal. Denna kring Norbergs och Stadeners personer orienterade motsättning bestod under Stadeners femåriga episkopat och visade sig vara nog så besvärande. Inga motsättningar av sådant slag förekom vid det val där jag placerades i första rummet, och jag, som inte på något sätt var inblandad i dessa stridigheter, kunde därför komma till Strängnäs som ett slags fridsbiskop.

Sven Kjöllerström har 1974 publicerat en grundlig undersökning med titeln »'Sätt till att ordinera en vald biskop' 1561—1942». Han konstaterar att en betydelsefull förändring ägt rum i och genom den senaste handboken från 1942. Här heter det nämligen att en biskop *viges* till sitt ämbete, under det att det i tidigare handböcker hetat att biskop *ordineras* till eller *inställes* i sitt ämbete. Kjöllerström lägger stor vikt vid denna förändring: »Ordinationen i Kyrkoordningen av 1571 hade genom handboken av 1942 blivit en vigning av samma karaktär som prästvigningen. ... Vigningen och icke kallelsen eller installationen konstituerade biskopsämbetet.» Formuleringen 1942 kom från det handboksförslag som 1938 lagts fram av Erling Eidem. Härom skriver

Kjöllerström: »I sin strävan att tillmötesgå 'kristna bröder av olika riktningar' gick ärkebiskop Erling Eidem trots det västsvenska arvet i sitt handboksförslag 1938 mycket långt och bröt på väsentliga punkter mot äldre svensk tradition.»

Blev jag majsöndagen Cantate »inställd», installerad eller vigd? Saken är i och för sig helt klar: jag blev enligt gällande formulär »inställd uti biskopsämbetet i Strängnäs stift». Men en randanmärkning kan ändå vara på sin plats. Akten i fråga berörs i ett brev till mig från Eidem, daterat den 31 januari. Han skriver: »Andra böndagen, den 14 maj, dominica Cantate, är en vacker vigningsdag. Jag har alltså antecknat den för den nye Strängnäsbiskopen.» Det faller sig alltså, tycks det, helt naturligt för Eidem att tala om biskops*vigning*. Här kunde det inte vara fråga om konsiderationer med tanke på olika riktningar, något uppdrag att arbeta med handboken hade han ännu inte fått. Såvitt jag kan minnas var det vid denna tid helt vanligt att man talade om biskopsvigningar — i varje fall på de flesta håll. Jag har svårt att tillmäta denna terminologiska fråga någon större betydelse: ingen förändring skedde i fråga om biskopens ställning, uppgifter eller ansvar och jag hade inte heller någon som helst känsla av att vara i mindre grad biskop än mina efter 1942 vigda kolleger. Dateringen på Eidems brev om min »biskopsvigning» har ett visst intresse: det skrevs flera veckor före min utnämning — förklaringen härtill var att statsrådet Engberg strax efter valet meddelat mig att jag otvivelaktigt skulle bli utnämnd.

Biskopsgården i Strängnäs var en underbar bostad. Den hade byggts under drottning Kristinas tid, då hennes lärare Johannes Matthiae var biskop. Unikt för Strängnäs är att det också finns två äldre biskopshus i staden, ett från 1600-talets tidigare år och så den be-

römda medeltida »Roggeborgen», under sekler brukad som läroverk. En fjärde, också den medeltida, Tynnelsö slott, låg på en mälarö i grannskapet. Den biskopsgård i vilken vi drog in var sedan föregående år förstklassigt restaurerad. Restaureringsarbetet hade utförts under Stadeners intresserade övervakning; det hade därvid blivit mer omfattande än som ursprungligen planlagts och vi hade all anledning att vara tacksamma för företrädarens energiska insatser i detta företag. Stadener var expert på sådana ting: också i sina tidigare befattningar som kyrkoherde i Ystad och S:t Peters kloster i Lund hade han byggt och restaurerat, ofta under livlig diskussion med myndigheterna. Jag har besökt samtliga biskopsgårdar i riket (utom den tämligen nybyggda i Visby) och jag måste säga att den i Strängnäs tar priset både vad läge och byggnad beträffar: på sluttningen mellan den underbara katedralen och Mälaren. Huset är vackert byggt i 1600-talsstil. Gavlarnas ornamentik är inte ursprunglig, men den finns med på Eric Dahlbergs teckning i Suecia antiqua et hodierna, som alltså fått vara modell. I det inre finns både det monumentala och det hemtrevliga i god sämja: i bottenvåningen en magnifik matsal med åldriga bjälkar i taket och större utrymme för festliga samkväm än i någon annan biskopsgård — vi kunde placera 130 bordsgäster där. Det hemtrevliga hängde samman med att huset var oregelbundet byggt: två våningar i en del, tre i en annan — där det alltså blev rum med lägre höjd till taket.

Att övergå från professur till biskopsämbete innebär en radikal förändring av livsmönstret. Professuren är till sin natur stationär, symboliserad av skrivbord och kateder. Biskopstillvaron är rörlighet av högsta potens, ständiga resor i skiftande ärenden, ständigt nya kontakter med människor, program uppgjorda för månader i följd. Men min första förrättning ute i stiftet kom oväntat och

var helt improviserad. De första veckorna hade ägnats åt det nya hemmet och orientering i Strängnäs. Jag hade gjort min entré i domkapitlet och därvid, såsom traditionen bjuder, lagt fram mitt herdabrev. På Kristi himmelsfärds dag hade jag predikat i domkyrkan, en »inträdespredikan» — om den nu skall kallas så: domkyrkan är visserligen stiftskyrka och som sådan platsen för de prästvigningar som biskopen förrättar. Men i övrigt är biskopen inte närmare knuten till denna kyrka än till andra kyrkor i stiftet — även om jag, helt naturligt, oftare kom att hålla gudstjänster i hemförsamlingens kyrka än på andra håll.

På pingstaftonen fick jag telefonbud från Gryts församling, belägen i hjärtat av Sörmland, några mil söder om Strängnäs: Kyrkoherden där hade plötsligt blivit sjuk och man frågade om jag kunde anskaffa någon vikarie till pingstdagens gudstjänst. Nej, det kunde jag inte, blev svaret, men jag skulle komma själv. Denna pingstdag, min första färd till en förrättning ute i stiftet, blev en oförgätlig upplevelse. Det var en strålande dag i tidig försommar. Min hustru satt vid ratten och vi for på mycket smala slingrande vägar, som senare delvis blivit förvandlade till moderna asfaltchausséer. Färden gick genom barrskog och lövskog, förbi insjöar som glittrade i solskenet. Marken blomstrade rikt, träd och buskar doftade ljuvligt och luften var fylld av fågelsång. Det var en sannskyldig »hänryckningens» pingstdag. Ryktet om vikarien hade spritt sig i församlingen och vi firade pingst i fullsatt kyrka. Efter gudstjänsten kom två av kyrkbesökarna och bjöd oss till lunch i sitt hem. Det befanns vara Ånhammars gård, utsökt skönt belägen på sluttningen till en av Sörmlands många vackra insjöar, ägd av Bo von Stockenström (som varit jordbruksminister i den 1932 avgångna liberala regeringen). Där blev vi hjärtligt välkomnade av det älskvärda värdfolket.

Hela denna kyrkfärd till en av det fagra Sörmlands fagraste nejder står inristat i minnet som en strålande ouvertyr till otaliga resor i stiftet åren igenom.

Om mitt arbete i biskopstjänsten kan jag här blott ge några antydningar. Ville jag skriva utförligt härom, skulle detta kräva en egen minnesbok. Men det kan knappast finnas anledning att i kortfattade personligt orienterade minnesanteckningar sådana som dessa ingående skildra den officiella sidan av min episkopala tjänstgöring: arbetet i domkapitel och stiftsnämnd, visitationer, prästvigningar, kyrkoinvigningar och återinvigningar av nyrestaurerade kyrkor, kyrkogårdsinvigningar, invigningar av nya orglar m m. Inte heller kan jag gå in på vad man kunde kalla halvofficiellt arbete i vittförgrenad omfattning, delvis under ledning av stiftsrådet (valda ombud av lekmän och präster), eller på stormöten, såsom stiftsmöten (helt övervägande lekmän), samt från 1940-talet anordnade stora ungdomssamlingar, benämnda stiftsungdomsting. Nämnas bör också att biskopsämbetets relationer till läroverken och skolväsendet överhuvud ännu bestod. Jag var s k eforus (grekiskt ord=den som har uppsikt) vid strängnäsläroverket och utsåg inspektorer vid stiftets många andra läroverk. Åtskilliga uppdrag, som låg helt utanför det kyrkliga området, hade jag också, däribland att vara ordförande i direktionen för det stora sjukhus för sinnessjuka, som låg mitt emot Strängnäs på Tosterön, ordförande i styrelsen för Gripsholms folkhögskola. Min uppräkning är långtifrån fullständig, men den torde i alla fall ha gett ett intryck av att biskopsämbetet inte präglas av någon stereotyp enformighet. Och ändå har jag ännu inte nämnt något om alla de otaliga inviter jag fick till mer eller mindre remarkabla tillställningar inom stiftets område, där biskopens medverkan eller åtminstone närvaro ansågs önskvärd. Det kunde röra sig om de mest skilda

ting — alltifrån någonting numera så förlegat som stadsinvigningar till kreatursutställningar. Stadsinvigningarna hölls alltid vid årsskifte och gick alltid till på följande sätt: jag höll en högtidsgudstjänst i den blivande stadens kyrka. Därefter var det stor festmiddag med en oändlig mängd tal. När så nyårsnattens tolvslag förklingat, förklarade vederbörande landshövding med ett kort tal att samhället blivit stad, varefter följde hurrarop, Du gamla, du fria samt fyrverkeri. Jag var med om att inviga fyra städer i tre län: Kumla i Örebro län, Flen och Oxelösund i Södermanlands län samt Nynäshamn i Stockholms län. När allt var över fick man åka hem på nyårsnatten. Nyårsdagen måste man vara hemma. Då var det alltid stor uppvaktning i biskopsgården.

De flesta av alla dessa uppgifter var idel nyheter för den som tillbringat ett kvartssekel som akademisk lärare. Men med en kategori ärenden var jag i alla fall väl förtrogen: domkapitelsarbetet. I mer än 19 år hade jag varit ledamot av Lunds domkapitel, som under större delen av denna tid leddes av den då gamle biskopen Gottfrid Billing, och en mera rutinerad och skicklig ordförande än han var kan man knappast tänka: klar, saklig men aldrig formalistisk (s 246f): hans ofta upprepade sats att »lagen ska tolkas med förstånd» var hälsosam lärdom. Under mina första biskopsår existerade ännu de åldriga s k lektorskapitlen (flertalet ledamöter var lektorer i stadens läroverk). En länge planerad, grundlig reform genomfördes 1936. Då jag är den ende nu levande biskop som upplevt reformen kan det vara befogat att jag säger något om den. De gamla domkapitlen uppdelades då i två institutioner: det ombildade domkapitlet behöll de kyrkliga ärendena och den nybildade stiftsnämnden fick ta hand om boställs-, skogs- och jordbruksfrågor, överhuvud allt som hade med ekonomi att skaffa. Alla sådana ärenden kom därmed att få en vida

mer sakkunnig behandling än som tidigare varit fallet. Biskopen var ordförande i båda dessa institutioner, övriga medlemmar var dels valda av stiftet, dels tillsatta av Kungl Maj:t. I domkapitlet var därjämte domprosten självskriven medlem och vice ordförande. Reformen måste betecknas som välbehövlig och lyckosam. Stiftsstyrelsen fick i denna sin dubbla utformning bättre expertis och långt vidsträcktare anknytningar än den förut haft. Detta gäller både om valda och av Kungl Maj:t tillsatta ledamöter. Väl hände det att de från detta håll utnämnda ledamöterna i domkapitlet inte tidigare dokumenterat någon förtrogenhet med kyrkliga frågor. Men detta hindrade inte att de på grund av framstående yrkesduglighet eller mångsidig kringsynthet kom att bli en stor tillgång för domkapitlet och med påtagligt växande intresse deltog i handläggandet av kyrkliga frågor. Som exempel vill jag gärna nämna två namn: den förnämlige juristen, borgmästaren i Eskilstuna, Edgar Rosander, sedermera chef för den 1951 nyupprättade Sveriges Kreditbank, och den politiskt välkände, på många olika områden verksamme Conrad Jonsson (»Konke» kallad, sedermera bl a styrelseordförande i Radiotjänst, slutligen landshövding i Västerås). Som vice ordförande i Stiftsrådet fungerade under min biskopstid två sörmländska godsägare i följd, först Hjalmar Lindhé på Hagby gård utanför Eskilstuna och sedan Lars von Stockenström (yngre bror till den ovan omnämnde Bo), som residerade på Berga säteri inte långt från Strängnäs. Båda var eminent sakkunniga i allt som rörde den förvaltning stiftsnämnden hade sig anförtrodd. Förbindelserna mellan familjen på Berga säteri och biskopsgården blev livliga och bestående åren igenom. Med domprostarna hade jag alltid gott samarbete, först med Otto Norberg, sedan med Elis Malmeström och Gösta Lundström, som båda blev mina mycket goda vänner.

Under senare delen av biskop Ullmans långa tjänstetid hade han inte kunnat hålla några visitationer. Min företrädare Sam Stadener var en energisk visitator. Men under sin femåriga biskopstid i Strängnäs var han i mera än två år såsom ecklesiastikminister helt avskuren från alla stiftsgöromål. Det fanns därför, när jag kom till stiftet, ett stort antal församlingar, där det inte hade förekommit några biskopsvisitationer på flera decennier — ända upp till 40 år. Visitationer har alltid uppfattats som en väsentlig del av en biskops åligganden och jag gjorde vad jag kunde för att genom detta beprövade medel göra mig förtrogen med församlingarna och deras präster. När jag lämnade stiftet hade jag visiterat samtliga pastorat, flera av dem mer än en gång.

På medeltiden hade biskopen dragit omkring med stort följe, upp till 30 »beridna» män. Visitationer av den typen försvann givetvis efter reformationen. För egen del hade jag alltid en följeslagare med mig på dessa färder, en stiftsadjunkt som bl a hade den viktiga uppgiften att föra protokoll över det som förehades — biskopens »adjutant» fick han heta på ett militärt orienterat herresäte. Vid de, lyckligtvis jämförelsevis få, tillfällen då besvärande trassligheter kunde förekomma, bytte jag ut stiftsadjunkten mot en av domkapitlets båda jurister. Stiftsadjunkternas funktion var besläktad med biskopens — i båda fallen var det ett kringresande ämbete. Den förtrogenhet med stiftet som de förvärvat var en tillgång vid våra gemensamma resor. Med alla de stiftsadjunkter som under årens lopp tjänstgjorde som notarier vid visitationer hade jag de allra bästa kontakter. De gav mig alla god hjälp. Överhuvud fann jag det alltid vara särdeles lätt att få kontakter med den yngre generationen präster och med dem som jag under min biskopstid prästvigde — berodde det kanske på att

jag så länge varit professor och van att umgås med akademisk ungdom?

Det var en stor förmån att vid visitationerna få ta in i prästgårdarna. Det gjorde jag också alltid med stor tacksamhet, försåvitt inte prästgården stod under reparation eller andra hinder förelåg. Jag ansåg det vara synnerligen viktigt att, vid sidan av det s k officiella, få tillfälle till förtroliga samtal med vederbörande kyrkoherde. I de få fall då kyrkoherden inte kunde ta emot blev jag vänligt inbjuden att gästa någon herrgård — någon sådan fanns, åtminstone i det herrgårdsrika Sörmland, alltid till hands. Ett sådant fall från mitt första biskopsår har jag i gott minne. Vid visitation och installation i Vårdinge var prästgården under ombyggnad och då blev jag vänligt mottagen av Grängesbergschefen, direktör M Waldenström, son till P P Waldenström, residerande på den utsökt skönt belägna Nådhammars gård. Där fanns vid detta tillfälle också en annan gäst: dåvarande statsrådet, sedermera överståthållaren, Torsten Nothin. Han blev mäkta intresserad av mina förehavanden och utbad sig att få följa med och köra mig i sin bil runt till alla de ställen som jag skulle besöka, och det skämtades i det waldenströmska hemmet åtskilligt om hur staten for omkring med kyrkan — Nothin hörde alltifrån de dagarna till min vänkrets. Men om det alltså var ytterst sällsynt att jag bodde på någon herrgård vid visitationer, så var det så mycket vanligare att jag blev inbjuden till lunch eller, oftast, middag på sådana ställen: på de allra flesta av Sörmlands och Närkes många herresäten har jag någon gång varit gäst under mina resor och åtskilliga av dess invånare blev mina goda vänner.

Jag har talat om visitationer såsom hörande till biskopens officiella åligganden. Men jag har aldrig, varken vid dessa eller andra »förrättningar», haft någon känsla av

att tala eller agera »officiellt». Visitationen var ett gott medel att komma församlingarna och dess präster mänskligt nära, och jag tror att de, hur åldrig än institutionen är, alltjämt har en icke oväsentlig roll att spela. Mitt syfte var att ta så noggrann kännedom som möjligt om både yttre och inre förhållanden, om kyrkor och deras inventarier (varvid ett säkerligen mera ovanligt inslag var att jag brukade avprova orglarna), andra byggnader i kyrkans tjänst, kyrkogårdar m m, men naturligtvis också och framför allt om det andliga livet i församlingarna. En viktig del av visitationen var den s k specialvisitationen, där biskopen mötte och förhandlade ingående med kyrkoråd och andra i det kyrkliga arbetet engagerade personer om både yttre och inre angelägenheter. I fråga om allt som rörde yttre ting var det aldrig svårt att vinna gehör för planeringar och önskningar: överallt var man angelägen om att allt skulle hållas i bästa ordning. Så utfördes t ex ett mycket stort antal kyrkorestaureringar under min tid — inte så sällan hände det att en visitation var förbunden med återinvigning av restaurerad kyrka. I de samtal som tog sikte på det kyrkliga arbetet i dess olika förgreningar kunde det väsentligen endast bli fråga om rådslag. Strängnäs stift var — i sällskap med övriga kring Mälaren belägna stift — inte något »kyrksamt» stift. Deltagandet i gudstjänstlivet var i stort sett onekligen svagt och någon förbättring i det stycket skedde inte under min tid. Läget var för det mesta stationärt, i ett par avseenden dock positivt: nattvardsgästerna ökade betydligt, likaså kollekterna. Ett glädjande inslag var också den tillväxande omsorg som lägnades kyrkomusiken, ofta genom ett mycket offervilligt arbete av kyrkomusiker och körmedlemmar.

Många glada minnen har jag från besök i skolorna, och då särskilt från småttingarna i de första två tre årskurserna. Här var musiken mig till god hjälp och all

stel distans avkopplades snabbt, då jag brukade börja med att slå mig ned vid den i varje klassrum befintliga »orgeln», samla barnen omkring mig och låta dem sjunga någon psalm eller sång, ofta enligt deras eget val. Sedan var isen bruten och det var lätt att komma till tals med dem. Överraskningar kunde komma: en gång när barnen ombads att välja någon psalm, proponerade en liten grabb »Tomtegubben» — jo, den kände jag till: du menar han som hade snuva? Det blev munterhet i klassen. Lärarinnan bad generad om ursäkt, men jag försäkrade henne om att hon inte hade ringaste skäl att göra det. Besöken hos de gamla i ålderdomshemmen hörde till de viktiga inslagen vid visitationerna. De inleddes alltid med en andakt, där jag talade och skötte om musiken, därefter kom kaffedrickning med samtal som ofta kunde bli både livliga och fängslande. Åtskilliga av de präster som visiterades var särdeles nitiska arbetsgivare: de såg till att biskopen skulle träffa så många församlingsbor som möjligt och framför allt att han skulle tala vid så många tillfällen som möjligt. Visitationernas final var söndagens högtidsgudstjänst, vid vilken jag till sist i ett tal redovisade mina intryck från besöket och framlade de förslag till åtgärder som vuxit fram under de tidigare förhandlingarna. Sådana överblickar över situationen i de olika församlingarna var i miniatyr föregångare till de stora överblickar över läget i hela stiftet vilka ingick i biskopens ämbetsberättelse vid de vart sjätte år återkommande prästmötena.

Programmen vid visitationerna var visserligen i stort sett likartade. Men det betydde alls inte att visitationerna därför skulle varit stereotypt likartade. De var i hög grad omväxlande och omväxlingen inskränkte sig exempelvis inte till olikheten mellan stora stadsförsamlingar och små landsförsamlingar: överallt konfronterades jag med nya situationer och nya människor. Av det jag skrivit om

det biskopliga reseämbetet framgår emellertid att visitationerna blott var en ringa del av de otaliga resor som jag under årens lopp företog runtomkring i stiftet. Anledningarna var högst skiftande: rutinärenden, högtidligheter av olika slag, konferenser, möten, föredrag osv. Men det fanns också, det vill jag inte dölja, ärenden med trasslig eller rentav tragisk bakgrund, som var ytterst krävande och påfrestande, konflikter som påfordrade ingripanden, men som dessvärre inte alltid kunde lösas på ett tillfredsställande sätt. Ett biskopsämbete ger onekligen vissa möjligheter till att vara »medarbetare till att bereda glädje» och ingenting ville jag hellre än att efter förmåga utnyttja de möjligheterna. Men samma ämbete är, självklart, ingalunda fritt från bekymmer och sorgeämnen — och ärenden av detta slag löper alltid snabbt raka vägen till biskopsgården. Detsamma gör också stiftets glädjeämnen.

Ett sådant glädjeämne av stora mått kan jag inte underlåta att nämna: tillkomsten av stiftsgården Stjärnholm. I april 1944 inköptes för stiftets räkning slottet Stjärnholm med tillhörande stort parkområde, vackert beläget vid en havsvik mellan Nyköping och Oxelösund. Priset var, även efter dåtida förhållanden, jämförelsevis lågt, 93 000 kronor, men slottet var förfallet och restaureringen beräknades till omkring 150 000 kronor. Redan den första preliminära restaurationen blev emellertid vida kostsammare. Så gott som alla församlingar blev starkt intresserade och gåvor strömmade till rikligen. Stiftsgården visade sig redan under sina första år vara en stor tillgång, den blev snart ett centrum för vitt förgrenat arbete. I sitt nuvarande skick — efter restaureringar och nybyggnader till miljonbelopp — är denna stiftsgård med sin bredvid liggande lilla 1600-talskyrka en av de vackraste och mest ändamålsenliga i vår kyrka, kanske den allra förnämsta.

Rekryteringen av präster till stiftet vållade inga svårigheter. Det fanns ingen prästbrist på min tid — under de första tio åren kunde jag aldrig taga emot alla som anmälde sig. Inom prästerskapet fanns alla olika riktningar företrädda: gammalkyrkliga, lågkyrkliga, ungkyrkliga, »schartauanskt» färgade, liberala och högkyrkliga. Den sistnämnda kategorin växte till på 1940-talet, och det bör här sägas något om mina relationer till dem. Riktningen hade knappast någon representant bland dåtidens akademiska lärare. Den synes väsentligen ha vuxit fram inom den studerande ungdomens egna led, så både i Uppsala och Lund. Inflytande kom i viss mån utifrån och då närmast från den s k anglokatolska riktningen inom anglikanska kyrkan. Inflytande »utifrån» var ingen specialitet för högkyrkligheten. Det hade t ex också lågkyrkligheten erfarenhet av, i detta fall från samfund av reformert typ, ofta förmedlat genom svensk frikyrklighet. Om alla olika fromhetsriktningar kan det sägas att de — undantagslöst — har sina starka sidor och sina svaga sidor, sina risker. Och därvid torde denna regel gälla: ju mer utpräglade och markerade riktningarna eller »rörelserna» är, desto klarare framträder både de positiva insatserna och riskerna, avigsidorna. Så förhöll det sig i varje fall med högkyrkligheten.

Ser jag saken från biskoplig synpunkt var det för mig en självklarhet att biskopen i sitt förhållande till alla olika riktningar borde vårda sig om all äkta nitälskan, allt arbete som kunde skapa kontakter och göra kyrkan mera levande men samtidigt hålla ett vaksamt, kritiskt öga på det som kunde rubriceras som missgrepp och extravaganser. Sådan var också min inställning till den då mycket omstridda högkyrkligheten. Den kritik som riktades mot den och dess ungdomligt entusiastiska företrädare var inte sällan helt negativ, summarisk och onyanserad. Min ståndpunkt har genomgående varit en

nyanserad kritik: att skilja mellan sådant som var värdefull tillgång i svenskt kyrkoliv och sådant som gav berättigad anledning till kritik. Jag hade under min Strängnästid mången anledning till att både råda och avråda mina högkyrkliga ämbetsbröder.

Högkyrkligheten älskade att kalla sig »kyrklig förnyelse», och det som skulle förnyas var kyrkans gudstjänstliv. Alla strävanden var inriktade på detta mål. När jag här vill markera några huvudsyften, börjar jag med utvärtes ting: den stora omsorgen om det som med ett ålderdomligt uttryck brukade kallas kyrkans skrud och prydning. Sådan omsorg måste i varje fall uppskattas av dem som likt mig hade fått bevittna vilken vanvård av kyrkorummet som ofta kunde förekomma under slutet av 1800-talet och in i detta århundrade, då t ex vaxduk och gamla nötta liturgiska böcker låg på altaret och sakristian snarast var en skräpkammare med Svensk författningssamling som väggprydnad. Det berodde visst inte bara på högkyrklighet att vanvården så småningom ersattes med förstklassig omsorg — en sådan förändring var praktiskt taget överallt redan i gång. Men en betydande insats har den obestridligen gjort alltifrån den tid då det var uppseendeväckande och smädades som »katolskt» att ljus tändes och blommor sattes på ett prydligt beklätt altare eller att skrudar i olika färg fick belysa kyrkoårets växlingar. Sakristierna har förvandlats från skräpkamrar till bönekamrar.

Men viktigast var naturligtvis för all högkyrklighet omsorgen om det som förehades inne i kyrkorna och då alldeles särskilt omsorgen om liturgin, nattvardslivet och bönelivet. Vad som eftersträvades på det liturgiska området var väl i första hand att befria det liturgiska skeendet från traditionell stelhet, göra det rikare och mer levande. Detta gällde inte bara om den prästerlige liturgens agerande utan också om församlingens aktiva del-

tagande i gudstjänsten: i syndabekännelse, trosbekännelse (där den nicenska bekännelsen brukades vid fullständiga högmässor) och kyrkoböner. Vid högtidligare tillfällen anordnades gärna en ingångsprocession — ett bruk som i senare tider upptagits i ganska vidsträckt omfattning inom svenskt kyrkoliv. Det som mest föll i ögonen och som därför mest uppmärksammades och mest blev föremål för kritisk debatt var högkyrklighetens ceremoniella utgestaltning av liturgin. Härom har jag i en av mina skrifter gjort följande uttalande: »Högkyrklighetens ställning till gudstjänstlivets ceremoniale visar en viss dubbelsidighet. Å ena sidan möter vi en högst legitim omsorg om gudstjänstens glädje och högtidlighet, vilken vill låta veneration och andakt ta sig uttryck också i de yttre formerna. Sinnet för kyrklig stil och kyrkligt decorum kan vara perfekt. Å andra sidan kan denna kyrkliga stilkänsla ibland lysa med nära nog total frånvaro. Man ställs inför ceremoniella excentriciteter och utsvävningar som måste te sig helt främmande för svenskt kyrkoliv och som inte kan annat än verka irriterande» (»Hundra års kyrkodebatt», s 156).

Under slutet av 1800-talet hade nattvardslivet i vår kyrka upplevt ett bottenstadium utan motsvarighet i någon annan kyrka. Visserligen hade en återhämtning så småningom börjat ske under det nya seklet. Men det skall oförbehållsamt erkännas att högkyrkligheten gjort en betydelsefull insats för nattvardslivets renässans. Nattvarden blev åter gudstjänstlivets höjdpunkt. Den firades inte längre — såsom i så lång tid inom svensk tradition — höljd i sorgens svarta färg. Den eukaristiska, glädjefyllda tonen fick klinga ut. Men saken hade också en annan sida: det kunde inte förnekas att nattvardsåskådningen blivit influerad av tankegångar främmande för evangeliskt kyrkoliv.

Stor omsorg visade man om bönelivet. Jag skall här

inskränka mig till att blott nämna arbetet på tidegärdsbönerna. Två namn står i förgrunden: Arthur Adell och Knut Peters. Särskilt kvällsbönen, completoriet, kom att bli flitigt brukat vida utöver de högkyrkliga kretsarna — detta inte minst vid andakter i ungdomliga sammankomster.

Det har ibland sagts att högkyrkligheten skulle ha jämförelsevis ringa intresse för Ordets förkunnelse. Den uppfattningen kan jag inte instämma i. Men naturligtvis var förkunnelsen här, liksom i andra riktningar, av skiftande kvalitet. Värt att notera är att predikningarna gärna fick en påfallande läromässig doktrinär karaktär: man ville utlägga »kyrkoläran» på ett »bekännelsetroget» sätt med både de gammalkyrkliga trosbekännelserna och, när så passade, de lutherska bekännelseskrifterna som bakgrund. Vad skriftetal beträffar har jag ofta hört sådana av betydande värde — detta sammanhängde med den starka inriktningen på personlig själavård, främst men icke enbart, i biktens form.

En viktig sida av högkyrkligheten har jag ännu inte nämnt, den som när allt kommer omkring var den mest betänkliga: dess institutionaliserade kyrkosyn, den på »den apostoliska successionen» grundade ämbetsläran. Denna ståndpunkt stod i direkt motsättning till vad som från svenska kyrkans sida hävdats vid förhandlingarna med den anglikanska kyrkan: att successionsfrågan inte hade någon principiell betydelse för vår kyrka. Men för högkyrkligheten hade den principiell betydelse, liksom för den anglokatolska riktningen inom den anglikanska kyrkan. Och detta kallades i Gunnar Rosendals bok »Kyrklig förnyelse» (1935) »det hierarkiska draget i den kyrkliga förnyelsen». Jag relaterar en episod från Strängnästiden. En norrman, den senare i svenskt kyrkoliv välkände Ottar Ottersen, tjänstgjorde under mina senare biskopsår som stiftsadjunkt. Han var prästvigd i Norge

och hade alltså inte någon »apostolisk succession». Det var en nagel i ögat för hans högkyrkliga ämbetsbröder och från detta håll uppvaktade man mig med ivriga önskningar om att jag skulle ge honom något slags benediktion som kunde bättra upp saken. Det blev naturligtvis blankt nej: sådant var helt överflödigt och det skulle dessutom innebära en oursäktlig förolämpning av den norska kyrkan.

I min omnämnda bok »Hundra års kyrkodebatt», publicerad året efter min avresa från Strängnäs, ingår ett kapitel om Högkyrkligheten. Här har jag en kritisk analys av högkyrklighetens nattvards- och ämbetslära. Kritiken är närmast riktad mot ett par av Gunnar Rosendals mest bemärkta skrifter. Denne färgstarke »fader Gunnar» är visserligen en man för sig, men han har på samma gång alltsedan 1930-talet genom sitt omfattande skriftställarskap varit en inspirator och en förgrundsfigur inom svensk högkyrklighet.

Som ett mellanstick vill jag säga några ord om mina tidigare förbindelser med Gunnar Rosendal. Jag kände honom väl från hans akademiska studietid som han avslutade genom att 1930 disputera på en avhandling inom mitt ämnesområde. Tidigare hade han skrivit en avhandling i praktisk teologi. Den hade blivit tryckt och t o m »spikad» för disputation, men Rosendal blev nödgad att dra tillbaka avhandlingen, som eljest skulle ha blivit underkänd. Sådana akademiska katastrofer brukar försätta den olycklige författaren i djup depression. Men inte så i fallet Rosendal. Han förlorade inte modet — jag hörde aldrig ett ord av klagan — och han ville gärna göra ett nytt försök. I denna situation föreslog jag honom att skriva om ett ämne som krävde strängt metodiskt arbete och som förhindrade alla möjligheter till extravaganser »fritt ur hjärtat», sådana som förekommit i den tidigare avhandlingen. Efter några år publicerade han

så en fullt godtagbar avhandling med den mycket långrandiga titeln: »Upplösningen av det juridiska föreställningskomplexet i evangelisk teologi. En studie i försonings- och rättfärdiggörelselärans historia.» Jag förstår att det måste ha varit en hård prövning för honom att skriva en bok av denna typ och att han, när provet var överståndet, måste ha känt sig som en fri fågel utflugen ur buren. Denna återvunna frihet har han också flitigt utnyttjat i tal och skrift, på resor runtom i Sverige, vid uppträdanden i radio och TV — alltid underhållande, uppskattad även av sådana som stått främmande för hans åskådning samt naturligtvis ibland irriterande somliga bland åhörare och åskådare. Och under allt detta blev han snart sagt hela Sveriges »fader Gunnar», ett unicum i svenskt kyrkoliv.

Högkyrkligheten i Strängnäs stift hade under min tid där i stort sett en moderat karaktär, något som i väsentlig grad berodde på att den egentlige ledaren, prosten Simon Lüders, med bakgrund i västsvensk fromhet, var en försiktig general, lugn och betänksam. Ceremonifrågorna diskuterades inom prästerskapet i fredlig anda. Församlingarna var på det hela taget tillfreds med de högkyrkligt orienterade prästerna. Endast vid ett enda tillfälle nödgades jag ingripa för att bilägga uppkomna motsättningar. Ceremonifrågorna berörde jag i ämbetsberättelserna vid prästmötena 1942 och 1948. Vid mötet 1942 gjorde jag följande deklaration: »Det synes mig uppenbart att här en viss frihet må kunna råda, allrahelst som den nya handboken — såvitt jag tror avsiktligt — i vissa fall underlåtit att fastställa bestämda regler. Viktigt och oeftergivligt är emellertid att de liturgiska bruk som kommer till användning befinner sig i god överensstämmelse med svensk kyrkotradition och att inga bruk, som icke har hemortsrätt inom vår kyrka, importeras utifrån.» Den senare satsen upprepades och kom-

menterades 1948. Dessa båda prästmöten bevarar jag i tacksamt minne, inte minst på grund av de värdefulla avhandlingar som då ventilerades. Preses 1942 var Martin Zetterquist, som skrivit intresseväckande om »Realistisk kristen förkunnelse» — han blev sedan som kyrkoherde i Maria församling i Stockholm under många år anställd som lärare i homiletik vid Uppsala universitet. Ett säreget inslag i detta prästmöte var den avskedshälsning som den myndige kontraktsprosten i Södertörn David Froste under djup rörelse frambar till Strängnäs stift från de församlingar som »efter mer än en 800-årig tillhörighet till Strängnäs stift brutits ut därur» (överförda till det då nyupprättade Stockholms stift). Avhandlingen vid 1948 års prästmöte hade författats av prosten Benny Benktson och bar titeln »Lagens ämbete», också den en värdefull bok.

*

Härmed får jag avsluta berättelsen om arbetet i stiftet. Men det finns mycket mer att berätta om från min tid i Strängnäs. Jag var i långt högre grad än biskopar i regel är överhopad av arbetsuppgifter som låg vid sidan om själva biskopsgärningen: ett tioårigt medlemskap i kommittéer för revidering av de kyrkliga böckerna, starkt engagemang i samband med kamp mot nazismen under andra världskriget, en rad uppgifter inom ekumeniken; och till allt detta kom att jag under sju hela år, 1944—1950, tjänstgjorde som preses vid Kungl Musikaliska Akademien i Stockholm.

Men innan jag kommer in på dessa olika aktiviteter vill jag något snudda vid ett par saker som också låg utanför stiftsarbetet. Under några år fungerade jag som visitator i Societas Sanctæ Birgittæ. Den närmaste orsaken till att jag åtog mig detta uppdrag var att Nathan

Söderblom hade varit en av stiftarna. Uppgiften var inte betungande, den innebar huvudsakligen närvaro vid sällskapets årligen återkommande sammankomst i Vadstena, varvid den heliga Birgittas dödsdag den 23 juli utgjorde höjdpunkten i några dagars rikt gudstjänstliv. Två intryck från högtidsfirandet i den underbara birgittinska klosterkyrkan har för alltid etsat sig fast i mitt minne: den jätteprocession som, med anslutning från en fulltalig menighet, vandrade fram under kyrkans valv under avsjungande av psalmen »I himmelen, i himmelen, där Herren Gud själv bor» till tonerna av den för en sådan vandring särskilt lämpliga dalamelodin. Och sedan, i kontrast till detta, den oändligt stilla och djupa andakten vid högtidskvällens completorium. Nog har jag hört completorium sjungas mer musikaliskt fulländat än här — deltagarna i sången var så många, komna från olika håll och inte särskilt samövade. Men denna kyrkas säregna akustik — hopplös när det gäller tal, makalös när det gäller sång — utjämnade eventuella ojämnheter och gav en obeskrivlig helgd och frid åt den bön som avslutade dagen.

Den andra sak som här skall beröras är den teologiska konferens som under några kalla februaridagar 1942 hölls i Nyköping, och min huvudsakliga avsikt är därvid att få säga några ord om *en* av detta mötes mera framträdande gestalter, professor Anton Fridrichsen och hans teologiska gärning. Sjutton teologer, huvudsakligen professorer och docenter i exegetik och systematisk teologi från Uppsala och Lunds fakulteter, deltog i denna konferens, som närmast planerats av Ragnar Bring och mig. Det var inte så lätt att vid denna tidpunkt anordna en sådan konferens — livsmedelssituationen var under detta krigsår särskilt pressande. Men Nyköpingsfamiljer tog vänligt emot gäster, och ekonomiskt bidrag från ett par håll möjliggjorde att vi vid detta Nyköpings gästabud

hade den för konferensförhandlingar viktiga förmånen av gemensamma lunch- och middagsmåltider på ett hotell.

Ämnet för förhandlingarna var *Kyrkan*. När föredragen sedan längre fram på året publicerades i en volym på inemot 450 sidor med titeln En bok om kyrkan av svenska teologer, skrev jag i några inledningsord om ämnesvalet: »Världshistoriska händelser och teologiska faktorer har bidragit till att göra kyrkofrågan brännande aktuell.» I den tryckta boken ingår också tre artiklar av personer som inte kunnat närvara vid mötet. De 26 artiklarna i boken har ordnats i tre huvudavdelningar: 1) Kyrkan i Nya testamentet, 2) Aktuella historiska perspektiv, 3) Kyrkotanken i principiell belysning (i denna avdelning ingår ett par artiklar av mig: »Kyrkan och rättsordningen» samt »Kyrkans enhet»). Boken rönte en för konferenspublikationer mindre vanlig uppmärksamhet, också internationellt — den översattes både till tyska och engelska. För de exegetiska utredningarna om kyrkan i Nya testamentet svarade i främsta rummet Anton Fridrichsen.

Under Kolmodins två decennier hade all egentlig exegetisk forskning legat nere och undervisningen var, i varje fall från min synpunkt, skrämmande. Efterföljaren, Gillis Wetter, hade knappast hunnit mer än börja sin professorsgärning när han i unga år rycktes bort. Då Anton Fridrichsen 1928 blev professor i Uppsala, inleddes därmed en ny epok inom den nytestamentliga forskningen i vårt land. Han var en utpräglad forskarbegåvning, mångsidigt utbildad både filologiskt och teologiskt. Under sina drygt tio år som docent i Oslo hade han haft vissa svårigheter med att fritt få förverkliga sina forskningsintentioner — hans professor, den milt liberale Lyder Brun, var en högst dominerande gestalt. Fridrichsen hade (bl a därför?) sökt internationella kon-

takter: han blev 1925 doktor i Strasbourg på en avhandling med titeln »Le problème du miracle dans le christianisme primitif». Den svenska professuren gav denne sprudlande vitale norrman nya forskningsmöjligheter; han mottog dem med glädje och utnyttjade dem intensivt, med suverän frihet.

Under ett kvartssekels tjänstgöring gjorde Fridrichsen Uppsala till ett centrum för internationell nytestamentlig forskning. Han förenade på ett ovanligt lyckligt sätt forskargärningen med lärargärningen. Skrifter och framför allt artiklar i en aldrig sinande ström bar vittne om hans forskarglädje, hans mångsidighet och rikedom på uppslag. Han startade 1936 Svensk exegetisk årsbok, var under många år en bidragsgivande medlem i redaktionen av Svensk Teologisk Kvartalskrift. Till det mest uppseendeväckande i hans verksamhet hör att han startade och medarbetade i inte mindre än fem publikationsserier, alla försedda med latinska titlar och alla tillkomna för att göra tjänst i det internationella exegetiska arbetet. Fridrichsen hade själv utmärkt goda personliga kontakter med forskarkolleger runtomkring i världen. Som pedagog var han helt enkelt lysande, hart när oöverträffad i konsten att väcka intresse och fascinera den skara av lärjungar som slöt upp kring hans kateder. För dem som ägnade sig åt högre studier var han en uppslagsrik, inspirerande och frodigt generös vägledare. Ett talande vittnesbörd om betydelsen av hans lärargärning var dess förmåga att producera blivande professorer: Harald Riesenfeld i Uppsala, Birger Gerhardsson i Lund, Olof Linton i Köpenhamn, Bo Reicke i Basel, Gösta Lindeskog i Åbo, Krister Stendahl i Harvard, USA. En export av detta slag har Sverige aldrig tidigare kunnat uppvisa. Dessa »lärjungar» framträder inte som någon uniform »skola» utan — givetvis — som en rad olika forskarindividualiteter. Vid sidan av sitt rent vetenskap-

liga arbete visade Fridrichsen ett starkt intresse för att vara kyrkans förkunnelse till hjälp genom att under årens lopp i olika tidskrifter kommentera högmässotexter i den svenska evangelieboken. Dessa homiletiskt orienterade textutläggningar utgavs 1958 postumt i en bok på inemot 600 sidor med titeln »Fyrahanda sädesåker». Fridrichsen har utlagt 148 av evangeliebokens 206 högmässotexter, resten har behandlats av fyra bland hans lärjungar. Fridrichsen gästade ibland Strängnäs, där han ledde seminarieövningar med intresserade präster från stiftet och gärna predikade i domkyrkan.

Ingen kan bestrida att Fridrichsen gjort en betydande forskarinsats även internationellt sett. På samma gång är det tydligt att han medvetet begränsat sin forskningsuppgift. Han bestämmer den som en »realistisk bibeltolkning»: huvuduppgiften var att klarlägga bibelns budskap och föreställningsvärld sådana de faktiskt föreligger. Detta innebär att det finns fakticitetsfrågor som han inte ställer eller som han endast snuddar vid — en sådan fråga är Jesusfrågan — frågan om vad vi kan veta om Jesus under hans jordelivs dagar. Den forskning han bedriver är förvisso en viktig exegetisk forskning, rik på rön, uppslag och vittfamnande visionära överblickar. Men begränsningen av uppgiften har likafullt sina risker och dessa framträder alldeles särskilt när han ger sig i kast med »hermeneutiska» eller homiletiska textutläggningar. Eftersom det här genomgående gäller Jesustexter, blir det besvärande att svåra frågor som Jesusforskningen ställer oftast blir förbigångna. Denna underlåtenhet kunde skapa rådvillhet hos de förkunnare som anvisningarna ville hjälpa — dessa tjänstgjorde inte heller som en tillräckligt kraftig spärr mot en onyanserad och problemfri bibelutläggning. Detta innebär att Fridrichsens inflytande i svenskt kyrkoliv inte varit entydigt: å ena sidan en lysande, berikande och i grunden fri-

görande forsknings- och läraregärning — å andra sidan direktiv som av lärjungar kunde utnyttjas till förmån för bokstavsbunden biblicism. Lärjungar av det slaget fick vatten på sin kvarn, när Fridrichsen vid kyrkomötet 1938 plötsligt — och i varje fall för mig helt oväntat — på biblisk grund ställde sig avvisande till kvinnlig prästtjänst. Härom mera i det följande.

Revision av de kyrkliga böckerna

Under elva år var jag så gott som permanent medlem av olika kommittéer tillsatta för det under 1930-talet och början av 1940-talet pågående arbetet med revision av gudstjänstlivets böcker: psalmbok, handbok, evangeliebok, koralbok och mässbok. Ny psalmbok kom 1937, ny koralbok 1939, ny handbok, evangeliebok samt mässbok del 1 1942, mässbok del 2 1944. Jag är den ende som varit engagerad i kommittéarbete med samtliga dessa böcker.

Vår kyrka upplever i nutiden en ny revisionsperiod. Sedan arbetet under några år utförts av ett Hymnologiskt institut och en Liturgisk nämnd, båda inrättade av kyrkliga instanser, övertogs det av statligt tillsatta kommittéer: »1968 års Kyrkohandsbokskommitté» och »1969 års Psalmkommitté». Innan jag kommer in på det arbete som utfördes vid den förra revisionen, skulle jag gärna vilja säga något om skillnaden mellan förhållandena då och nu. Det kan ligga nära till hands att först fråga: var det nödvändigt att sätta igång med ett så omfattande förnyelsearbete så snart som nu skett? På den frågan svarar jag obetingat *ja,* det var helt nödvändigt. När kyrkans böcker brukats oförändrade under lång tid, har detta alltid medfört besvärande konsekvenser. Därom vittnar situationen på 1700-talet. Det var inte heller

lyckligt att den wallinska psalmboken fick regera ensam i 100 år, innan den vid sin sida fick ett »tillägg», och inte heller att handboken av 1811 i stort sett blev oförändrad allt intill 1890-talet. Min bestämda mening är att arbetet både på det textuella och det musikaliska området ständigt skall hållas i gång för att tid efter annan avsätta önskvärda reformer. Det nu pågående förnyelsearbetet är i hög grad av nöden. Detta allaredan på grund av de snabba förändringar det svenska språket undergått — långa rader av de uttryck som förekommer i gudstjänstens textböcker har blivit nära nog obegripliga, i varje fall för nutidens ungdom. En annan och i grunden än viktigare orsak är den helt revolutionerande omvälvning som vi och hela världen upplevt och upplever på alla livsområden: sociala, politiska, kulturella i ordets vidaste mening — överallt bottenlösa frågor och skyhöga problem med mänsklighetens möjlighet att överleva som bakgrund. Uppgiften är alltid densamma: att presentera evangeliets budskap, men att göra det på ett sådant sätt som är begripligt för nutidens frågande människor. De nu brukade texterna lämnar mycket övrigt att önska.

De nutida kommittéerna har kunnat utföra sitt arbete under vida gynnsammare villkor än vi hade på 1930-talet. Tre faktorer är viktiga och värda att beakta: arbetet med de olika böckerna har samordnats; kommittéerna har inte behövt arbeta under någon hård tidspress; framlagda förslag har kunnat försöksvis avprovas i utvalda »experimentförsamlingar». Särskilt betydelsefull är den samverkan som har etablerats mellan det textuella och det musikaliska arbetet. Under 1930-talets reformperiod fanns det inget sådant ordnat samarbete. Detta hade till följd att, när psalmboksfrågan förts i hamn, koralboksfrågan måste lösas under en oerhört stark tidspress och likartat var förhållandet mellan mässboken och handboken. Det direkta textuella-musikaliska samarbetet är naturligtvis redan i och för sig tacknämligt när det gäller samklang mellan text och ton, lösning av rytmiska frågor m m. Några experimentförsamlingar genom vilka man kunde avlyssna reaktionen fanns inte på vår tid. Denna institution har otvivelaktigt bidragit till att vidga möjligheterna för de vittgående reformer som nu ifrågasätts. För övrigt är nuförtiden inställningen till reformer på gudstjänstlivets område en helt annan än den var för 40 år sedan. Man var då i allmänhet långt mera restriktiv: lösenordet var »varsamma reformer» och kyrkomötena stod till tjänst med effektiv vakthållning.

Vid kyrkomötet 1932 kom startskottet till den reformperiod som sedan följde. Det kom i form av en motion från den outtröttligt motionsglade prosten Gunnar Ekström i Falun. Han ville att kyrkomötet hos Kungl Maj:t skulle hemställa om åtgärder för att det s k psalmboksprovisoriet — Wallin plus tillägg från 1920 — måtte avlösas av en enhetlig psalmbok. Så hade det motionerats förut, men utan resultat. Det var nog inte heller många som väntade att den med knapp majoritet antagna motionen skulle vinna större gehör hos den socialdemokratiska regering som man under dessa augustidagar allmänt emotsåg och som också, mycket riktigt, inom en månad hade installerat sig på taburetterna. Och så kom överraskningen: den nye ecklesiastikministern Arthur Engberg visade sig ha stort intresse både för psalmboksfrågan och för övrig kyrklig reformverksamhet. Han tillsatte snabbt J A Eklund som enmansutredare av psalmboksfrågan. På samma kloka sätt förfor han sedan med handboksfrågan, som Erling Eidem fick ta hand om, samt med evangelieboksfrågan, som anförtroddes åt kyrkoherde Oscar Krook i Stockholm.

Eklund arbetade raskt och framlade 31 maj 1934 ett

förslag innehållande inte mindre än 741 psalmer. Förslaget rönte psalmboksförslags vanliga öde: det kritiserades skarpt, för att inte säga fränt, både av Svenska Akademin och i pressen. Också de kyrkliga remissinstanserna var kritiska. Här yrkade man på fortsatt arbete. Psalmboksfrågan befann sig uppenbarligen i ett kritiskt läge. I denna situation kom Engberg till hjälp. Han tillsatte i september en kommitté med Eidem som ordförande. Övriga medlemmar blev Eklund, professor N Ahnlund, Natanael Beskow, Emil Liedgren och jag. Huvuduppgiften var att sovra Eklunds material och ge en preliminär skiss till den nya psalmbokens utformning. Men även som det kan tyckas mindre väsentliga frågor behandlades: ivriga kritiska röster hade yrkat på att psalmerna i den nya psalmboken i så stor utsträckning som möjligt måtte få behålla sina gamla nummer — man talade gärna om julottans nr 55 och Lutherpsalmen 124. Denna detalj fick jag på min lott och ett ganska stort antal nummer »räddades» trots att psalmbokens innehåll både utökats och av oss ordnats mera överskådligt.

Vårt arbete skulle vara färdigt till höstens kyrkomöte. Dagen för dess öppnande hade framflyttats några dagar för att ge oss en smula mer tid. Men den var ändå ytterst knapp och nog arbetade vi under högtryck den månad vi var i funktion. Arbetet hade också sina speciella påfrestningar. Det var inte alltid så nöjsamt att i den känslige Eklunds närvaro sitta och gallra i hans förslag, allrahelst när domen gick ut över psalmer som flutit ur hans penna. Beskow och jag, som ofta var skarprättare, fick en och annan besk gliring av Eklund. Det kunde ungefär låta så här: »Det är väl den där gräddkakan i Djursholm som spökar» eller: »Det är väl någon hemlighetsfull lundateologi bakom det där» — ingenting kunde vara mer oresonligt än den så formulerade snärten mot

Beskow. Ibland blev Eklund så irriterad att han för en stund lämnade sammanträdet och tog sig en lugnande vilostund i ett angränsande rum — vi höll till i ärkebiskopsgården. Hur som helst, jag är tämligen viss om att vårt arbete under dessa hektiska dagar avsevärt bidragit till att föra psalmboksfrågan framåt. Kyrkomötet önskade att arbetet skulle fortsättas enligt de linjer som vår »promemoria» uppdragit. Kommittén fick också efter mötets slut förnyat uppdrag. Men den gången ville inte Eklund vara med längre.

De från psalmbokssynpunkt sett främsta medlemmarna av denna femmannakommitté var Emil Liedgren och Natanael Beskow, båda psalmdiktare av rang och Liedgren dessutom det dåtida Sveriges främste hymnolog. Han var kommitténs primus motor, dess hårdast arbetande och mest inflytelserike medlem. I sin outtröttliga strävan att finna nyförvärv till psalmboken hade han tre huvudintressen: bred orientering, ny ton och så fullödig poesi som möjligt. Fri från allt andligt snobberi som han var, tedde det sig för honom angeläget att också det folkligt enkla och omedelbara skulle ha hemortsrätt i psalmboken. Att ny psalmton skulle eftersträvas var för honom en självklarhet — därom vittnar också hans egen diktning — och lika självklar var omsorgen om psalmernas poetiska kvalitet. I den gamla stridsfrågan om ställningen till Wallin hade Liedgren redan tidigare deklarerat sin position. Hela raden av psalmboksförslag före och efter sekelskiftet hade strandat på denna ömtåliga fråga: förslagen hade kriarättat 1819 års psalmbok från dogmatiska synpunkter under det att Wallin snarast var sakrosankt för det litterära Sverige. Liedgrens hållning till Wallin var dubbelbottnad. Denne psalmdiktningens stormästare skulle inte kritiseras av doktrinära skäl, utan för sin avvisande attityd till det enkelt folkliga och för sin hårdhänta behandling av den äldre psalmdiktningen.

Kommittén företog, naturligtvis, inga doktrinära rättelser av Wallin (att sådana från äldre förslag övertagits av Eklund bidrog till den starka kritiken av hans förslag och till underskattandet av dess förtjänster). Däremot gjorde vår kommitté några försök att återställa texten till närmare överensstämmelse med originalen — de rönte ingen framgång.

Till kommitténs glädjeämnen hörde att den fick mottaga ett antal värdefulla psalmer av den unge psalmdiktaren Anders Frostenson. Om kommittén tillfälligtvis önskade någon ändring i texten, verkställdes den omedelbart av författaren på ett lyckligt sätt. Om däremot någon i kommittén önskade en ändring i någon av Liedgrens dikter, vållade detta honom en oerhörd möda, han kom med ett tiotal olika förslag till ändring; jag tror att detta kan vara ett intyg om hur oerhört kritisk han var mot sin egen diktning. Hans självkritik gjorde att han också var särdeles restriktiv mot att få egna dikter placerade i psalmboken — en gång inlade han t o m bestämt veto häremot. Det verkade som om han i sin anspråkslöshet velat ha så få egna psalmer som möjligt in i psalmboken. Det fanns — om jag här får inskjuta en parentes — andra diktare som hade helt andra ambitioner. När psalmboksfrågan 1936 behandlades i kyrkomötets beredningsutskott, råkade jag efter ett sammanträde i utskottet hovpredikanten Paul Nilsson, som efter allt att döma var i Stockholm för att bevaka sina intressen. Jag sade honom att utskottet just beslutat upptaga hans psalm »Se, vi gå upp till Jerusalem». Svar: »Ja, det var bra det. Men hur går det med 540?» (Det var numret i »Nya psalmer» på Nilssons missionspsalm »I makt utan like».) Jag svarade att utskottet ännu inte hunnit diskutera denna psalm. Nilsson: »Det vill jag säga, att tar de inte upp den, blir det upplopp i Västergötland — ja, det blir upplopp i hela Sverige.»

Samarbetet i kommittén var hela tiden utmärkt och vi var alla tacksamma för Liedgrens stora insats. En viss svårighet var att få sammanträdesdagar som passade dess hårt arbetande medlemmar, alldeles särskilt gällde det om den enormt upptagne ordföranden. I de brev jag under denna tid fick från Eidem beklagar han sig ofta över detta. Vi föreslog att vi ibland kunde ha arbetsmöten och sedan redovisa för honom. Men nej, det gick inte: hade han åtagit sig ett uppdrag, skulle han också pliktskyldigast utföra det. Karakteristiskt för honom var att han ofta talade om sin ringa förmåga att hjälpa till med psalmboksarbetet. Men det fanns detaljer som han speciellt ville bevaka, och dit hörde bl a kommateringen av psalmerna: han hade tidigare kommaterat 1917 års bibel och nu skulle psalmerna kommateras efter samma mönster.

I februari 1936 inlämnade kommittén sitt förslag, senare vanligen kallat »februariförslaget». Det innehöll 659 psalmer, däribland 101 nummer som inte tidigare förekommit i något förslag. Också februariförslaget fick uppbära en hel del kritik: psalmerna var för många, några bland de av Liedgren föreslagna enkelt folkliga psalmerna hade ett alltför vardagligt språk för att passa i psalmboken. Den kritiken beredde Liedgren stort bekymmer och det som mest bekymrade honom var, betecknande för honom, att övriga kommitterade skulle få lida för vad han »förskyllt». Tor Andræ, som var ecklesiastikminister i bondeförbundets korta sommarregering 1936, fann att februariförslaget lade en solid grund för en blivande psalmbok, men att ännu en överarbetning behövdes före höstens kyrkomöte. Kommitterade blev Edvard Rodhe, Manfred Björkquist och Torsten Fogelqvist. Deras förslag, det s k »septemberförslaget», reducerade antalet psalmer till 591 och intog en konservativare hållning till Wallin: några experiment med

originaltexter tilläts inte. Februari- och septemberförslagen överlämnades till kyrkomötet. Jag avstår från att beröra förhandlingarna där. Dess positiva beslut var enhälligt, på två röster när — den ena av dessa var Einar Billings, som förklarade att han skulle rösta så tyst att det inte hördes.

Sedan psalmfrågan lösts i kyrkomötet, tillsatte Engberg omedelbart en redaktionskommitté bestående av Tor Andræ, Torsten Fogelqvist och mig. Jag, som samtidigt blivit ordförande i en koralkommitté, skulle representera sambandet mellan text och ton. Detta blev min tredje psalmbokskommitté. Det blev ett omständligt och tidsödande minutiöst detaljarbete som tog ett helt år i anspråk. En episod skall jag hämta upp från minnena, därför att den har något att säga om dessa mina utmärkta medarbetare. Frågan gällde i vilken utsträckning arkaiserande uttryck skulle bevaras. Fogelqvist och Andræ hade rakt motsatta synpunkter på saken: Fogelqvist ville behålla så många som möjligt. Andræ ville utmönstra dem så mycket som möjligt — han hade den unga generationen i tankarna och talade om att psalmboken också skulle användas i skolorna. Det blev för ovanlighetens skull ett livligt meningsutbyte dem emellan. Så hänsköt de frågan till mig, men jag returnerade den: en sådan fråga får allt herrarna från Svenska Akademin själva avgöra, jag är här närmast för musikaliska och rytmiska frågor. Men det svaret accepterades inte, varpå jag utlät mig: mitt hjärta är med Torsten och mitt huvud med Tor. Ja, men då blir det ju som Tor vill, replikerade Torsten. Därefter hade vi en lång diskussion om saken och resultatet av den blev att arkaiserande uttryck kunde få behållas i psalmer från tiden före 1819 (t ex »De himmelska härar med *högan* röst», Sv ps 60, vers 3), men inte i senare tillkomna psalmer. Arkaismer i 1900-talspsalmer kunde betraktas som pastischer.

En del textjusteringar vidtogs utöver det rena redaktionsarbetet; så omarbetades t ex psalmen »Sorgen och glädjen de vandra tillsammans» av Fogelqvist. Två psalmer ersattes av andra. Den ena var Jändels fina Jesuspsalm — författaren förbjöd att den skulle få komma med. Den andra uteslöts (av formella skäl) av Engberg, som också själv granskade texterna och i ett par fall företog ändringar. Ett av dessa hans ingrepp vållade vår kommitté och i synnerhet mig stort bekymmer. Det gällde Karl-Gustaf Hildebrands bröllopspsalm. Denna psalm, som önskats av den 1935 arbetande kommittén, blev färdig först på sommaren 1936, några veckor innan jag skulle viga denne min unge släkting. Jag skrev en melodi — den som finns i 1939 års koralbok — och psalmen sjöngs för första gången vid det hildebrandska bröllopet. Vid kyrkomötet 1936 föreslog jag att psalmen skulle tagas in i psalmboken. Jag skulle knappast tro att någon psalm blev så omdiskuterad som denna, både i utskott och plenum. Man beslöt att stryka den första poetiskt mycket sköna versen och man föreslog ett par ändringar i övriga verser — bland annat ville man inte veta av orden »Gör våra ringa kroppar, Gud, till ditt tempelhus». Hur det var gick det ändå att lotsa igenom de fyra verserna utan ändringar. Därmed trodde jag att saken skulle vara utagerad. Men nej, nu kom motstånd från det mest oväntade håll, Engberg själv. Han krävde bestämt ändringar för att psalmen skulle tagas med. Också han ville ändra orden om kropparna och även göra en annan ändring. Det hjälpte inte att säga att orden om kropparna som Guds tempelhus kom direkt från bibeln. Engberg var och förblev obeveklig och de omstridda orden ändrades till »Gör du vår kropp och ande, Gud, till ditt tempelhus», en ändring som tycks ha utförts med hjälp av Albert Engström. Jag har mycket undrat varför Engberg här satte sig på tvären — det var faktiskt

enda gången i allt det samarbete som vi hade med varandra. Och i detta enda fall ville han inte diskutera utan bara dekretera. Att han skulle handlat av hänsyn till oppositionen i kyrkomötet vore honom olikt. Möjligen fann han de klandrade orden inte vara tillräckligt högtidliga: han brukade själv gärna högtidliga ord när han talade i högtidliga sammanhang. I nutiden skulle det säkerligen inte möta några svårigheter att få psalmen antagen i oförändrat skick inklusive den uteslutna första versen, och jag hoppas att så skall ske, när det nu väntade tillägget avlöses av en enhetlig reviderad psalmbok.

Erling Eidem hade sitt handboksförslag färdigt till 1938 års kyrkomöte. Jag blev utsedd till ordförande i »beredningsutskottet», som skulle handlägga detta ärende. Ärkebiskopen, som eljest är självskriven ordförande där, ansågs denna gång vara jävig. Det gav mig, liksom ett liknande uppdrag vid 1941 års kyrkomöte, några av de mest arbetstyngda, för att inte säga stressade, veckor jag upplevt. Det gällde för utskottet att under tre veckor detaljgranska detta omfattande förslag med dess hundratals problem. Dessutom hade jag som ordförande ansvar för att resultatet vid slutet av våra överläggningar skulle föreligga i tryck så att mötet under sin sista arbetsvecka kunde ta del av utlåtandet innan frågan till sist kom upp i plenum — kyrkomötet har som bekant blott en månad till sitt förfogande.

Eidems förslag vittnade, såsom man kunde vänta, om ett mycket sorgfälligt och väl genomtänkt förnyelse- och restaureringsarbete. Varsamhet och pietetsfull hållning till svensk liturgisk tradition var karakteristiska både för förslagsställare och förslag. Språket hade blivit enklare, varmare och mer bibliskt mättat. Men det hade på samma gång ibland blivit alltför starkt färgat av Eidems personligt särpräglade stilkonst. Att han vid sitt arbete

skulle ha sökt tillfredsställa olika i kyrkan förefintliga riktningar är för mig, som så intimt kände honom, helt främmande: han gick — i grunden med stor envishet — sin egen väg rakt fram utan att snegla till höger eller vänster. Därom vittnar också de många brev som han under utredningstiden sände mig och som ofta rörde just liturgiska frågor.

Det intensiva arbetet i beredningsutskottet resulterade i ett utlåtande på icke mindre än 68 sidor, erkännsamt mot Eidem men ändå fullt av ändringsförslag. Sedan ärendet behandlats i kyrkomötet, fick Tor Andræ uppdrag att fortsätta arbetet med handboken — Yngve Brilioth och jag skulle vara hans medhjälpare. Det handboksförslag som så utarbetades behandlades vid kyrkomötet 1941. I det arbete som utfördes i beredningsutskottet, där Eidem nu återinträtt som ordförande, kunde jag inte deltaga — jag var ordförande i ett särskilt utskott som tillsatts för att behandla det till mötet inlämnade förslaget till ny evangeliebok. Men när handboksförhandlingarna avancerat till plenum lyckades det mig att vinna gehör — två tredjedels majoritet krävdes — för några av mig framställda yrkanden.

Den 1942 auktoriserade handboken brukar i nutidens liturgiska diskussioner karakteriseras som en restaureringens handbok. Man menar därmed att impulserna till förnyelsearbetet främst kommit dels från svensk reformatorisk tradition, närmast representerad av Laurentius Petri, dels från allmänkyrkligt-ekumeniska utgångspunkter. Ett sådant bedömande är i stort sett riktigt, även om naturligtvis också en del nyskapat kom till, särskilt inom böneavdelningen. Den nya handboken betydde slutet på en lång periods förnyelsearbete, det som börjar med 1894 års handbok och som sedan oavbrutet — om än med en del pauser — fortgått allt intill 1942.

Det väsentligaste i utvecklingen under denna långa

period torde vara att en äldre ensidigt konfessionalistisk-dogmatisk attityd mildrats genom en biblisk och allmänkyrklig orientering — i sådan anda hade också den starka reformatoriska anknytningen tolkats. Att härvid nattvardsliturgin blev föremål för livligt intresse var helt naturligt. Bakgrunden var den miserabelt svaga position som den i sorgens svarta färg draperade nattvarden fått i svenskt gudstjänstliv, ett faktum som under decennier djupt beklagats i hela rader av biskopliga ämbetsberättelser. För nattvardsliturgins utformning i här antydd anda har Brilioths nattvardsbok haft viss betydelse, men han kan varken åberopas för anglikanism eller högkyrklighet. Om svensk högkyrklighet sådan den framträdde under 1930-talet haft någon inverkan på det som skedde, har denna varit av negativ art: den rädsla, ibland rentav skräck för allt slags högkyrklighet, som var starkt utbredd, har lagt hinder i vägen för reformarbetets möjligheter att fritt förverkliga sina egna legitima intentioner. I den ringa mån jag kunnat medverka i det liturgiska arbetet har underlaget för mina ställningstaganden otvivelaktigt varit en stark reaktion inför min ungdoms stelt monotona, torftiga och tyngande gudstjänstordning, och mina önskningar har alltid gått ut på att liturgin skulle återspegla kyrkoårets rikedom i ord och ton, ge mer omväxling samt, icke minst, bli mer glädjefylld. Därtill att språket skulle vara enkelt, flärdfritt och osentimentalt.

När Arthur Engberg utsåg Oscar Krook till ensam utredningsman för revisionen av Evangelieboken, gjorde han ett oväntat och djärvt men säkerligen väl övervägt val. Krook, som i förbigående sagt var kusin med vår store trubadur Evert Taube, var jämnårig med mig och vi var alltifrån studenttiden nära vänner. Han var färgstark som få och det stod omkring honom en aura av fest, frispråkig fantasi och livfull intuition. Han hade i många år som komminister i Storkyrkan med konstnärligt mästerskap förkunnat Ordet från Olavus Petris predikstol och var nu kyrkoherde i Kungsholms församling. Krook var ett ymnighetshorn av uppslag och denna uppslagsrikedom präglade också i hög grad det förslag som han lade fram. Detta märkliga förslag var emellertid alltför originellt för att utan vidare kunna accepteras. En överarbetning blev helt nödvändig innan det kunde framläggas för kyrkomötet. Denna anförtroddes åt Tor Andræ, Yngve Brilioth, professor Dick Helander och mig. Arbetet fördelades på olika händer: Brilioth fick ta hand om kollektbönerna, Helander om övriga böner, Tor Andræ och jag sysslade med den mest centrala frågan, textvalet, och därjämte med rubriker för söndagarna och för de olika texterna samt med förslag till lämpliga introitus- och gradualpsalmer. Av den nuvarande handbokens omkring 500 rubriker stammar drygt 200 från Krook och ett hundratal från mig. Det utförliga utlåtande som utskottet också denna gång presenterade blev, märkligt nog, så gott som utan ändringar antaget av kyrkomötet (1941) i plenum.

Mitt ojämförligt drygaste arbete med »de kyrkliga böckerna» utfördes på det musikaliska området. Det började redan under mitt första biskopsår, då jag blev ordförande i en kommitté som skulle presentera »Förslag till alternativa koraler för Nya psalmer», en uppgift som jag numera måste betrakta som onödig och i grunden missriktad. Övriga kommittémedlemmar blev två unga framstående kyrkomusiker: domkyrkoorganisten i Uppsala Henry Weman och organisten i S:t Jakob i Stockholm Waldemar Åhlén. De alternativ som vid denna tid från många håll ivrigt efterlystes gällde i första hand, men ej enbart, en rad av de väckelsesånger som intagits i 1920 års psalm- och koraltillägg. Alternativa koraler är ett kapitel för sig. De blir i regel obegagnade och att skriva nya melodier till insjungna väckelsesånger med

stort affektionsvärde är skäligen lönlöst — även om de nya melodierna, musikaliskt sett, skulle vara aldrig så bra. Reaktion från en gammal klok herrgårdsfru i Sörmland: »Inte kan man skriva en ny melodi till Gubben Noak.»

Vårt förslag från 1934 rönte också alternativmelodiers vanliga öde. Det innehöll 33 melodier, flertalet nykomponerade. När efter psalmbokens antagande i kyrkomötet en ny koralkommitté (i vilken Weman och jag ingick) startade sitt arbete, hade fem av texterna i 1934 års förslag försvunnit, nitton av förslagets melodier utnyttjades inte av kommittén. Helt fruktlöst blev vårt arbete ändå inte: nio melodier upptogs i 1939 års koralbok, därav sex som självständiga melodier och tre som alternativ. Som något av ett kuriosum kan jag (då alla melodier i 1934 års förslag är anonyma) berätta att Oskar Lindberg skrev en alternativmelodi till min »Fädernas kyrka» (Sv ps 169) och jag en till hans »Fader, du vars hjärta gömmer» (Sv ps 305). Lindbergs melodi till nr 169 som, högst ovanligt för honom, är skriven med anklang till frygisk kyrkoton, är naturligtvis musikaliskt sett bättre än min ungdomssång, men den har inte ett uns av den »kampglädje» som på sin tid gjorde att min vann gehör hos ungdomen i Uppsala. Min melodi till nr 305 var en omarbetning av toner som jag skrev när Liedgrens text hade publicerats 1910. Också den sjöngs gärna av ungdomen i Uppsala, innan Lindbergs koral kommit in i tillägget 1920. I min sättning hade jag sökt få med något av det »påskkoralers jubelsvall», som texten talar om. Denna ton, som är psalmens grundton, hade jag inte lyckats behörigen få med i bearbetningen — en sådan ton saknas enligt min mening i Lindbergs i och för sig goda och gärna sjungna koral: Liedgrens text är en psalm fylld av jubel.

Så snart kyrkomötet 1936 fattat beslut i psalmboksfrågan, tillsatte Engberg omedelbart en koralkommitté, där jag blev ordförande och övriga medlemmar var professor Oskar Lindberg, musikdirektören organisten i Stockholms Storkyrka David Wikander samt, såsom sekreterare, Henry Weman. Samma kvartett fick sedermera uppdrag att fortsätta med Mässboken. Arbetet med den nya koralboken var brådskande, för att inte säga jäktigt. Det försiggick i två etapper. Först utgavs ett provisoriskt koralhäfte med musik till de texter i den nya psalmboken som saknade koraler. Det hann komma ut innan psalmboken skulle tagas i bruk Första söndagen i Advent 1937. Det fullständiga förslaget blev färdigt i september 1939 och stadfästes, efter Musikaliska Akademins hörande, i oktober samma år. Det var en av Arthur Engbergs sista handlingar som statsråd; kort därefter bildades krigets samlingsregering, då Gösta Bagge blev ecklesiastikminister.

Under hela den tid arbetet pågick stod kommittén i livlig kontakt med svenska kyrkomusiker och med den för kyrkomusik intresserade allmänheten. Ett första utslag av denna kontaktsträvan var att kommittén vid arbetets början utsände en inbjudan till dem som så önskade att inkomma med melodiförslag till 30 angivna psalmtexter. Gensvaret blev överväldigande: vi fick drygt 1 700 melodier. Många hade känt sig kallade, men få blev utvalda: summa sju koraler fick vi. Var det berget som födde en råtta? Nej, det tyckte vi alls inte, vi var tacksamma för detta tillskott. Det var onekligen ett rätt enformigt göra att gå igenom alla dessa aktningsvärda försök, men då och då kom där ett roande inslag i form av några helt orimliga alster, som inte hade något med koraler att göra men var festliga pekoraler.

Kontakten med koralkommittén uppehölls från allmänhetens sida genom de hundratals brev som vi fick oss tillsända; de var fyllda av önskemål som ofta gick

stick i stäv mot varandra. Från vår sida anordnades koralaftnar, då melodier provsjöngs och ibland diskuterades. Också radioutsändning förekom. Viktigast i detta sammanhang var den s k koralriksdag som med Engbergs bistånd anordnades i vårt arbetes slutskede; till den återkommer jag längre fram. Engberg var hela tiden livligt intresserad av våra förehavanden. I juni 1939 hade vi en radioutsändning med nya koraler. Den kom från »orgelstugan» vid Oskar Lindbergs sommarhem i Dalarna, där vi då hade sammanträden och där Lindberg själv byggt upp en utmärkt orgel. Engberg reste upp till oss och deltog i sändningen med ett anförande. Ett annat exempel på hans personliga intresse: en gång, när jag kom in till honom på departementet medförande en packe koralnoter, överraskade Engberg mig med att säga att han just hade skaffat en orgel, placerad i ett litet rum innanför hans expeditionsrum: nu skulle vi gå in där och spela koraler. Det gjorde vi också — grundligt: omkring halvannan timme spelade vi och sjöng, alltunder det att expeditionsarbetet avstannade och kön av besökare fick sitta och vänta — i sådana stycken var Arthur Engberg, låt mig säga, helt obesvärad.

Ett betydelsefullt inslag av Engbergs omsorg om koralverket var att vi tack vare honom fick möjlighet att anordna den nyss omtalade »koralriksdagen» i Stockholm i juni 1939. Kyrkomötet hade inte uttryckt någon önskan om att få ta del av vårt förslag. Vid det kyrkomöte som hölls 1938 inbjöd emellertid vår kommitté mötets medlemmar att komma till Stockholms Storkyrka för att där avlyssna nya koralmelodier, men dessa visade inte något större intresse för saken: av dess då 60 medlemmar infann sig endast ett dussin. »Koralriksdagen» erbjöd för vår kommitté ett högt skattat tillfälle att få framlägga vårt förslag och rådgöra med valda ombud för de olika stiftens organist- och kantorsföreningar

samt några dessutom tillkallade särskilda experter. De förslag av »riksdagen» om vilka det rådde någon större enighet accepterades av vår kommitté. Från dessa dagars förhandlingar skall jag här endast beröra ett fall. Det gällde melodin till Sv ps 332, Grundtvigs psalm »O liv som blev tänt». När psalmer hämtas från andra länder, vill man i regel låta vederbörande melodi följa med. I det förslag som förelades »koralriksdagen» hade vår kommitté också intagit den i Danmark gängse melodin vid sidan av den av mig skrivna melodin. Då »koralriksdagen» emellertid fann den danska melodin vara musikaliskt svag och bestämt opponerade sig mot dess införande, avstod kommittén från att taga med den.

När jag nu ser tillbaka på 1939 års koralbok måste jag än en gång understryka att den kom till under hårt pressande omständigheter. Det är då särskilt en sak jag tänker på: de rytmiska frågorna. Det skulle, menar jag, varit önskvärt att en del av de gamla klassiska koralerna kunnat presenteras i den rytmiskt livfulla form som hör dem till. Men det skulle ha krävt ett forskningsarbete som låg helt utom våra möjligheter. Detta mitt önskemål har långt senare blivit uppfyllt genom det tillägg till koralboken som tillkom 1963. Bakom de här publicerade 71 »rytmiska» koralerna ligger ett långvarigt omsorgsfullt arbete, i vilket Harald Göransson varit en ledande kraft — i den slutliga kommittén fick också min gamle medarbetare Henry Weman tillfälle att fullfölja vårt koralarbete. Det förefaller dock som om dessa melodiformer haft en viss svårighet att slå igenom. Centralstyrelsen för Kyrkomusikernas riksförbund framlade nyligen en lista på koraler i Tillägget som de ville rekommendera för bruk i kyrkorna. Den upptar endast 18 av melodierna och det är då i de flesta fall fråga om koraler där endast jämförelsevis små förändringar företagits. Jag skulle tro att det finns mer att ta vara på.

Den nya koralboken innehåller 77 melodier som inte tidigare varit med i någon koralbok. Av dessa var 38 nykomponerade. Jag kan med glädje konstatera att ett respektabelt antal av dessa nya melodier blivit mycket använda och gärna sjungna. Det hoppas och tror jag också skall hända med de melodier som nu framlagts i 1969 års psalmkommittés förslag med titeln »Psalmer och visor. Tillägg till den svenska psalmboken».

Som redan nämnts fick vår kvartett uppdrag att, i samband med den nya handbokens tillkomst, arbeta med en ny mässbok. Vårt arbete resulterade i två böcker: Mässboken del 1, stadfäst i oktober 1942 för att tagas i bruk Första söndagen i Advent samma år, samt Mässboken del 2, stadfäst i december 1944, för att tagas i bruk Kyndelsmässodagen 1945. Första delen bjöd på musik till liturgin i den nya handboken, andra delen innehöll musik till julotta, morgon- och aftonböner samt passionsgudstjänster. Det var alltså här fråga om ett flerårigt kommittéarbete, vilket för den första och viktigaste delen av mässboken var mycket brådskande. Jag skall här bara beröra ett enda moment, det svåraste: introitusmelodierna till kyrkoårets högtidsdagar och till »högtidlig nattvardsgudstjänst».

Om detta tema fördes mycken diskussion inom kommittén. En sak stod utan vidare klar: när sådana texter hade återinförts i svensk liturgi, måste de också få behålla sin musikaliska dräkt — de gammalkyrkliga, »gregorianska» tonerna. Kommittén var fullt medveten om de utomordentliga svårigheter som var förbundna med att sätta svensk text till dessa med latinsk text så intimt sammanvävda melodier. Men försöket måste göras. Saken hade också en annan sida: man måste räkna med att dessa melodier skulle både verka främmande och vara svårtillgängliga för svenskt gudstjänstliv. Det borde därför finnas ett musikaliskt alternativ.

Den som mest intensivt drev denna synpunkt var Oskar Lindberg och det var, såvitt jag minns, också han som kom med tanken att sådana alternativ skulle kunna anknyta till de för de olika helgdagarna föreslagna introituspsalmernas melodier. Lindberg var med sin romantiskt stämda musikalitet mycket främmande för den »gregorianska» sångtypen och han hade inte heller någon tro på att sådana melodier skulle ha möjlighet att göra sig gällande. Så kom serien »koralintroitus» till. Som en försöksballong utgavs i särtryck en av Henry Weman skriven koralintroitus till Första söndagen i Advent 1941 — den var byggd på melodin till »Bereden väg för Herran». När den fick ett mycket gynnsamt mottagande, bidrog detta till att arbetet med koralintroitus fortsattes. Ett stort antal av dessa har skrivits av Oskar Lindberg — för egen del har jag bidragit med en enda, Långfredagens. David Wikander var den som mest intensivt arbetade med den svåra uppgiften att applicera svensk text till de gammalkyrkliga melodierna och allt vad därmed sammanhängde — en del hjälp fick vi här genom den adjungerade, i dessa frågor väl bevandrade teol dr A O T Hellerström.

Vid en återblick på detta arbete med introitusmelodierna måste jag alltfort vitsorda de två seriernas nödvändighet. Man skulle naturligtvis kunnat önska att den andra serien bestått av nyskapade melodier. Men att skaka fram sådana på den drastiskt korta tid som stod oss till buds för mässbokens första del var ogörligt. Koralintroitus-serien var en *nödlösning* och måste så bedömas. Alla dess melodier flöt inte så lätt som Henry Wemans provmelodi. Somliga av dem är nog så träaktiga — och därtill kommer att lämpligheten av att använda koraler på detta sätt naturligtvis kan diskuteras. Jag tror att melodierna var nödvändiga — 1942. De gammalkyrkliga melodierna kunde inte stå där ensamma — det kan

de inte heller i dag. Och ändå måste jag säga att jag är full av förundran över hur denna i sitt slag oöverträffbara och helt outslitliga musik har vunnit terräng i vår kyrka. Det har överträffat alla mina förväntningar. För mig personligen var det en djup upplevelse att få syssla med dessa melodier. Efterhand lärde jag mig att sjunga så gott som alla utan att behöva se noter, och det har många gånger varit mig en glädje att — t ex på tröttsamma resor eller vid sjukdomstillfällen — få nynna igenom dem och med dessa toners hjälp få uppleva kyrkoårets rikedom. De har kommit för att stanna, ja, i det revisionsförslag som nu framlagts har deras antal starkt tillvuxit. Därtill har det nutida kommittéarbetet, som haft lång tid på sig och som haft tillgång till nutida kyrkomusikalisk tonsättarverksamhet av stora mått, också kunnat presentera välbehövlig nyskapad alternativ introitusmusik.

Med största tacksamhet tänker jag tillbaka på det långvariga samarbete som vår kyrkomusikaliska kommittékvartett hade. Vi växte samman i förtrolig vänskap och jag betvivlar att någon statligt tillsatt kommitté haft så roligt som vi hade både i och utanför arbetet. Det uteslöt emellertid inte att olika meningar bröt sig mot varandra inom kommittén. Sådana situationer förekom naturligtvis ofta. Och jag kan när jag vill återkalla i minnet hur den explosive Oskar Lindberg fattade eld och råkade i livlig dispyt, gärna med Henry Weman — allt under det att den trygge David Wikander, sugande på sin svarta brasilianska cigarr, med ett stillsamt, roat och en smula överlägset leende betraktade de kämpande.

Mina tre medarbetare var varandra mycket olika. Men i fråga om energi och entusiasm för den oss anförtrodda uppgiften fanns ingen olikhet dem emellan. Henry Weman, den ende kvarlevande utom jag, gjorde som den all-round-kyrkomusiker han är kommittén ovärderliga tjänster. Om jag nu närmast tänker på de två bortgångna kamraterna, torde det med rätta kunna sägas att Oskar Lindberg betydde mest för koralboken och David Wikander mest för mässboken. Oskar Lindberg hade sin hembygd i hjärtat av Dalarna och han var i hela sitt väsen en hembygdens son: tonen från de djupa skogarna och de ljusa fäbodvallarna hade han i blodet. Han hade en flödande rik musikalisk ådra och var den ojämförligt störste bidragsgivaren av nyskapade koraler. Flera av dessa har blivit mycket älskade och gärna sjungna. Också David Wikander skrev några koraler, ett par bland dessa av mycket hög klass. Men sin största insats gjorde han genom sitt intensiva, uthålliga och kunniga arbete för mässboken.

I kamp mot nazismen

De minnen som jag nu tänker presentera står i en klass för sig. De är samtliga, på ett eller annat sätt, förbundna med den kamp gentemot nazismen, i vilken jag under min Strängnästid var intensivt, för att inte säga lidelsefullt engagerad och ivrigt verksam — appassionato vore musikordet. Verksamheten försiggick på två linjer: dels andlig vaksamhet mot smittan eller, med ett vardagligare ord, propaganda kontra nazismen i tal, föredrag, tidnings- och tidskriftsartiklar och en del litteraturalster, dels försök att efter förmåga bistå i arbetet med att vara krigets flyktingar till hjälp.

Redan på ett mycket tidigt stadium fick jag en förvarning om vad som komma skulle. Vid ett besök i Tyskland sommaren 1932, alltså året före »die Machtübernahme», råkade jag av en ren tillfällighet få se ett uppträdande av en skara »hitlerjugend». Där fanns hela attiraljen: hakkorsfanor, bruna dräkter och stövlar, där

spelades marscher och där hölls ett flammande tal om hur det förtryckta herrefolket skulle uppstå till ny härlighet. Det var djupt skrämmande och etsade sig fast i minnet.

Sedan Hitler i januari 1933 tagit makten, började det terrorregemente som sedan efterhand växte ut till aldrig förut skådade proportioner. De industriella miljonmorden i fånglägrens gasugnar står för mig som det mest omänskliga och brutala illdådet i mänsklighetens historia, men jag behöver inte här beskriva nazisternas ogärningar i Tyskland och överallt där de for fram — de talar för sig själva. I början utbasunerades den nya regimens stora förtjänster: den hade gjort slut på arbetslösheten, den hade skapat ordning och reda i förvaltningen, tågen gick återigen punktligt som i gamla tider osv. I själva verket syntes redan under de första regeringsåren illavarslande tecken. Judeförföljelser sattes tidigt i gång. Det fria ordet stryptes. Undervisningen skulle nazifieras, vetenskap och konst ställdes under den nya världsåskådningens uppsikt och kontroll. Kyrkan attackerades: också den skulle så mycket som möjligt inordnas i den rasistiska världsåskådningens mönster. Redan 1934 hade den splittrats i olika grupper: de s k Deutsche Christen å ena sidan och »bekännelsekyrkan» som motpol. Deutsche Christen fann sig i nyordningen och omhuldades givetvis: en av dess män utnämndes av Hitler till »Reichsbischof», en alldeles ny titel i das dritte Reich — hans namn var Ludwig Müller, ökänd för omtolkningar av bibelord i nazistisk anda. Bekännelsekyrkans oppositionsfolk blev hårt bevakat, dess rörelsefrihet begränsades. Vill man i övrigt ha bevis för att Hitler redan vid denna tid inte skydde några medel, räcker det med att hänvisa till junimorden 1934, då han rusade in i ett fängelse och där med egen hand stack ihjäl en av sina närmaste medarbetare.

I detta sammanhang vill jag gärna få omnämna att min vän Anders Nygren hörde till de tidigast framträdande svenska kritikerna av nazismen. Redan 1933 och 1934 skrev han i Svensk Teologisk Kvartalskrift skarpt formulerade utförliga artiklar om det som höll på att ske i Tyskland. (Rubrikerna: »Det kyrkliga läget i Tyskland» och »Från den tyska kyrkostriden».)

I augusti 1934 deltog jag i en ekumenisk konferens som hölls på Fanö i Danmark. Antalet deltagare var omkring 70. Konferensen hade hoppats att ett par ombud från den tyska bekännelsekyrkan skulle få tillstånd att komma med, men detta tilläts icke. I stället kom fyra av den tyska regimen utsedda delegater under ledning av en biskop Heckel. En kväll skulle denne redogöra för situationen i den tyska kyrkan. Man kontrollerade vid detta tillfälle ytterst noggrant att ingen obehörig skulle kunna komma in i sammanträdeslokalen. Heckel beskrev situationen i så ljusa färger som han förmådde men blev efteråt hårt pressad i en långvarig diskussion. Tidigt följande morgon mötte jag honom. Han såg djupt olycklig ut och när jag frågade vad som stod på, blev svaret att han just fått telefon från Berlin där man uttryckt sitt missnöje med det föredrag som han hållit kvällen förut. Saken kan svårligen förklaras på annat sätt än att en av de fyra ombuden fungerat som spion och rapportör — sådant var en fast ingrediens i systemet.

Under ett samtal med en annan av de fyra, en jurist, fick jag av honom höra att Reichsbischof Müller skulle komma att högtidligen vigas av en svensk biskop — så skulle han också få apostolisk succession, tillade tysken. Jag låtsades vara helt oberörd av denna upplysning och frågade bara när ungefär detta skulle ske. Men omedelbart efter samtalet skrev jag ett brev till Arthur Engberg, där jag talade om vad jag fått höra: den ende biskop som kunde tänkas vilja utföra en sådan akt var

Sam Stadener — en sådan vigning skulle djupt skandalisera den svenska kyrkan och saken måste till varje pris förhindras. Den blev också dessbättre förhindrad — efter långvarig uppgörelse mellan fungerande ecklesiastikministern och hans närmaste företrädare i ämbetet. Om hela denna historia vet jag ingenting utöver det som jag nu berättat och det som Engberg sedan meddelade mig om sitt samtal med Stadener. Att Stadener var — såsom vi på den tiden brukade säga — »randig» visste jag ju. Någon närmare förklaring till att han velat åtaga sig att viga Reichsbischof Müller kan jag inte ge och vill inte heller försöka gissa.

Sommaren 1935 gjorde jag mitt första och — med undantag för ett par genomresor — enda besök i Nazityskland. Jag hade lovat hålla ett par föredrag vid »Lutherakademins» kongress i Sondershausen, ledd av professor Carl Stange. På vägen dit möttes jag i Berlin av svenske generalkonsuln och svenske kyrkoherden i Berlin, Birger Forell, som ville informera mig om situationen i Tyskland. Forell hörde till dem som var noga övervakade av den nazistiska spionverksamheten — avlyssnade telefoner m m. Svårigheten var att finna en plats där vi kunde samtala fritt och oavlyssnat. Den utvaldes med största omsorg: vi placerade oss mitt i matsalen i en stor restaurang; det var viktigt att inte sitta vid ett bord utmed en vägg: i det tekniskt till fulländning utrustade spionsystemet hade väggarna öron.

Vid min ankomst till Sondershausen, där jag hade varit några år tidigare, bad jag Stange läsa igenom mitt manuskript för att kontrollera att min tyska var korrekt. När jag fick tillbaka manuskriptet, ombads jag att utesluta några satser. Man måste räkna med att det fanns spioner i auditoriet, satserna var från nazistsynpunkt anstötliga och akademin skulle kunna få obehagliga efterräkningar. Jo, jag skulle inte ta med passagen

ifråga, jag ville inte att andra skulle råka illa ut för min skull. När jag så i mitt föredrag kom till de farliga satserna, gjorde jag en ordentlig paus, stod tyst och såg på mitt auditorium i hopp om att alla skulle förstå att något var utelämnat. Efter föredragets slut sade jag till Stange: »Nu reser jag hem och kommer aldrig tillbaka, så länge den här regimen varar.»

Det gjorde jag inte heller. Men såsom jag nyss nämnde gjorde jag ett par genomresor. Om jag berättar något från en av dessa, får vi göra ett hopp framåt i tiden. På väg hem från en ekumenisk konferens i Utrecht 1938 råkade jag få två timmars väntetid i Hamburg. Strax intill stationen låg en biograf och jag gick in där — kanske man skulle kunna få se någonting karakteristiskt? Min belöning blev stor. På det program som visades kom först en scen från någon internationell biltävling, där alla bilar som utmärkte sig var tyska. Därefter kom ett verkligt paradnummer. Den som nu uppträdde var ingen mindre än propagandaminister Goebbels. Han höll ett långt tal om hur litteraturen blomstrat upp i det tredje Riket. Och nu hade Führern visat sin omsorg om det litterära Tyskland genom att, i konkurrens med det svenska nobelpriset, upprätta ett stort tyskt litteraturpris. Det första av dessa pris hade just nu utdelats till en man, genom sin diktning värdig denna stora utmärkelse: ungdomsministern Baldur von Schirach. Jo, honom kände jag till, jag hade läst något av hans »diktning», några pekoralistiska visor i traditionell bombastisk naziststil. Jag hade fått god information under mina två timmar i Hamburg.

Under en långresa i mars och april 1939 kunde jag bevittna hur det kommande stora kriget förbereddes. Det huvudsakliga ändamålet med resan var att jag såsom mångårig ordförande i Svenska Jerusalemsföreningen skulle besöka föreningens av Signe Ekblad ledda skola

i Jerusalem. Dessförinnan skulle jag hålla ett par föreläsningar vid Londons universitet och uträtta en del ekumeniska ärenden i Paris. Anländ till Italien bevistade jag i Milanodomen den högtidsmässa som hölls där med anledning av att den nye påven Pius XII den dagen kröntes i Rom. Samtidigt försvann ett av de många länder som var registrerade på mitt stora med svenska rikssvapnet prydda pass: Tjeckoslovakien hade ockuperats av Hitler. I Firenze mötte jag sedan mitt ressällskap under den följande färden: min hustru samt biskopsparet Edvard och Ruth Rodhe.

Båtresan från Italien gick över Kreta och Egypten till Tel Aviv, där vi en eftermiddag ankrade på redden för att sedan med småbåtar föras i land. Signe Ekblad, utomordentlig rektor för vår arabiskspråkiga skola, hade rest dit för att möta oss och i bil med arabisk chaufför köra oss upp till Jerusalem. Men då all privat biltrafik var förbjuden efter klockan 18 och då vi inte dessförinnan kunde hinna till Jerusalem, fick vi övernatta i kuststaden. Engelsmännen innehade på den tiden mandatet över Palestina. Oron i landet var stor. Motsättningen var ytterst spänd mellan araberna och den judiska befolkningen, vilken under dessa år växte till genom de skaror som — mer eller mindre mot mandatregeringens vilja — lyckades ta sig in i Palestina undan förföljelsens Europa. Attentat från både arabiskt och judiskt håll förekom oavbrutet och kvällsradion lämnade dagligen rapport om de skadegörelser som skett under senaste dygnet. Mandatregeringens bevakning var skärpt. För bilresor fordrades speciellt tillstånd och engelsk militär kontrollerade vid alla vägkorsningar att sådant tillstånd fanns. Flera vägar var helt spärrade, så t ex vägen upp till Galileen genom Samarien. När vi insisterade på att få komma till Galileen, fick vi ta kustvägen upp till Haifa. Men där höll vi på att bli stoppade: det var alltför oroligt i Galileen. Vi kunde möjligen få följa med en brittisk militärkolonn. Men det ville vi inte — skottlossning hade förekommit vid sådana färder. Efter lång underhandling fick vi vårt tillstånd »på egen risk». Var det dumdristigt att, på råd av vår ledsagarinna Signe Ekblad, som mer än de flesta kände situationen i landet, föredra vår arabiske chaufför framför engelska gevär? Jag tror inte det. Helt utan orosmoln blev färden visserligen inte. När vi på återväg till Haifa från Gennesarets stränder genom det ljuvliga, av vårens alla blommor prunkande landskapet, kommit till Nasaret, fick vi bevittna början till ett upplopp av folket i denna då så gott som helt arabiska stad — orsaken var underrättelsen om att kungen av Irak hade omkommit vid en bilfärd, där han själv körde bilen. Här fungerade vår chaufförs arabiska huvudbonad som skydd, liksom den överhuvud gjorde när vi for genom arabiska befolkningsområden. Kom vi däremot in på judiskt område togs turbanen hastigt av — där var nog f ö risken för att en bil fylld med främlingar skulle antastas tämligen obefintlig. Hur det än var med uppploppet i Nasaret lämnade vi staden hastigare än vi planerat. Jag misstänker att vår reseledare drog en lättnadens suck, när hon på kajen i Haifa såg oss gå ombord på ett stort italienskt fartyg som skulle föra oss tillbaka till Europa, närmare bestämt till Trieste.

Någon bättre ciceron vid besöket i Det heliga landet än denna prominenta skolchef kunde vi inte gärna haft. Hennes skola, som var mitt egentliga resemål, hade jag också »visiterat» under den oförgätliga veckan i Jerusalem. Av den arabiska jag lärt mig drygt 40 år tidigare hade så pass mycket försvunnit att jag inte kunde följa den arabiska undervisning som meddelades åt något mer än 200 huvudsakligen arabiska ungdomar — jag förmådde endast nödtorftigt följa med i textboken, när

jag hörde barnen sjunga sina arabiska sånger. Men bilden av Signe Ekblads moderliga omsorg om ungdomarna står fast inristad i minnet. När staten Israel nio år senare upprättades, kom skolan att ligga inom Israels område alldeles intill den taggtråd som klöv Jerusalem i två delar. Därmed blev undervisningen av arabisk ungdom omöjliggjord — skolan nedlades för att så småningom återuppstå i Betlehem.

Det första vår permanente arabiske chaufför frågade mig om, när jag på vägen upp till Jerusalem blivit placerad vid hans sida i bilen, var: Do you have many Jews in Sweden? Då jag svarade att vi inte hade någon judefråga, kom repliken ögonblickligen: Then you are very, very happy. Ingen kunde då, 1939, ta miste på den stämning av hat mot de invandrande judarna som höll på att växa fram inom den arabiska befolkningen. I själva verket rådde det ett latent krigstillstånd som sedan, så snart staten Israel 1948 grundats, slog ut i full låga — och än i dag, 27 år senare, skymtar Gudi klagat ingen fred. När jag skriver dessa rader, har just den amerikanske utrikesministern Kissinger misslyckats med sitt andra försök att medla och man kan inte utan djup ängslan tänka på vad som nu skall hända i »mellanöstern» och med den unga staten Israel.

Det mullrande krigshotet följde oss hela vägen hem till Sverige. Vi reste från Haifa onsdagen i Stilla veckan och kom till Trieste Annandag påsk på morgonen. Telegrafiska nyheter meddelades under hela båtfärden på en anslagstavla. En stor del handlade om det eländiga tillståndet i Albanien, där kung Zog lade beslag på och förslösade medel som med varm hand skänkts av Italien till det fattiga landet. På Långfredagen kom så den stora nyheten att den italienska krigsmakten äntligen »befriat» Albanien från vanstyret och att landet nu, tack vare Il Duce, komme att gå mot en lycklig framtid. När

vi Påskdagen passerade genom Otrantosundet, mötte vi italienska flottenheter på väg till den nya kolonien. Det första vi fick se efter landstigningen i Trieste var en stor militärparad på stadens torg, och det var, väl att märka, tyska trupper som paraderade. Hade de kommit som kamrater — eller var de där för att visa vilken av de två »axelbröderna» som hade makten? I det ockuperade Wien dröjde vi någon dag. Det var beklämmande: ständigt marscherande militär på de stora gatorna, parksofforna försedda med inskriptionen »Juden verboten», förbud för chaufförer och droskkuskar att tala med de åkande. Men wienarna var nog inte så lätta att tämja. Den gamle kusk som körde oss omkring i sin hästdroska kunde inte låta bli att vända sig till oss och leende tala om de sevärdheter som vi for förbi. Det sista vi såg då vi med färjan till Sverige lämnade Sassnitz var en stor tysk flottmanöver.

Under de sista dagarna av augusti 1939 var det nordiskt biskopsmöte i Norge. Slottsherren på Fritzöehus, F Treschow, var en älskvärd värd för de många biskoparna, liksom han tre år tidigare varit för den anglo-skandinaviska teologkongress som då fick gästa hans hus. Underrättelserna utifrån blev dag för dag alltmera oroväckande. När halva mötestiden gått, reste de finska biskoparna hem, fruktande det värsta för sitt land. Men ingen av oss anade vilken olycka som inom ett år skulle drabba Norge och Danmark. Övriga deltagare i mötet hade nätt och jämnt hunnit hem innan andra världskriget bröt ut.

Det kom inte oväntat. »Peace in our time» hade den engelske premiärministern sagt, när han kom hem från sitt möte med Hitler i september 1938. Det väckte faktiskt förhoppningar på många håll, också i Sverige. Men 1939 var det inte längre möjligt att hysa tilltro till så optimistiska ord — i varje fall inte när man som jag på

ett så påtagligt sätt sett hur kriget höll på att växa fram. Det enda överraskande var den märkliga alliansen mellan Hitler och Stalin (1939—41).

Krigsåren blev den utan jämförelse mest hektiska arbetstid jag upplevt. Den satte djupa spår — personligt, teologiskt, politiskt. Visserligen hade jag redan tidigare engagerat mig i antinazistisk verksamhet. I mina anteckningar finner jag att jag från och med 1934 till krigsutbrottet hållit 23 föredrag och tal som på olika sätt behandlade den genom nazismen skapade världssituationen. Men det var endast en ringa början till det som sedan följde. För tiden från september 1939 till och med maj 1945 har jag registrerat 93 sådana föredrag och tal. En väsentlig del av dessa var naturligtvis förlagda till Strängnäs stift. Men i själva verket var hela Sverige mitt arbetsfält. En stor procent av föredragen hölls runtomkring i landet från Umeå i norr till Lund i söder, från Stockholm i öster till Göteborg i väster. Lokalerna var också högst omväxlande: domkyrkor och Folkets hus och otaliga andra. Några av dem kan förtjäna att särskilt omnämnas: Stockholms stadshus, Riksdagshuset (föreläsning i riksdagens föreläsningsförening, arrangerad av Arthur Engberg), Stockholms högskola, Göteborgs konserthus. Man kan säga att alltsammans handlade om ett stort huvudtema, som varierades i en mängd olika variationer. Jag väljer ut några typiska titlar: Kyrka och rätt, Politik och moral, Vårt rättsarv, Humanitet och samhällsliv, Makt och rätt, Kyrkan och statsmakten, Rättsmedvetandets grundval. I en hel del fall behandlades bestämda situationer, t ex Den norska kyrkostriden. En lång rad artiklar publicerades i olika tidskrifter, Kvartalskriften, Vår Lösen, Kirke og Kultur i Oslo (under tiden före april 1940), VeckoJournalen, Nordens frihet m fl samt i dagspressen. Jag blev en ganska flitig medarbetare i den liberala Eskilstuna-Kuriren,

där redaktör J A Selander tävlade med Torgny Segerstedt i att ge klara signaler, och skrev även en eller annan »streckare» i Svenska Dagbladet, där Ivar Anderson och Gustaf Stridsberg var pålitliga generaler i redaktionen.

Till denna sida av min verksamhet hör också fyra under krigstiden utgivna skrifter. En av dem var någonting så ovanligt som ett nytt herdabrev till Strängnäs stift. Det publicerades under fastan 1940 under titeln: »Passionstid 1940. Herdabrev till prästerskapet och församlingarna i Strängnäs stift.» Snart efteråt kom ockupationen av Danmark och Norge och jag tyckte då att min lilla skrift kommit ut alltför tidigt — det hade blivit så mycket mer att skriva om. Men det skulle (enligt en i många kyrkor brukad biskopssed) vara ett fastebrev och den 9 april var vi redan ett stycke in i påsktiden. En annan av krigstidens skrifter hade titeln: »Kan något kristet krav ställas på statslivet?» — också den från 1940, en tredje handlade om »Den norska kyrkostriden» (1942). I början av 1944 utgav jag så den något utförligare skriften »Kyrkan och nationalsocialismen». Den blev omedelbart översatt till danska och såldes under skyddande förklädnad. På omslaget stod »Andagtsbog for Hjem og Skole», men vände man upp titelbladet stod det: »Kirken og Nationalsocialismen.»

All denna verksamhet innebar att jag, teologiskt sett, kom att syssla också och framför allt med andra frågor än de centrala kristna trosfrågor, med vilka jag under mitt tidigare författarskap brottats. Det gällde här ett teologiskt arbete som, för att tala med 1960-talets språk, var utpräglat »världstillvänt» eller som — med ett »finare» uttryck — var inriktat på *världens existentiella frågor*. Det blev då för mig självklart att samarbeta med alla som kände sig kallade att kämpa mot nazismens pestsmitta, låt mig säga med alla för vilka ordet humanitet betydde ett ouppgivbart värde. Ett sådant centrum

var föreningen Norden, i vars styrelsesammanträden jag då och då kunde deltaga. Ett annat centrum i Stockholm var den ryktbara »tisdagsklubben», i vilken Amelie Posse var en centralgestalt. Jag fick visserligen aldrig tid att besöka denna klubb men hade icke desto mindre god kontakt med flera av dess medlemmar. Kontakten med dem som var aktivt engagerade i motståndet mot nazismen, den tyska och dess svenska avläggare, var alltid omedelbar, självfallen och helt oberoende av vederbörandes ståndpunkter i övrigt. Från kretsen av medarbetare nämner jag här blott några få namn: Stadsfullmäktiges ordförande i Stockholm Fredrik Ström, generaldirektör Anders Örne, statsrådet Axel Gjöres, författarinnan Amelie Posse, Arthur Engberg, J A Selander samt bokförläggare Johan Hansson (som när kriget var slut i maj 1945 anordnade en segermiddag, där en stor brokig skara »aktivister» var inbjudna och där glädjen stod högt i tak. Brokigheten illustrerar jag med två namn: Prins Wilhelm och Zeth Höglund (gemenligen kallad Zäta). Vid en uppvaktning hos statsminister Per Albin Hansson i angeläget ärende (det var inte det enda) deltog bl a Östen Undén, Natanael Beskow och min alltsedan ungdomsåren mycket gode vän professor Gösta Eberstein.

Den samverkan som det här var fråga om brukade jag beteckna som en samverkan på lagens grund. »Lagen» betyder då för mig Skaparens lag, som jag tolkade med slagordet »saklig omsorg om nästan», ett bud som förvisso hade direkta politiska konsekvenser. Lag och rätt är här oskiljaktigt förenade. Så snart jag i dessa sammanhang i tal och skrift kom in på frågan om kyrkan och hennes position, var huvudsaken för mig alltid att tala om kyrkans *förpliktelse*. Också i de predikningar som jag höll under denna tid har detta tema ofta kommit med, men då givetvis utan att förtränga

evangeliets budskap. Det finns i mina teologiska utredningar på *det* planet ett motiv, jag kan gott säga ett av mina huvudmotiv, som hängde nära samman med det antinazistiska temat: kontrasten mellan det konstruktiva, skapande, och det destruktiva, demoniska, så som den möter oss i Jesu gärning. Ett annat motiv, också med direkt anknytning, är offermotivet. Kontinuiteten med min tidigare teologiska åskådning var obruten. Och ändå måste jag samtidigt vitsorda att den mest påtagliga förskjutning som ägt rum inom min teologiska åskådning är knuten till denna period, krigstidens skakande upplevelser. Jag skall här inte försöka skildra denna förskjutning utöver vad som redan antytts — perspektivet hade breddats och vidgats. När sådan problematik aktualiserades på 1960-talet runtom i världen var jag inte oförberedd och blev inte heller chockerad — kände mig tvärtom hemmastadd. (Min antinazistiska position har sakligt och korrekt analyserats av Martin Lind i hans bok »Kristendom och nazism», 1975.)

Det är inte möjligt för mig att i denna kortfattade minnesbok ens tillnärmelsevis skildra den strida ström av händelser som jag upplevde under andra världskriget. Jag får inskränka mig till att berätta om några tilldragelser som kan sägas vara representativa och demonstrativa.

Sedan Norge blivit ockuperat ville jag till varje pris få göra ett besök i landet, främst för att träffa och samtala med Eivind Berggrav, vilken inte bara som »Oslo biskop» utan framför allt genom sina personliga kvaliteter var en ledare i den norska motståndsrörelsen. Det blir nödvändigt att här säga några ord om honom. Bland alla mina norska vänner var han vännen i särklass alltsedan vi 1908 träffades i Marburg (s 63). Vi hade sedan dess haft intim förbindelse med varandra åren igenom. Han hade under månader bott hos oss i vårt professors-

hem, medan han skrev en av sina avhandlingar. Min hustru och jag hade under lång tid bott hos honom och hans utomordentliga Katrine (lugn och trygg motvikt till sin impulsive man) under den tid på 1920-talet då han var sognepräst i Hurdal norr om Eidsvold. Eivind Berggrav hade en genial förmåga att uttrycka sig i tal och skrift, en sprudlande vitalitet, en fantastisk initiativ- och idérikedom. I den privata umgängelsen var han lika oberäkneligt uppfinningsrik som vänskapligt trofast. Bland otaliga minnen dyker nu upp ett som är knutet till en nattvardsgång en kväll i ett litet avsides liggande träkapell djupt inne i Hurdals skogsbygd. Kapellet var upplyst med levande ljus, jag tjänstgjorde som organist och Eivind talade om de djupaste ting med de enklaste ord — jag har aldrig fått större intryck av hans eminenta talekonst än jag fick av dessa enkla, omedelbara, rätt på sak gående ord en vårvinterkväll i en avkrok med fåtalig befolkning. Och *nu* var han en självklar ledare i en ohygglig situation, och jag ville då ovillkorligen få personlig kontakt med honom.

Men det var lättare sagt än gjort. För inresa i Norge fordrades visum av den tyska legationen. Chefen, prinsen af Wied, kände jag, hade gjort hans bekantskap via von Rosens på Rockelstad, där man hade säregna tyska förbindelser: grevinnan Marys syster var gift med Hermann Göring. Inom parentes vill jag här säga ett ord om Erik von Rosen. Den nyss omtalade släktskapen innebar naturligtvis komplikationer. Men efter de båda nordiska ländernas ockupation tog Eric von Rosen bladet från mun och han deklarerade, som den gentleman han var, i en utförlig tidningsartikel sitt bestämda avståndstagande från det tyska uppträdandet. För att återgå till prinsen af Wied hade jag en gång 1934 varit bjuden på middag hos honom tillsammans med kung Gustaf V. Vi hade också samtalat med varandra om den tyska

kyrkans representation vid ekumeniska konferenser, något som vi båda önskade avhandla — fast från olika utgångspunkter. Jag kom snart underfund med att prinsen var lika övervakad och klavbunden som allt den tyska regimens folk. När jag på nyåret 1941 begärde visum var alla sådana kontakter brutna, jag var i tyska ögon i hög grad en persona ingrata. Jag fick alltså avslag. Men jag visste råd: jag skaffade mig ett officiellt uppdrag att visitera i svenska församlingen i Oslo — och då kunde jag inte rimligen avvisas. Jag fick visum för fyra dagars vistelse i Oslo.

Besöket ägde rum i mitten av mars 1941. När tåget kommit in på norsk mark, kröp det så långsamt fram att vi först vid midnatt anlände till Oslo, där det var total mörkläggning. Den svenske kyrkoherden A E Weebe mötte vid stationen. Tyskarna hade lagt beslag på alla bilar, men han hade lyckats få tag i en hästdroska som körde oss till ett hotell där jag tog in — jag ville inte bo hos någon av mina vänner: det skulle kunna ha medfört komplikationer för vederbörande. Det första Weebe berättade var att han haft besök av polisen som ville ha detaljerade uppgifter om vad jag skulle göra i Oslo och bl a frågat om jag skulle besöka biskop Berggrav. Weebe hade svarat: Det vore väl oartigt om han inte skulle besöka sin närmaste kollega. Jag måste alltså räkna med att bli noga övervakad under dagarna i Oslo. Som visitator fick jag en hel del att bestyra: besök, sammanträden m m. På söndagen, som var min sista dag i Oslo (det råkade enligt svensk ordning vara botdagen), predikade jag i Margaretakyrkan över ämnet Vaksamhet och trohet. Denna predikan blev sedan tryckt i tidskriften Kirke og kultur; sådant kunde ske 1941 — det hade svårligen kunnat ske följande år.

Men jag fick ändå god tid att uträtta det som var det egentliga ärendet för mitt besök. Berggravs bodde

ännu alltjämt i biskopsgården. Tidigt min första morgon i Oslo var jag där. Det blev stor glädje, men glädje med en tår i ögat. Eivind och jag fick god tid att grundligt diskutera igenom situationen, norska kyrkans ställningstagande i motståndsläget — principiellt och taktiskt. Åtskilligt från detta samtal återfann jag sedan i det märkliga huvudsakligen av Berggrav redigerade manifest — »Kirkens grunn, en bekjennelse og en erklæring» — som påskdagen 1942 lästes upp i alla Norges kyrkor med undantag för de ytterst få som hade Quislingtrogna präster. Därmed blev den redan i februari akuta kyrkostriden ytterligare tillspetsad: Berggrav fördes till koncentrationsläger och sedan till den »hytte» han ägde ett stycke utanför Oslo — här hölls han under krigets fortsättning inspärrad och strängt bevakad av en polisstyrka på 12 man.

Bevakad var han visserligen allaredan under mina oslodagar. Han såg sig t ex inte kunna eller böra deltaga i den gudstjänst som jag höll i Margaretakyrkan, där jag eljest fick skaka hand med många norska vänner. Så pass frihet hade Berggrav i alla fall då, att han fick göra besök i fängelserna, där det på denna tid var fullt hus. Ett sådant fängelsebesök gjorde han under min oslovistelse — av hastigt påkommen anledning. Engelsk marin hade gjort ett besök i Svolvær, en liten stad uppe i Lofoten. En grupp av befolkningen hade följt med skeppen till England. Detta skulle bestraffas. Den fattiga staden ålades betala en dryg bötessumma. Oslo erbjöd sig att betala summan. Jo, Oslo kunde gott få betala, men det medförde inget avdrag på Svolværs summa. Som ett ytterligare straff grep tyskarna ett 20-tal män i Svolvær och körde dem på lastvagnar ner den långa vägen till Oslo för att sätta dem i fängelse där. Det var dessa fångar Eivind besökte och från besöket berättade han att fångarna efter den långa färden blivit uppställda

utmed en vägg — där skulle de under en timme stå helt stilla med ansiktena mot väggen, rörde någon på sig fick han ett slag med en gummibatong.

Denna episod gav besk krydda till mina övriga intryck av den ockuperade staden, vilka eljest dominerades av övervakning, spioneri och becksvart mörkläggning. Övervakning: den allestädes närvarande grönklädda tyska militären patrullerande två och två på gatorna och i övrigt dykande upp överallt: på restauranger, i tåg och spårvagnar. På söndagskvällen sista dagen besökte jag Berggravs, som då befann sig i den hytte där Eivind sedan blev internerad. När jag återkom med tåg till »vestbanestationen», låg staden i totalt mörker. Något åkdon fanns inte tillgängligt och jag som annars var väl lokaliserad i Oslo visste inte hur jag skulle kunna finna vägen till hotellet och frågade en man på gatan om han kunde säga mig i vilken riktning man skulle gå för att komma till Nationalteatret (hotellet låg i närheten). Jag hade tur, han skulle gå åt det hållet och vi kunde följas åt. Mannen hörde att jag var svensk, sade att han gärna skulle velat tala med mig om politiska frågor, men att det vore alltför riskabelt eftersom man överallt måste räkna med spioner. Sedan han presenterat sig som folkskollärare, kom jag så småningom underfund med att han var intresserad av Luther och lutherforskning och om sådana ting förde vi ett stilla samtal, medan vi trevade oss fram i det nattsvarta mörkret. Ett egendomligt sammanträffande! Lutherfrågor hade också berörts i samtalet den första morgonen i biskopsgården. Det gällde då frågor som hade betydelse för den norska kyrkans ställningstagande: Luther och hans »regementslära» kunde inte tagas till intäkt för statens »Eigengesetzlichkeit» — såsom nazismen och nazistiskt färgade tyska teologer sökt göra. Besöket i Oslo var slut — det hade givit mig en mycket nyttig åskådningsundervisning.

På våren 1941 planlade de norska flyktingarna i Stockholm att högtidlighålla den norska nationaldagen den 17 maj med en gudstjänst i Engelbrektskyrkan och jag blev ombedd att officiera. Tyska legationen lät mig på omvägar veta att man vid denna gudstjänst inte borde föra in någon norsk flagga i kyrkan och att man inte heller borde sjunga den norska nationalsången — sådant stred, påstods det, mot svensk sedvänja. Jag skrev omedelbart direkt till prinsen af Wied att det i svenska kyrkor mycket väl kunde förekomma både svenska flaggor och svensk nationalsång; vad på mig ankomme skulle det i Engelbrektskyrkan förekomma både norska flaggor och »Ja, vi elsker». Så skedde också: en väldig fanborg med minst ett tjugotal stora norska dukar tågade in och det hela slutade med att den överfyllda kyrkan sjöng Ja, vi elsker, inspirerat spelad av Oskar Lindberg. Det var en gripande final och detta inte minst därigenom att man såg hur många inte orkade sjunga för rörelses skull, rösten stockade sig, det blev snyftningar i stället för toner.

Våren 1942 var en av de mest intensiva perioderna. Från den tiden skall jag nämna två av mina framträdanden: det ena i Göteborgs konserthus i mars, det andra i Blå hallen i Stockholms stadshus den 17 maj. Göteborg var en viktig plats, där var motsättningarna särskilt tillspetsade: å ena sidan Segerstedt i Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning, å andra sidan Göteborgs stiftstidning, som var utpräglat pronazistisk och som roade sig med att gång efter annan skälla ut mig. I det akustiskt förnämliga konserthuset talade först författaren Eyvind Johnson och sedan jag. Handelstidningen hade just vid detta tillfälle kommit ut med en blank vit sida, censuren hade förbjudit den artikel som skulle ha stått där, men jag talade oförtäckt bl a om just dessa ting. Efteråt blev jag av Segerstedt inbjuden att nästa dag

äta middag i hans hem, men ledsamt nog kunde jag inte göra detta — den dagen skulle jag hålla föredrag i Borås.

Högtiden i Stockholms stadshus hade med Fredrik Ströms hjälp anordnats i stor stil. Blå hallen var till trängsel fylld, sittplatserna räckte inte på långt när till. På främsta raden satt norske ministern Jens Bull i spetsen för en rad ledande norrmän i landsflykt och prins Eugen i spetsen för svenskt motståndsfolk. Också här var vi två talare. Den förste var en flykting från Norge, professor F Paasche, berömd litteraturforskare. Sedan jag slutat mitt anförande utbröt en orkan av applåder som aldrig ville sluta. Det skulle följa orgelmusik efter mitt tal. Den stora konsertorgeln försökte tre gånger om att börja spela men måste avbryta för applådernas skull. Jag tillåter mig att skriva ned detta, därför att jag vet att dessa stormande applåder egentligen inte gällde mig och mitt tal, utan den stora sak som var i allas våra tankar. Låt mig säga: stämningen i salen var så överhettad att den måste få ett stormigt utlopp. Dagen efter hade jag ett ärende till ecklesiastikminister Bagge, som jag väl kände från mina uppsalaår. Han var, kanske, den mest ängslige inom ministären och han delgav mig omständligt sina bekymmer utan att direkt säga något om gårdagens demonstration i stadshuset. Jag sade honom att jag mer än väl förstod regeringens svårigheter och vårt utsatta läge, men att det ändå kunde vara hälsosamt både för den nutida situationen och framtiden att andra sade sådant som inga statliga myndigheter kunde säga — även om de aldrig så gärna ville göra det.

Den 25 januari 1443 avled Thomas, biskop i Strängnäs, frihetssångens diktare. Jag hade föresatt mig att detta 500-årsminne skulle firas med en stor frihetsfest i Strängnäs domkyrka. Så blev det också. Inbjudningar utfärdades i god tid. Då jag på förhand visste att kron-

prins Gustaf Adolf, prins Eugen och prins Wilhelm gärna skulle vilja komma, var det en självklar sak att också den gamle kungen (som detta år fyllde 85 år) skulle inbjudas, även om man inte kunde vänta att han skulle ge sig ut på en sådan resa i midvintern. Denna inbjudning anförtrodde jag åt min vän baron Hugo Hamilton på Boo herresäte i Närke, som under två månader varje år var tjänstgörande kabinettskammarherre hos kungen — han var också under några år ledamot av Strängnäs domkapitel. Eftersom Gustaf V:s inställning under kriget blivit omdiskuterad, finner jag det angeläget tala om att fastän kungen själv måste avstå från resan förklarade han sig samtidigt gärna se att kungahuset blev representerat vid festen. När jag personligen inbjöd kronprinsen hade vi ett timslångt samtal med varandra på Stockholms slott. Jag minns hur kronprinsen, när vi talade om Tyskland, vid ett tillfälle plötsligen reste sig, knöt handen, spände ögonen i mig och frågade: Kan du förklara hur det kan finnas så mycken sadism hos ett gammalt kulturfolk? Nej, något egentligt svar kunde varken jag eller han själv ge, men vi kom väl överens om att faror lurade överallt och att högsta vaksamhet var av nöden. Med prins Wilhelm på Stenhammar stod jag sedan länge på förtrolig fot. Jag ringde upp honom på senhösten 1942 och sade honom att han måste skriva en dikt om frihetssången och föredra den vid festen i domkyrkan. Prinsen: det var ett förgjort svårt uppdrag du ger mig — varpå jag svarade att jag inte avkrävde något bestämt löfte. Professor Nils Ahnlund, min vän från psalmbokskommittén, engagerades för att hålla föreläsning om Thomas. Allt gick efter planen. Det blev en verklig frihetsfest. Kyrkan var givetvis överfylld denna måndag. Det representativa inslaget var starkt. Den kungliga familjen företräddes av kronprinsparet, hertigarna av Södermanland och Närke

— stiftets egna hertigar s a s — samt Carl Johan, som då ännu hade sin prinstitel kvar. Sveriges tjänstgörande biskopar var tillstädes med undantag av ett par, som gärna velat komma men blivit förhindrade, därjämte flera landshövdingar, statsrådet Bagge och en lång rad övriga honoratiores. Ahnlund gav en färgrik historisk belysning av Thomas' betydelsefulla gärning och diktning, prins Wilhelm föredrog en tredelad dikt och jag talade därefter om meningen med att just nu fira detta jubileum i frihetens tecken. Frihetssången ingick självfallet i den musikaliska delen av programmet: den sjöngs två gånger, dels av en kör i Hugo Alfvéns sättning, dels unisont till en nyskriven melodi av Oskar Lindberg. Akten avslutades med en kort altartjänst, förrättad av ärkebiskopen och mig, skrudad i biskop Thomas' egen kåpa. Därefter lunch i biskopsgården.

Det var en stor tillgång att under denna tid kunna disponera en så stor byggnad som biskopsgården. Vi hade goda möjligheter att ta emot flyktingar. Det började med finska flyktingar under Finlands vinterkrig 1939—40 och fortsatte sedan med norska. Somliga blev långvariga, andra kom och for. En del engelska besök fick vi också under krigsåren. Särskilt minnesvärda var två gäster i maj 1942. Den ene var skalden, sedermera nobelpristagaren, T S Eliot, som en tid vistades i engelska legationen som något slags kulturattaché. Man hade i England sagt honom att han, om det blev tröttsamt i Stockholm, gärna kunde ta sig ett par vilodagar i Strängnäs biskopsgård. Det gjorde han också och ett brev från honom visar att han uppskattade besöket — liksom naturligtvis också vi gjorde. Den andre var min vän alltifrån Stockholmsmötet 1925 George Bell, nu biskop i Chichester och en av den engelska kyrkans främste män. Han var i Sverige för att få kontakt med den tyske mot-

ståndsmannen Dietrich Bonhoeffer, vilket lyckades (Bonhoeffer var på tillfälligt besök i Sverige) samt med Eivind Berggrav, vilket just då var så gott som omöjligt, han var alltför väl bevakad i sin hytte. Jag glömmer aldrig hur upptagen denne store ekumen var med att meditera över och planera för hur kyrkorna efter krigets slut bäst skulle kunna utföra en försoningsstiftande gärning. Jag nämnde nyss engelska legationen. Med den hade jag goda förbindelser under krigstiden, särskilt med den där fungerande Reverend H M Waddams (senare verksam i ärkebiskopens av Canterbury kansli). Ännu större var, helt naturligt, min kontakt med Norges representation i Stockholm.

Till det mest remarkabla under krigsåren hörde tre av mig i Strängnäs domkyrka förrättade norska prästvigningar, givetvis med norsk ritual. Från Anton Fridrichsen, som blivit informerad i ärendet, fick jag ett brev med förfrågan om jag ville åtaga mig att bli ordinator. Det ville jag gärna, under förutsättning av att saken kunde ordnas legalt genom ett bemyndigande från norska regeringen i London. Däremot ansåg jag det helt onödigt att förhandla med svenska myndigheter om saken. Klarsignal från London kom några dagar före jul 1942 och den första prästvigningen ägde rum dagen före julafton. Den som då prästvigdes hette Eirik Guldvog — han har nu på 1970-talet återkommit till Sverige för att vara norsk präst i Stockholm och där bygga en norsk kyrka. Denna prästvigning var den mest säregna jag någonsin utfört. Hade den blivit känd för de makthavande i Norge, kunde det fått farliga konsekvenser bl a för den prästvigdes anhöriga. Den hölls alltså hemligt, i stängd domkyrka, där endast ett litet antal direkt inbjudna var närvarande. En sällsam upplevelse: den låsta kyrkan, den lilla skara människor som nästan tycktes försvinna uppe i dômens stora ljusa kor, flyk-

tingen från det härtagna broderlandet framför mig vid altaret, allt det fruktansvärda som tyngde våra hjärtan — och så, mitt i allt detta, en dalande frid från julens himmel. Den nyprästvigde började genast sin tjänstgöring bland norska flyktingar.

Flyktingskarorna från Norge mångdubblades. Det krävdes flera norska präster, inte minst för de läger på olika håll i Sverige där norsk militär utbildades under täcknamnet »politiforlegninger». Skedde min första norska prästvigning »i stillhet», så blev den andra så mycket mer offentlig. Den ägde rum midfastosöndagen 1944, då fyra prästkandidater vigdes. Den gången var så gott som allt vad Norge hade av representativt folk där med minister Bull i spetsen och det vimlade av journalister och pressfotografer. En rätt stor skara assistenter biträdde vid prästvigningen, däribland Fridrichsen, kyrkohistorikern professor Einar Molland, flykting i Uppsala, pastor J S Natvig, som från ett nyinrättat norskt »prestekontor» hjälpte mig med arrangemangen vid prästvigningarna, en dansk sogneprest, som vid ankomsten till Strängnäs presenterade sig »mit navn er Borchsenius, sabotör», samt min gode vän och medhjälpare i antinazistisk aktion Oscar Krook. En tredje norsk prästvigning förrättades på hösten samma år under liknande offentlighet. Vid detta tillfälle deltog bland många norska präster också en av mina bästa norska vänner, dåvarande domprosten Arne Fjellbu som, efter att länge ha varit internerad på en ö i Lofoten, lyckats fly över till Sverige. I december samma år blev Fjellbu »konstituerad» som biskop för Finnmarken, den del av nordligaste Norge som då befriats men på samma gång hänsynslöst förhärjats av de tyska trupper som ryssarna tvingat att fly från Finland. Honom kunde jag inte viga till biskop, men en högtidlig nattvardsmässa i S:a Clara kyrka avslutades med en benediktionsbön för den gärning som

förestod honom i det ödelagda hemlandet. Kyrkoherden där, min vän Gustaf Bokander, var också en pålitlig medhjälpare i den antinazistiska fejden.

Med norska flyktingar stod jag i oavbruten kontakt, då och då med danska. Efter mordet på Kaj Munk höll jag minnestalet vid en i samband med danska legationen anordnad högtid i S:ta Clara. Men att få direktkontakt med den strängt bevakade Eivind Berggrav var nästan ogörligt. Några gånger fick jag »strängt hemligstämplade» underrättelser om honom från svenska utrikesdepartementet. Från det klart antinazistiska Nordiska ekumeniska institutet i Sigtuna fick jag genom dess energiske direktor Harry Johansson avskrifter av några brev som Eivind skrivit till sin hustru, men dessa brev hade passerat »gjennem Statspolitiet», så där hade hans frihet att skriva varit begränsad. Under sista krigsåret fick jag ett kostligt brevkort från Eivind. Adressen var: Doktor G Hildebrand, adr Bispehuset, Strängnäs. Kortet innehöll en detaljerad läkareanalys av ett sjukdomsfall och var späckat med medicinska termer. I själva verket var det en mästerlig analys av Norges läge just då. Under sista krigsmånaden rymde Eivind, förklädd till polis, från hytten och gick under jorden i Oslo. Det väckte naturligtvis stor uppståndelse och allmän undran om vart han tagit vägen. Så snart han kommit ut, sände han mig ett brev, ur vilket jag citerar: »Kjære Gustaf, Du er den første mann jeg skal hilse og takke nu da jeg kan gjöre det. Det vil være gunstig om du kan finne anledning til å meddele omtrent följende: Med biskop B har jeg nu fått kontakt. Han har siden befrielsen holdt sig i ro uten å söke forbindelse med noen. Han har det bra. Du bör ikke uttale dig om *hvor* jeg antas å være. Det beste ville være om det intrykk festede sig at jeg befinner mig i Sverige. (Dette går Gestapo ut fra som selvsagt, og det bör ikke bli reist

tvil om det.) Brevskrivaren var på det klara med att jag skulle bli utfrågad. Det blev jag också, ihärdigt.

Redan på ett tidigt stadium av min verksamhet under kriget började jag få anonyma smädebrev och ibland även hotelsebrev från svenska nazister. Till en början stoppade jag dem i papperskorgen, men vid närmare eftertanke tyckte jag att det kunde finnas skäl att bevara sådana aktstycken som vittnesbörd om vederbörandes mentalitet. Under krigets senare del fick jag sådana dokument i växande antal. Än i brevform med överskrifter sådana som »Ers skenhelighet» och underskrifter som »utan någon som helst aktning»; än som tidningsurklipp försedda med understrykningar och marginalanteckningar sådana som »fy fan», »ful gubbe»; än som direkta hotelser: »Glöm inte bort hur det gick för Kaj Munk» m m i samma stil. När jag julen 1943 skrivit en julbetraktelse i Svenska Dagbladet och där talat om den romerska ockupationen av Palestina och rikskommissarien Pontius Pilatus, utlöste detta en rad hånfulla kommentarer i brev och nazistisk press — jag blev titulerad både Judas Iskariot och Kaifas. Apropå namnet Kaifas skrevs det en hel liten skrift med namnet Kaifas på titelbladet och i den motiverades utförligt varför jag hade meriterat mig för det namnet. På våren 1945, när tecknen tydde på att slutet på kriget närmade sig, skrev jag en signerad artikel i Eskilstuna-Kuriren. I den underströk jag nödvändigheten av svensk vaksamhet vid norska gränsen och yrkade att en svensk truppstyrka skulle förläggas dit för att ge Norge hjälp, för den händelse tyskarna inför slutuppgörelsen började härja i södra Norge på samma sätt som de tidigare gjort i nordligaste Norge. Detta gav anledning till en massa brev från en annan kategori brevskrivare, där jag utmålas som krigshetsare, ulv i fårakläder osv. Men nazister var med också nu. Ett sådant brev börjar: »Det är en skam för hela den

Svenska kristenheten och kyrkan att vi skola hava sådana ledare som Ni. Ni är liksom hela den demokratiska judeligan de största krigsförbrytarna.» Det fortsätter i samma stil och slutar med en försäkran om att folk i Norge »som sköter sig och sitt arbete icke löper någon fara utan behandlas fullt korekt (sic!) av såväl Tyskarna som av Norska myndigheter. Jag tror inte att det är så värst många av Norges folk som vill ha tillbaka den fege kung Hakon som fegt övergav sitt folk då den första kulan small.» Underskrift med blyerts: Vi träffs A Johanson. Jag har i mitt förvar omkring 150 dokument av nu nämnt slag.

Som ett slags kulmen på hela denna brevtrafik fick jag i april 1945 besök av polischefen i Strängnäs, som fått underrättelse från Malmöpolisen om att — såsom det heter i ett senare mig tillsänt dokument — »fyra danska Gestapomän sänts som desertörer till Sverige. Deras verksamhet torde taga sikte på en biskop och två andra och brevskrivaren menar att mottagaren kan räkna ut vilka som avses». Polischefen sade mig att jag tillsvidare inte fick gå ut utan polisvakt. Kort därefter fick jag emellertid underrättelse om att de fyra herrarna skulle ha blivit omhändertagna i Malmö.

Den 4 t o m den 6 maj 1945 var jag på visitation i Grödinge pastorat i Södertörn. Jag satt på lördagen den 5 maj i ett sammanträde med kyrkorådet, då det kom telefon till mig från »radiotjänsten» i Stockholm. Rösten från Stockholm sade: nu är Norge fritt och skall biskopen genast resa in till Radiotjänst och tala in ett anförande om Norges befrielse. Jag frågade: är meddelandet officiellt? Svar: nej, det är officiöst. Jag: då är det för tidigt att tala, och f ö kan jag inte resa härifrån just nu. Radiotjänst: om biskopen inte kan komma, sänder vi ut en bil med nödig utrustning. Den kommer om en timme och då måste biskopen ha sitt anförande färdigt för att tala in det. Det var ingen annan råd än att avbryta sammanträdet och göra sig beredd. Efter en timme kom mycket riktigt inspelningsbilen och jag talade med hjärtat fyllt av tacksamhet. Det talet gick sedan i radio jubeldagen den 7 maj i en sändning klockan 19.30, som började med ett tal av kungen. Därefter följde i tur och ordning Eyvind Johnson, Oslo universitets rektor Didrik Seip, som kommit från fångläger i Tyskland, skalden Arnulf Øverland, som likaledes kommit från koncentrationsläger — han låg sjuk och läste från sjukbädden dikten »Fra Sachsenhausen kommer vi»; därefter kom jag och slutligen biskop Arne Fjellbu, som från nordanlanden tillfälligt återkommit till Sverige. Denna utsändning kunde jag inte avlyssna. Jag tjänstgjorde samtidigt vid en hastigt anordnad, av Radiotjänst kungjord tacksägelsegudstjänst i Strängnäs domkyrka, där i den fulltaliga församlingen Norge representerades av ett kompani norsk militär från »politiforlegningen» i närheten av Strängnäs. Och därmed slutade denna låt mig säga förtätade period av mitt liv. Talen i radio jämte övriga händelser vid krigsslutet har redovisats i en av Radiotjänst 1946 tryckt bok med titeln »Fred, radiodokument om krigsslutet».

När jag tänker tillbaka på krigstiden har jag förvånat mig över att jag kunde genomleva denna tid utan svårare påföljder, allrahelst som jag då ofta led av besvärande magkatarr. Vid ett föredrag i Västerås domkyrka 1943 blev jag, medan jag talade från predikstolen, hemsökt av en plötslig olidlig magsmärta, som gjorde det omöjligt för mig att stå rak. Jag sökte stöd genom att luta mig fram mot pulpeten — i förhoppning om att församlingen skulle tolka detta som ett försök att komma den närmare in på livet. Efteråt blev jag omedelbart körd till Eskilstuna lasarett, där röntgenundersökningen visade två mindre magsår. Efter en vecka var jag åter ute i arbete.

Min hustru hade svårare att utstå vedermödorna. Hon blev både fysiskt och psykiskt skadad och återvann aldrig helt sin tidigare goda hälsa, även om hon så småningom blev bättre, sedan vi från Strängnäs återvänt till Lund och en lugnare livsföring.

En efterdyning från stormtiden upplevde jag i augusti 1945 vid ett möte mellan nio biskopar från de nordiska länderna, där vi gjorde upp våra mellanhavanden från krigstiden. Deltagare var Fuglsang Damgaard och Øllgaard från Danmark, Ilmari Salomies från Finland, Sigurgeir Sigurdsson från Island, Berggrav och Fjellbu (nu biskop i Trondheim) från Norge, Eidem, Rodhe och jag från Sverige. Det var en nyttig sammankomst som återställde och stärkte vår nordiska kyrkliga gemenskap. Vid ett besök hos Christian X hörde jag brottstycken av ett samtal mellan honom och Sigurdsson. Kungen satt i en rullstol, han var oförmögen att stå på benen. En efter en samtalade vi med honom. Island hade under krigstiden separerat från Danmark. Jag hörde kungen säga till Sigurdsson att han väntat på ett aktstycke från Island, men inte fått något. Sigurdssons svar hörde jag inte. Men så kom kungens replik med fast röst: Ja, men der er noe som heder fair play — Sigurdsson var efteråt mycket olycklig å sitt lands vägnar. När jag kom i land i Köpenhamn blev jag intervjuad av en kvinnlig journalist. Hennes sista fråga var: Hvad synes De så om andagtsböger? Det gällde alltså min Andagtsbog for Hjem og Skole — alias Kirken og Nationalsocialismen.

Den 3 september 1945 skulle Oslo universitet återöppnas med en stor promotionsfest. Jag blev inbjuden till denna högtid. Denna gång kunde min hustru följa med till sitt hemland. Vi blev inviterade att åka till Oslo tillsammans med det nya norska ambassadörsparet Birger Bergersen och hans utomordentliga fru — vi hade då redan hunnit att bli mycket goda vänner. Fru Bergersen

satt själv vid ratten och undvek vid ett tillfälle virtuost en hotande kollision. Vi bodde hos Berggravs och glädjen var stor. I Oslo blev jag över höven avtackad av universitetet, regeringen och kyrkan. Men alldeles tryggt var det ännu inte. Man fruktade för attentat av »quislingar». Vid Nationalteatrets galaföreställning på högtidsdagen stod kulsprutepistolsbeväpnade soldater på vakt vid varje ingång inne i teatern.

Ekumeniskt arbete

De närmaste åren före andra världskrigets utbrott var fyllda av livligt ekumeniskt arbete. Under sommaren 1937 hölls två stora ekumeniska konferenser i Storbritannien, den ena i Oxford för Life and Work-linjen, den andra i Edinburgh för Faith and Order-linjen. Jag deltog i den senare konferensen som en av dess vice ordförande; dess lysande ordförande var dåvarande ärkebiskopen av York William Temple. Av någon anledning gick min resa först till London. Biskopen av Gloucester A Headlam hade inbjudit mig att sedan resa med honom i hans bil från London upp till Edinburgh. Jag kände allaredan väl både honom och hans bil med chauffören Brown. Headlam var en av den då äldre generationens mest betydande engelska teologer. Två år tidigare hade han inbjudit den tredje angloskandinaviska konferensen att vara gäster i sitt biskopliga residens. Efter konferensens slut ställde den gästfrie värden sin stora bensinslukande Rolls Royce med chauffören Brown till disposition för de tre svenska deltagarna — förutom mig dåvarande domprosten Gustaf Ljunggren och dåvarande docenten Hilding Pleijel. Det gällde två dagars rundresa i Wales. Brown hade fått noggranna order om vilka platser som skulle besökas, var vi skulle övernatta och

var måltiderna skulle intagas. En detalj: när vi besökte St Davis, som med sina ruiner tronade på minnen från fornstora dar, upptäckte jag en liten restaurang och proponerade Brown att vi kunde äta lunch där. Nej, det gick inte alls: den var inte bra nog, biskopen hade föreskrivit att den lunchen skulle ätas i hamnstaden Fishguard, två mil norrut.

Nu skulle alltså Headlam och jag färdas i samma gamla praktbil den långa vägen upp till den skotska metropolen. Men resan skulle avbrytas genom två dagars vistelse på en egendom som Headlam hade i närheten av Durham, där vi på tu man hand skulle resonera om konferensprogrammet. Det blev roliga samtal, men tröttsamma på grund av Headlams betydande dövhet — jag har alltid en känsla av att kompromettera mig när jag nödgas fungera som högtalare på ett främmande språk, och allrahelst på den mjuka engelskan. Mellan samtalen rekreerade vi oss med promenader i Headlams magnifika trädgård. Denne blomsterälskare hade samlat tusende växter från all världens länder och han kunde de latinska namnen på dem alla. Den dag vi bröt upp för att fara till Skottland fyllde Headlam 75 år. En födelsedagslunch dukades upp i det gröna på södra stranden av gränsfloden Tweed — det var mycket viktigt att den avåts medan vi ännu var på engelsk mark.

Två ting gjorde Edinburghkonferensen betydelsefull. I stort sett fortgick diskussionen på samma ofruktbara sätt som tio år förut i Lausanne. Med ett enda undantag. Den sektion som behandlade temat »Vår Herres Jesu Kristi nåd» nådde fram till full enighet. Slutsatsen blev: »I samband med detta ämne finns ingen anledning till vidmakthållande av söndring mellan de olika kyrkorna.» Enigheten uppnåddes framför allt genom intimt samarbete mellan Ortodoxa kyrkans och lutherska delegater — bland de senare spelade Anders Nygren och

professor Jens Nörregaard från Köpenhamn en huvudroll. Det har sitt intresse att se hur detta reformationens huvudtema behandlades av sektionen. Som en vice ordförande hade jag tillfälle att gå omkring i de olika sektionerna och jämföra deras arbetssätt. Sektionen om »nåden» skilde sig från de andra genom att inte utgå från differenserna mellan de olika kyrkorna utan i stället gå rakt på uppgiften att med biblisk utgångspunkt säga vad som här var väsentligt för kristen tro. När konferensen antog resolutionen, uppfattades den som en häpnadsväckande kontrast till vad som i övrigt skedde på konferensen. Den blev ett varsel om den förskjutning av frågeställningar som så småningom skulle ske. En annan viktig händelse på konferensen var beslutet om att de båda ekumeniska linjerna Life and Work och Faith and Order skulle gå samman och uppgå i en gemensam organisation: Kyrkornas världsråd. Samma beslut hade förut fattats av Life and Work-mötet i Oxford. För mig personligen hade denna konferens sitt särskilda intresse därigenom att jag denna gång var placerad i ledningen och därmed fick god överblick över det hela.

Efter mötet i Edinburgh grep man sig raskt an med att planera för den gemensamma, enhetliga ekumeniska organisation som nu beslutats och man tänkte sig att den jämförelsevis snart skulle vara i funktion. Vid ett mindre möte i Utrecht 1938 arbetade vi med detaljerade organisationsförslag. Men många år skulle förgå innan dessa planer kunde förverkligas. Andra världskriget kom emellan.

Men när kriget äntligen var slut återupptogs och intensifierades arbetet. Sommaren 1946 deltog jag i en konferens i Cambridge. Vi var inte många, bara ett drygt tjugotal, ett slags ledaremöte skulle man kunna säga — i varje fall var många välkända namn med.

Jag kan inte låta bli att jämföra denna sammankomst med det möte som jag var med om i Genève 1920, året efter Versaillesfreden. Då förgiftades samvaron av bittra uppgörelser om skuldfrågan, nu sades inte ett enda ord om sådana ting — allt var från första ögonblicket inriktat på positiv, konstruktiv gärning. Detta hade helt visst många orsaker, men en av dem var att ekumeniken hade en helt annan styrka än under dess första trevande dagar samt att många ekumener — sådana som George Bell och W A Visser 't Hooft i Genève — under kriget i det fördolda uträttat mycket i gemenskapens och försonlighetens anda. Till de flitigaste debattörerna i Cambridge hörde en av Englands grand old men, J H Oldham, som alltjämt var full av idéer och här talade också för vad som senare brukade kallas den tredje världen. En annan idéspruta var den amerikanske teologen Reinhold Niebuhr.

På våren 1947 deltog jag i ett viktigt ekumeniskt möte i Buck Hill Falls i Amerika, det var den amerikanska Provisional Committee of the Council of the Churches som sammanträdde. Huvudändamålet med denna min amerikaresa var att hålla »Hewett lectures» vid tre teologiska fakulteter: först i den stora interkonfessionella fakulteten i Union Seminary, New York, med inkvartering hos dess prominente president Henry van Dusen, som jag redan kände från ekumeniska sammanhang, därefter vid en episkopal och en kongregationalistisk fakultet (i Cambridge och Andover Newton vid Boston). Temat för denna serie av sex föreläsningar var Church, Law and Society. Innehållet kan karakteriseras som en sammanfattning av mitt tankearbete under krigstiden. Första och sista föredragens titlar är typiska: »Towards a Realistic and Radical Interpretation of Christianity — The Responsibility of the Church.» Föreläsningarna blev tryckta på ett förlag i New York.

Boken finns också på japanska, men inte på svenska. Den försågs med en »introduction» av den i dessa minnen förut omtalade Nels Ferré, nu professor i Andoverfakulteten: han, som förut skrivit en bok om »lundateologi», tyckte sig här finna nya och — för att komma från en luthersk teolog — överraskande toner. Under mina drygt två månaders amerikavistelse for jag vida omkring och höll en eller ett par föreläsningar vid åtta andra universitet eller teologiska högskolor. Sista veckan tillbragtes i »svenskbygderna»: Minneapolis, Rock Island m fl platser.

Under 1947 intensifierades förberedelserna för det till Amsterdam 1948 planerade stormötet. Fyra orienterande böcker skulle presenteras före mötet. Jag blev utsedd till ordförande för den kommitté som skulle producera den första av dessa med titeln »The universal Church in God's Design». Från detta arbete påminner jag mig ett roande intermezzo med Karl Barth. Boken var indelad i olika avdelningar. Första delen skulle behandla kyrkan från biblisk och principiell synpunkt. Nästa del hade till överskrift The Shame and the Glory of the Church. Barth hade blivit ombedd att skriva en artikel i denna del. Men det ville han absolut inte; han ville skriva i den bibliska avdelningen. Motiveringen var rätt säregen: folk skulle annars kunna tro att han inte ville vara biblisk. I januari 1948 var jag på ett kommittésammanträde om boken i Genève. Vi kom överens om att Barth skulle få som han ville och på hemvägen stannade jag i Basel för att bringa honom denna hugnesamma underrättelse. Den senterades i högsta grad — en butelj rhenvin togs in och vi hade ett par timmars högst angenäm pratstund i hans arbetsrum, där de då utkomna nio banden av hans Kirchliche Dogmatik stod uppradade på hans skrivbord i förnämliga vita skinnband. Det var mitt andra och sista sammanträffande med honom. Det första

var i St Andrews, Skottland, 1937 vid en jubel- och promotionsfest vid universitetet. Hans första fråga var då: Wie kommt es dass ich eigentlich keine Schüler in Schweden bekommen habe?

Med förberedelserna till Amsterdam 1948 hade jag haft mycket att göra. Men till denna stora och betydelsefulla Assembly, där The World Council of the Churches förverkligades, kunde jag inte komma. Jag hade strax förut representerat den svenska kyrkan vid den s k Lambethkonferensen, dvs det möte som vart tionde år hålls i det ärkebiskopliga palatset i London för anglikanska biskopar från alla världens håll — det var denna gång omkring 350 sådana som mött upp. Trängande stiftsgöromål hindrade mig sedan att resa till Amsterdam.

Sista gången jag deltog i någon större ekumenisk konferens var i Lund sommaren 1952, bara ett par månader innan min tjänstgöring som biskop upphörde. Också här var det Faith and Order-folk som sammanträdde, nu som en fraktion av Kyrkornas världsråd. Ordförande var den svenske ärkebiskopen, som sedan 1950 hette Yngve Brilioth. Lundamötet brukar betraktas som något av en vändpunkt. Det var det väl också till en viss grad: det blev slut med metoden att utgå från skiljaktigheter och diskutera dem. För kyrkofrågans vidkommande betydde detta att tonvikten flyttades över från de olika kyrkosamfunden till kyrkan som totalitet och att denna kyrka först och främst borde ses i kristusrelationens ljus: Vi måste, hette det, »tränga bakom kyrkans splittring till en djupare och rikare förståelse av det gudomliga mysterium som är Kristi förening med sin kyrka». Tio år senare inträffade — helt oväntat — en av de märkligaste händelserna i hela den kristna kyrkans historia: Andra Vatikankonciliet. Det betydde, också för ekumenikens vidkommande, helt förändrade livsvillkor.

Preses i Kungliga Musikaliska Akademien

Den som gör sig möda att läsa denna bok har nog upptäckt att musiken följt mig livet igenom. Vid intervjuer brukar man ofta tillfrågas om man har någon speciell »hobby». För mig var det inte svårt att svara på den frågan: musiken har varit min högst stimulerande hobby alltifrån ungdomsdagar. Men någon metodisk musikutbildning har jag aldrig fått. Några musiklektioner under min docenttid för den blide och tillbakadragne, som romanskompositör högt förtjänte tonsättaren Josef Eriksson — det var det hela. Om jag i min ungdom haft bättre tillgång till musik, är det nog inte omöjligt att jag helt fångats av musiken. På den tiden kunde jag aldrig ana att jag skulle bli så starkt engagerad i kyrkomusikaliskt arbete som dessa minnesanteckningar vittnat om. Än mindre kunde jag drömma om att jag skulle hamna som preses i Musikaliska Akademien. Under tre år, 1941—43, var jag akademiens vice preses och under de följande sju åren, 1944—50, dess preses.

I Musikaliska Akademien har under hela dess nu mer än tvåhundraåriga historia alltid funnits ett antal medlemmar som inte yrkesmässigt sett är musiker. I akademiens senaste stadgar heter det: »Till ledamot må företrädesvis väljas den, som ägnat sin verksamhet åt musiken såsom konst eller vetenskap, så ock annan, som gjort sig särskilt känd för sitt intresse för tonkonsten och musiklivets främjande.» Det är, självklart, den första kategorin — tonsättare, musikutövare, forskare m m — som utgör huvuddelen och tyngdpunkten i akademien, som gör den till en *musikalisk* akademi och ger den en möjlighet att, enligt sin uppgift, uttala sig i musikaliska frågor. Vi andra, som fått vara med såsom amatörer och som på senare tid utgjort cirka en fjärdedel av det totala antalet ledamöter, kan få till uppgift att vara

musikens och musikernas tjänare, bl a när det gäller administrativa ärenden. Konstnärerna förefaller inte heller vara nämnvärt intresserade av sådana ting som administration eller representation. Min företrädare som vice preses var John Forsell — han orkade inte med mer än ett enda år. När jag avgick som preses och doktor Bror Jonzon skulle träda till, tyckte jag att en musiker borde inneha vice preses-posten och jag trugade Hilding Rosenberg att åta sig uppdraget. Det gjorde han. Han uthärdade tre år. Presides har så gott som alltid tagits från amatörklassen och har i regel varit med förvaltningsfrågor förtrogna ämbetsmän, oftast framstående jurister — under 1800-talet fungerade också två prinsar, de senare kungarna Oscar II och Gustaf V. Mina närmaste företrädare var regeringsrådet Gabriel Thulin — gemenligen i musikkretsar ärkeängeln kallad — och före honom utrikesministern Rickard Sandler.

I sin 1966 publicerade minnesbok »En domare ser tillbaka» skriver förre presidenten Harry Guldberg i en återblick på sina relationer till Musikaliska Akademien: »Sedan jag under årtionden sett blygsamma anspråk från akademi och musikhögskola mötas kärvt och med bristande intresse, har jag på avstånd bevittnat att statsmakterna ändrat sin hållning, när det gällt att ge musiken större plats i kulturlivet.» Dåvarande justitierådet Guldberg invaldes i akademien på samma gång som jag och var under min presestid ledamot av akademiens styrelse. Han hade goda tillfällen att ta del av akademiens situation och han vet förvisso vad han talar om. Jag kan bara bekräfta att det under denna tid var svårt att vinna gehör för även mycket »blygsamma anspråk» på högst nödiga anslag till musikhögskolan, biblioteket och akademiens egen verksamhet. Svårigheterna var många under 1940-talet. Utrymmet i akademiens byggnad på Blasieholmen var till bristningsgränsen utnyttjat

av musikhögskolan, varje minsta vrå var upptagen av lektioner eller spelande elever. Nybyggnadsfrågan stod på dagordningen. Den ventilerades sammanträde efter sammanträde år efter år, innan en pristävling om musikhögskolans nybyggnad blev avgjord i slutet på 1940-talet. Och ändå får väl det som så småningom byggdes alltjämt betraktas som ett provisorium. Ett av de många förslag som diskuterades under min presestid gick ut på att akademien skulle få lägga beslag på utrikesministeriets närliggande hus på Blasieholmen. Därav blev intet. Men när jag bevistade akademiens 200-årsjubileum 1971 fick jag, som alltid varit livligt intresserad av att akademien skulle få behålla ett fotfäste på Blasieholmen, inspektera den charmanta våning som f n upplåtits åt akademien i nyssnämnda palats.

Men om ekonomin och vad därmed sammanhänger gav anledning till bekymmer, så var det decennium, under vilket jag hade äran att aktivt göra tjänst i akademien, vad svensk tonkonst beträffar, så mycket mera intressant och uppmuntrande. Tänker jag på den äldre generationen var Hugo Alfvéns kompositionsverksamhet i stort sett avslutad. Men Kurt Atterberg, som under hela min presestid var akademiens sekreterare, var alltjämt produktiv, likaså Ture Rangström. Hilding Rosenberg var det stora namnet och det var en upplevelse att möta honom. Han skrev 1940 sin mäktiga fjärde symfoni, »Johannes uppenbarelse», och vi hade åtskilliga samtal om symfonins texter. Denna monumentala musik gav stark genklang hos mig och jag kände under min kontranazistiska verksamhet nära samhörighet med Rosenbergs musikaliska förkunnelse. Nyskaparen Rosenberg stod nu på höjden av skaparkraft och var för den kommande unga generationen en inspirator av stora mått. En annan av de stora kompositörer jag då gärna mötte var Lars Erik Larsson, som var knuten till Radio-

tjänsts musikavdelning och som under dessa år skapade det ena förnämliga musikverket efter det andra. Överhuvud var 1940-talet en tid då det jäste och sjöd i den svenska tonkonstens värld. Tre stora stjärnor började nu lysa på det stockholmska firmamentet: Karl-Birger Blomdahl, Ingvar Lidholm och Sven-Erik Bäck — framtiden hörde dem till och om deras betydelse är det i dag överflödigt att orda. Med den sistnämnde knöt jag nära vänskapsförbindelse som alltjämt består. Också en tonsättare från Lund vill jag taga fram: Sten Broman, som jag väl kände från mina lundaår. Han hör till dem som började på 1940-talet, hans tid som stor symfoniker lät ännu vänta på sig, men ett viktigt inslag i dåtidens svenska musikliv var hans oförtrutna och framgångsrika arbete med att föra den halvt glömde svenske stormästaren från 1800-talet Franz Berwald fram i ljuset. I samband med högtidlighållandet av Musikaliska Akademiens 175-årsdag den 8 september 1946 firades på operan 150-årsminnet av Franz Berwalds födelse, varvid preses fick hålla tal i foajén. I oktober hölls minnesfest i Uppsala universitets aula med Berwald-musik. Också där fick preses hålla tal.

Till glädjeämnena under mina aktiva år i akademien hörde att få stifta närmare bekantskap med snart sagt hela raden av de konstnärer som då var verksamma på det musikaliska området. Flera av dem fanns på närmaste håll, i musikhögskolan. Men det blev många andra, inte minst sångerskor och sångare från operan. Det vore lönlöst att försöka räkna upp dem alla. Med de närmaste männen i förvaltningen, Kurt Atterberg och direktören för musikhögskolan, den vänsälle professorn Einar Ralf, hade jag alltid ett utmärkt samarbete. Bland de många namnen nämner jag här blott några få, som jag av olika skäl har anledning att särskilt minnas: den utsökte pianisten Olof Wibergh, den frejdige dirigenten

Tor Mann (som ibland tittade in till Strängnäs biskopsgård på sina resor mellan Stockholm och hans hembygd), orgelmästaren Alf Linder; från operan bl a det storartade hovsångarparet Brita och Einar Beyron samt den senare operachefen Set Svanholm med sin aura av ljus utstrålning. Han sjöng Wagner på operan och om söndagarna gregoriansk introitus i S:t Jakob tvärs över gatan och betraktade enligt egen utsago denna kyrkans outslitliga musik som ett vederkvickelsens tonbad — och det kan jag mer än väl förstå. Akademiens årshögtider avslöts alltid med en måltid som brukade ha stor anslutning. Här fanns obegränsade möjligheter till kontakter och sådana var lätta att knyta: det fanns i dessa musikkretsar en öppenhet och en självklarhetens gemenskap av osedvanligt slag.

Det kan tyckas orimligt att jag åtog mig presesskapet nyåret 1944, då jag — såsom det föregående torde ha visat — redan var överhopad av arbete. En viss svårighet låg också däri att jag bodde en bra bit från Stockholm, längre bort säkerligen än någon tidigare preses bott. Men denna svårighet lindrades av att jag hos mina vänner kyrkoherden i S:ta Clara Gustaf Bokander och hans fru Hanna hade ett rum som stod för min räkning: under 20 års tid hade jag en nyckel dit, kunde komma och gå som jag ville — en ovärderlig förmån för den som hade så mycket arbete i Stockholm i kommittéer, kyrkomöten och nu därtill akademien. Att arbetet där kunde bli mödosamt ibland vill jag inte förneka, men umgänget med musikerna var stimulerande.

Ett slags nazistärende fick jag ta befattning med i akademien. Dess sekreterare Atterberg hade i pressen vid olika tillfällen blivit anklagad för nazisympatiska uttalanden. Då han fann dessa beskyllningar pinsamma och ansåg sig vara helt oskyldig, vände han sig på hösten 1945 till mig i min egenskap av preses och önskade att

jag skulle föranstalta en prövning av de framkastade beskyllningarna. Efter bemyndigande av akademiens styrelse bad jag två högst prominenta jurister med klaraste antinazistisk hållning att verkställa en undersökning. Dessa, justitierådet Nils Alexanderson och professor Gösta Eberstein (en av mina närmaste vänner under mer än 70 år), hade vänligheten att åta sig uppdraget. De gick grundligt tillväga och avlämnade sitt utlåtande i april 1946. Ur detta antecknar jag här slutomdömet. »Den uppfattning vartill vi för vår del kommit är att herr Atterbergs till oss givna förklaring, att han saknar både intresse och insikter rörande politik, är fullt riktig. Det förefaller oss alldeles övervägande sannolikt, att herr Atterberg vid de åtgärder och yttranden, som anmärkts emot honom, i själva verket helt behärskats av nitälskan för den svenska musikvärldens intressen, sådana de av honom fattats, med en rätt utpräglad nationalistisk inställning och med de yrkesekonomiska synpunkterna starkt i förgrunden. Onekligen har emellertid denna inställning understundom föranlett honom till mindre välövervägda steg och uttalanden.»

Innan de båda juristerna nedskrev dessa koncentrerade och ytterligt omsorgsfullt avvägda satser, hade de gått igenom beskyllningarna för nazivänliga uttalanden och visat att dessa antingen helt saknade grund eller att det i andra fall var fråga om påståenden som inte hade kunnat bevisas. Sedan jag givit offentlighet åt undersökningens resultat upphörde, såvitt jag vet, smädelserna mot Atterberg. Hans behandling av svenska språket stod inte i paritet med hans behandling av musikens — formuleringarna kunde ibland bli »mindre välövervägda». Av akademiens styrelse fick jag i uppdrag att granska hans årsberättelser innan de skulle uppläsas på akademiens högtidsdag. Det tog Atterberg aldrig illa upp. Föreslog jag någon ändring, godtogs den utan vi-

dare. Några nazisympatier märktes aldrig och samarbetet, som alltid varit gott, blev efter denna min räddningsmanöver än vänskapligare.

Ett par episoder har jag lust att rädda från glömskan. I november 1944 fyllde Ture Rangström 60 år. Dagen celebrerades på operan med festföreställning av Rangströms »Kronbruden», där som bekant en präst fungerar i en av rollerna. Efter föreställningens slut skulle en deputation från Musikaliska Akademien på scenen uppvakta jubilaren med tal och en jättestor lagerkrans. Att hålla tal för Rangström var ett uppdrag som jag utförde con amore — jag hade länge högt uppskattat hans kärnfulla, litet kärva sånger med deras inslag av humor. Blomsterhyllningar på scenen är dagliga företeelser, men tal på scenen är jämförelsevis sällsynta och vad mig beträffar har jag varken förr eller senare talat från en sådan plattform. Dagen efter kunde man i Dagens Nyheters skildring av operakvällen och hyllningen läsa: Efter föreställningen fick man det ovanliga nöjet att se en verklig prelat framträda på scenen. Jag förstår journalistens överraskning och formulering — att se ett biskopskors på operascenen, något som (utom eventuellt som roll) måste vara ytterligt sällsynt — om det ens över huvud har förekommit. Men med det »prelatensiska» var det nog si och så — det har inte precis legat för mig.

En annan rolig händelse inträffade när akademien i oktober 1949 tillsammans med den polska legationen firade 100-årsdagen av Chopins död. Ambassadens folk var gäster hos akademien när musikfesten gick av stapeln i akademiens stora högtidssal. Därefter var akademiens styrelse och några av dagens musikanter gäster på ambassaden som inbjudit till supé där. Många utsökta polska specialrätter serverades. Kommunikationen mellan värdfolk och gäster hade emellertid sina vedermödor. Den kommunistiska regimen i Polen var av tämligen

färskt datum och flertalet av ambassadens talrika medlemmar behärskade inte något västeuropeiskt språk: regimen hade ännu inte hunnit tillräckligt skola sitt partifolk. Ambassadören talade franska, hans hustru talade god och ett par av de andra bräcklig engelska. Exakt när klockan slog 12 midnatt serverades champagne och ambassadören höll då sitt tal till Chopins minne. Han beskrev honom — karakteristiskt nog — som den mest »folklige» av 1800-talets stora världsberömda kompositörer. Tesen kan vara värd att diskuteras. Lättillgänglig? Ja, och med starka rötter i polsk folkmusik men på samma gång den mest raffinerade elegans med hemvist i det »högre» sällskapslivets värld. I mitt svarstal inskränkte jag mig emellertid till att lovprisa den polska musikens stormästare. Festen avslutades sedan med att vi — i stället för knaggligt samtal — fick lyssna till vår utomordentlige pianist Olof Wibergh, dessutom specialist på Chopin, som spelade några av hans skönaste tonskapelser. Och inför dessa toner försvann alla kommunikationssvårigheter.

Musikhögskolan var på denna tid alltjämt knuten till akademien. Detta gjorde att jag då och då kunde få lyssna till elevernas prestationer och, särskilt i samband med stipendieutdelningar, få kännedom om lovande begåvningar. Vid en och annan större middagsbjudning hemma i Strängnäs hände det att jag genom professor Ralf lät fråga ett par av honom utvalda sjungande och spelande ungdomar om de ville komma ut till biskopsgården och musicera, något som de gärna gjorde. En gång kom en ung sångerska som hette Birgit Nilsson. När jag på akademiens 200-årsjubileum 1971 åter mötte denna världsberömdhet, språkade hon, glad och okonstlad som hon är, om detta ungdomsminne.

Till de mera ömtåliga uppdrag som åvilade preses var att inge förslag om utmärkelser av olika slag: professors

»namn och värdighet» till vissa lärare vid musikhögskolan, ordnar av olika dignitet, medaljen »Litteris et Artibus» samt akademiens egen medalj »För tonkonstens främjande». Den sistnämnda medaljen hade tillkommit i början av min presestid, men alls inte på mitt initiativ. Det var min företrädare, regeringsrådet Gabriel Thulin, som, »på initiativ av Gustaf V», heter det i hans bok »Minnen och hågkomster», 1943 väckt förslag härom. Möjligen har kungen i så fall önskat reducera anstormningen mot Litteris et artibus, en medalj som kungen själv bekostade. Också akademiens medalj var »kunglig», såtillvida som kungligt medgivande krävdes. Den utdelades första gången av mig till tre högt förtjänta män, bland dem Hugo Alfvén, vid akademiens årshögtid. Senare har den brukat utdelas direkt av kungen närmast före högtidens början. Från en diskussion om Litteris et artibus har jag ett roande minne. En dag 1945 ringde dåvarande riksmarskalken upp mig och frågade om jag kunde tillstyrka att operasångaren Torsten Ralf finge Litteris — han hade länge, också under nazitiden, tjänstgjort i Tyskland — var det alltför graverande? Nu kände jag rätt väl till hur det förhöll sig med den saken och svarade att det inte fanns skäl att avstyrka utmärkelsen. Men, tillade jag: nog tycker jag att Jussi Björling är minst så meriterad för Litteris. Riksmarskalken: Skriv då ett utlåtande härom, skall jag lägga fram saken för kungen. Det behövdes ingen skrivelse. Nästa dag ringde riksmarskalken och sade att skrivelsen var onödig: så snart kungen hörde namnet, gav han honom medaljen.

Till mina sista representationsplikter hörde att, efter Gustaf V:s död, uppvakta den nye kungen med anhållan om att också han, liksom företrädarna, ville åtaga sig att bli Musikaliska Akademiens »höge beskyddare». Tre lämpliga styrelsemedlemmar tog jag med mig — jag visste väl att Gustaf VI Adolf skulle ha mycket att fråga

om. Det hade han också, de tre blev grundligt utfrågade. Därmed var audiensen slut för dem, men jag blev kvarhållen och ett långt samtal följde. Det började med att han frågade om jag ville höra något från hans fars sista dagar. Han berättade härom och sade till sist att han var så glad för alla de många bevis på tacksamhet mot den gamle kungen som strömmat in till honom. Då kunde jag inte låta bli att säga honom att vi var mycket tacksamma för den kung vi nu fått. Han fick en tår i ögat och så började han ett samtal om sin kommande gärning, dess förpliktelser och svårigheter, om sin önskan att kunna vara till tjänst för land och folk och mycket annat — totalt flärdfritt, enkelt och anspråkslöst. Intet av mina icke så få möten med honom har givit mig ett så starkt personligt intryck av denne ädle och mångkunnige herre, vilken som medmänniska näppeligen haft någon like bland dem som suttit på Sveriges tron.

En dag i november 1947 var jag på väg från Strängnäs till ett styrelsesammanträde i akademien. När jag kom till Stockholms central, möttes jag av två flygofficerare med den smärtsamma underrättelsen att ett civilt plan med 24 flygofficerare ombord, bland dem min son Einar som var kapten i flygvapnet, hade törnat mot en bergvägg ovanför Salerno och att nästan alla hade omkommit. Jag telefonerade till akademien att jag inte kunde komma till sammanträdet och nämnde orsaken. Vi tog en bil för att genast resa till hans unga hustru som med tre små flickor bodde på Söder i Stockholm. Hon hade dessvärre redan på en löpsedel läst om olyckan. Officerarna hade rest ned till Addis Abeba i var sitt stridsplan — dessa skulle avlämnas där. Det var på hemresan med ett civilt plan olyckan inträffade. Jag nödgades tala vid en sorgehögtid på Barkarby flygplats. Tjugoen svarta kistor stod i rad. Hundratals sörjande var där. Mina tankar och ord kretsade kring temat: »De älskade

icke så sitt liv, att de drogo sig undan döden.» Men jag orkade inte jordfästa min 33-årige son. Akten skedde i Strängnäs domkyrka. Vännerna Brita och Einar Beyron kom självmant och sjöng. Officiant var min vän Martin Zetterquist.

KAPITEL 5

Åter i Lund

Min ämbetstid i Strängnäs utgick 30 september 1952, därefter omedelbart avflyttning. Vart? Ett ögonblick tänkte vi på Stockholm, detta på grund av mina många musikaliska förbindelser. Det var en förflugen idé. Nej, Lund skulle det vara, självklart. Vi ringde upp stadsbudsföreningen nr 1 i Lund, som en gång hjälpt oss flytta till Strängnäs, och bad dem komma och hämta våra möbler. Rösten från Lund slutade med orden: »Ja, välkomna då him igen.» Det var en välkomsthälsning som gav genklang. Jag var djupt tacksam för den tid jag fått tjänstgöra i Strängnäs och för vårt hem i den underbara biskopsgården. Men jag har aldrig önskat mig tillbaka i tjänsten. Det kändes enbart skönt att efter de onekligen ansträngande åren i Strängnäs fritt få ägna sig åt fortsatt författarskap. I ett inköpt nybyggt hus (med två lägenheter) som låg i en vid denna tid ännu fridsam del av Lund fick vi en trivsam bostad.

Nitton och ett halvt år hade gått sedan jag lämnade Lund och mycket hade förändrats under denna långa tid. Men hemkänslan där infann sig omedelbart. Många av de gamla vännerna fanns kvar: min trofaste medarbetare under professorsåren Anders Nygren, vid min återkomst biskop i Lund; min efterträdare som professor Ragnar Bring, vänfast och oförliknelig i hjälpsamhet alltid och särskilt under min höga ålders dagar; min vän ända från Uppsalatiden Johannes Lindblom, som

under några år var universitetets rektor och som, högst vital, utnyttjade sina emeritusår till att skriva internationellt kända böcker, nyligen bortgången vid 92 års ålder. Till denna kategori räknar jag också kyrkohistorikern Hilding Pleijel, som varit mig till stor hjälp i min ålderdoms arbete, bl a med korrekturläsning, och som får taga på sig en del av skulden till att jag nu sitter och skriver dessa minnesanteckningar. Den teologiska fakulteten har naturligtvis undergått betydande förvandlingar under mina nya 23 lundaår. Med dess medlemmar har jag hela tiden haft god kontakt. Till den äldre generationen hör Sven Kjöllerström, en tid universitetets prorektor, som jag väl kände från hans studietid. En god vän fick jag i religionshistorikern Erland Ehnmark, hastigt avliden 1966. Han var Söderblomforskare och god pianist — två föreningsband! Till dem som jag mest samtalat med i den nuvarande fakulteten hör Gustaf Wingren och Birger Gerhardsson samt de båda huvudredaktörerna för Svensk Teologisk Kvartalskrift Carl-Gustaf Andrén och Per Erik Persson, den senare min efterträdares efterträdare på professuren, samt docent Benkt-Erik Benktson, en gång min stiftsadjunkt under strängnästiden.

Kort efter min återkomst till Lund blev jag vald till ordförande i Kungliga Humanistiska Vetenskapssamfundet och fick därigenom med ett slag vidsträckta akademiska kontakter. Tre kolleger på Lunds biskopsstol blev mina goda vänner: Nils Bolander, Martin Lindström (den siste av alla som tenterat för mig) samt Olle Nivenius. Detsamma gäller också om många andra kyrkans män i min nya omgivning. Kontakt med ungdomen fick jag främst genom Lunds studentsångförening och genom Kalmar nation. En del kontakter har jag också fått med unga teologiska forskare. Jag har också åren igenom haft glädjen att få ta emot många utländska be-

sökare. Nu på min höga ålders tid, då jag blivit mindre rörlig, står jag i djup tacksamhetsskuld till läkarevänner samt till andra kvinnliga och manliga vänner som stått mig bi med en aldrig svikande omsorg.

I maj 1959 förlorade jag min hustru. Hon kunde ännu vara värdinna vid en middag på min 80-årsdag. Tio dagar senare upphörde helt plötsligt hennes hjärta att slå.

I detta slutkapitel skall jag, delvis i form av kommentarer till under denna tid utgivna arbeten, söka säga något om mitt författarskaps intentioner och syften.

Min första bok under emeritustiden var »Hundra års svensk kyrkodebatt». Dess närmaste syfte var att belysa min inställning till de olika riktningar som jag mött under mitt teologiska liv. Härom har jag redan skrivit en hel del i denna minnesbok. Men på en punkt kan det finnas anledning till närmare precision: det gäller »högkyrkligheten». Mitt intresse för denna var enbart koncentrerat till gudstjänstlivets förnyelse, och bakgrunden var min ungdoms upplevelser av den dåtida liturgins torftighet och monotoni. Teologiskt avvisade jag riktningens dogmatiskt-doktrinära syn på »den apostoliska successionen» och en del nattvardsspekulationer. Vad jag mest senterade var strävandet att låta nattvardens eukaristiska element komma till sin rätt. Till somliga ceremoniella frågor förhöll jag mig jämförelsevis liberalt: gärna processioner, intet förbud mot korstecken. Däremot var jag helt främmande för den handbokseditionen som utgavs på Gleerupska förlaget med dess inskott av från främmande konfessioner införda böner och likaså för det överdrivna pysslandet med en massa liturgiska småting i rörelser och dräkter. Min position berodde på att jag gärna anknöt till den tidigaste reformatoriska traditionen från Luther samt Olavus och Laurentius Petri som bärare av »evangelisk frihet». Förbudspolitiken från Uppsala möte och det begynnande 1600-talet fann jag historiskt förklarlig — skrämseln för Johan III:s rekatolicering låg bakom — men på samma gång som ett förebud till 1600-talets snäva och förträngda lutherdom. Jag betraktade dessa förbud som hörande till det mycket obsoleta i vår kyrkliga lagstiftning. Det nutida vittgående reformarbetet synes ha en besläktad syn på dessa ting.

Under de första femton åren här, då jag kunde gå i kyrkan varje söndag, besökte jag då och då S:t Laurentiistiftelsen, där moderat högkyrkliga gudstjänster hölls av S O Berglund, specialist på goda, rannsakande skriftetal. Vid enstaka tillfällen, särskilt påskdagar, celebrerade jag, högkyrkligt talat, en »pontifikalmässa».

Här vill jag gärna säga några ord om problemet kvinnliga präster. Jag beklagar att högkyrkligheten kommit att inta en så outrerad ståndpunkt i denna fråga; den kom därmed att associera sig med grupper och riktningar med vilka den eljest hade föga gemensamt. För egen del hade jag redan i början av 1920-talet tillsammans med hela den teologiska fakulteten i Lund i ett avkrävt utlåtande förklarat att inga principiella hinder förelåg. Frågan blev senare aktuell först då — efter en motion i riksdagen — en kommitté skulle tillsättas för utredning. Dåvarande kyrkoministern Nils Quensel pressade mig ytterst hårt och länge för att förmå mig att åtaga mig ordförandeskapet. Men jag stod emot: jag hade i tio år arbetat i kommittéer, mer än någon av mina kolleger, och orkade inte med mer av den sorten, jag var dessutom preses i Musikaliska Akademien och skulle till allt detta just då resa på en långvarig färd till Amerika. Jag kom därför aldrig att vara med om att handlägga detta ärende — när det behandlades i kyrkomötena 1957 och 1958 var jag redan sedan länge pensionerad. Situationen vid dessa kyrkomöten hade blivit inflamme-

rad framförallt genom det negativa inlägget från exegetiskt håll med professorerna Fridrichsen och den grundlärde men icke så litet verklighetsfrämmande Hugo Odeberg i spetsen — men också genom det tryck som lades på 1958 års kyrkomöte. Det som då ingav mig (som väl kände läget inom prästerskapet) oro var fruktan för att kvalificerade unga kvinnor, när de väl blivit präster, skulle få utstå vedervärdigheter från manliga kolleger fastlåsta i en, från min synpunkt, orimligt bokstavsbunden bibeltolkning. Denna oro har visat sig vara väl befogad. Systemet med separata prästvigningar för sådana manliga präster och övriga separerande åtgärder är en svår belastning för vår kyrka. Det leder också till betydande svårigheter beträffande de prästerliga krafternas placering i stiften. Att kvinnliga präster blivit en tillgång för arbetet i kyrkan synes mig emellertid vara uppenbart.

Närmast i följd kom två böcker med ekumeniska syften. De svenska editionernas titlar var: »För eder utgiven» och »Reformation och katolicitet». Åtminstone den förstnämnda tycks i sin engelska version, »Eucharist and sacrifice», ha blivit rätt mycket läst. På innehållet i dessa böcker går jag inte in. Däremot skulle jag gärna göra några reflektioner om ekumeniken efter dessa böckers tillkomst, dvs under de senaste femton åren.

Det gläder mig att Sverige alltfort har kunnat spela en roll i det ekumeniska arbetet. Kyrkornas världsråds möte i Uppsala 1968 är det starkaste vittnesbördet härom. Också de senaste ärkebiskoparna, Hultgren, Josefson och Sundby, har beflitat sig om att fullfölja traditionen från Söderbloms dagar. På den tiden då jag var mer rörlig än nu besökte jag ofta Gunnar Hultgren och ekumeniken var då alltid ett kärt samtalsämne.

Den allt behärskande händelsen under de senaste decennierna är naturligtvis Andra Vatikankonciliet. Jag skattar mig lycklig att ha fått uppleva detta revolutionerande möte och mannen som stod bakom det hela, den oförliknelige Johannes XXIII. Gunnel Vallquists fyra initierade böcker, en från vart av konciliets fyra år, var en högst spännande läsning. Murar revs och ett nära nog 450-årigt krig mellan konfessionerna med ett oftast lika ovederhäftigt käbbel från båda håll hade gått till ända. Att en så genomgripande reform inte skulle genomföras med ett slag, att svårigheter, reaktionära strävanden och även bakslag skulle följa har man lätt att förstå, i synnerhet om man under sitt liv haft något med kyrkoledningsproblem att göra — och situationen i den romerska kurian är för tillfället inte just uppmuntrande. Men ett är ändå helt säkert: det gamla kan aldrig återuppstå sådant det var: det hör definitivt till det förgångna. Jag minns Nathan Söderbloms ord 1925 om hur Johannes och Paulus mötts, men hur Petrus »dröjde på steget». Nu har Petrus kommit med och det har gett nytt innehåll åt ekumeniska förhandlingar. Rom.

Sådana ekumeniska samtal är naturligtvis nödvändiga och har sin vikt. Men jag vill ändå blott tillmäta dem en relativ betydelse. De mest effektiva ekumeniska krafterna är, tror jag, i nuets värld knutna framför allt till två faktorer: gudstjänstlivet och bibelforskningen, i viss mån också till patristisk forskning. Upplevelsen av gudstjänstgemenskap har starkare kreativ makt än teoretiska meningsutbyten och de här förlossade impulserna är inte benägna att vänta till dess att man resonerat färdigt t ex om nattvardslärans specialiteter. Ty här är det fråga om den Andens vind, som »blåser vart den vill» och då kan det som sker på »gräsrotsnivå» betyda mer än det som sker i institutionell regi och inom de teologiska toppskikten. Fördjupad bibelforskning har länge varit och kommer att förbli en huvudförutsättning för ekumeniska framsteg. Jag gläder mig f n åt ett dagligt studium av den utsökta franska bibelöversättning jämte kommentar,

som utförts i samarbete mellan katoliker och protestanter — ett sådant gemenskapsarbete skulle inte varit tänkbart för 20 år sedan. Vi måste göra det fullt klart för oss att de djupaste motsättningarna inom kristenheten nu inte går mellan de olika konfessionerna utan tvärs igenom dem och att bakgrunden härvidlag är en olika inställning till bibelforskningen. Typiskt för situationen är att motståndet mot ekumenik gärna kommer från riktningar med bokstavsbunden bibelsyn.

Min bok »Högmässans förnyelse liturgiskt och kyrkomusikaliskt» kom ut 1961 — just vid den tid då ett nytt vittomfattande arbete satte in för gudstjänstlivets förnyelse. Boken återspeglar alltså inte den nuvarande situationen, den kan snarare betecknas som en resumé av det föregående skedets reformverksamhet. Att jag ser positivt på det nutida arbetet och på det i år framlagda förslaget är en självklarhet. Det är tacknämligt att det nya förslaget lossat på de band som den tidigare enhetliga strukturen lade på vårt gudstjänstliv — att så skedde var helt enkelt en nödvändighet. Förslaget räknar nog inte med att hela det överflöd av variationer som presenteras skall ingå i en kommande handbok, t ex alla de olika proponerade mässorna. En av mässorna vill jag genast rekommendera till uteslutning: Thomasmässan, avsedd för tvivlare. Texterna i denna mässa är för nutida tvivlande människor snarare ägnade att skapa än att övervinna tvivel. En speciell önskan vill jag också ge uttryck åt: att böndagarna måtte avskaffas. Om bot finns det, botdagen förutan, riklig anledning att predika. Detsamma gäller om reformationsdagens centrala ämne; denna böndag bryter dessutom den mest ömtåliga av alla kyrkoårets serier, påsktidens. Missionsdagen är, i varje fall från kollektsynpunkt sett, olyckligt placerad och det finns inga svårigheter att finna en annan söndag för missionsappell. Tacksägelsedagen kommer i omedelbar närhet av den

söndag som har tacksamhet som överskrift. Böndagarna har gjort sin tjänst. De har på det hela taget förlorat sin resonans, möjligen med undantag för tacksägelsedagen och på något håll missionsdagen. Vi kan gott undvara dessa störningar i kyrkoårets lopp.

De två nu närmast i tiden följande böckerna är »Dramat och symbolerna, en bok om gudsbildens problematik» (1965) och, två år senare, »Kristen gudstro i förändringens värld». Dessa båda böcker hänger nära samman med mitt tidigare författarskap och jag vill därför här — summariskt — säga något om syftet med mitt centrala teologiska författarskap. Boken om gudstron ligger i linje med »Den allmänneliga kristna tron». Jag hade blivit trött på alla revisionerna av denna bok och ville nu få skriva en helt ny text med en i viss mån egen profil. Bokens inledande orientering avslutas med följande deklaration som — heter det — »föregriper hela den följande framställningen». »Det gäller temat: vilken Gud? På bibelns språk heter det, Gud är kärleken, agape. Det är här icke tal om någon 'egenskap' hos Gud, utan om vad Gud är. Att i kristen mening tro på Gud är att tro på denna kärlekens, agapes makt: den som skapat och alltjämt skapar, den som kämpar mot all ondskans makt i vår tillvaro, den som går in i och är med i lidandets djup, den som på en gång avslöjande dömer och upprättande frigör — den livgivande och segrande kärlekens oövervinnerliga makt. Det finns ingenting annat att tro på. Det må gärna sägas att detta är en tro *trots allt*, men det är icke en tro i blindo eller på måfå. Ty den makt, om vilken här är tal, har icke låtit sig vara utan vittnesbörd. Allt vad kristen tro än kan tala om är ingenting annat än variationer av detta enda stora huvudtema. Skulle något icke passa ihop med det temat, har det ingenting med kristen gudstro att skaffa. Det finns ingenting annat att tro på, att lita till än detta enda.»

»Dramat och symbolerna» fullföljer tankegångar från två tidigare böcker: »Den kristna gudsbilden genom seklerna och i nutiden» (1927) och »Den kristna försoningstanken» (1930) — jag begagnar faktiskt hellre den engelska editionens (1931) titel: »Christus Victor».

Båda dessa böcker är utformade som idéhistoriska överblickar, som sträcker sig från Nya testamentet till nutid. Men deras syfte är ingalunda inskränkt till att registrera »historiska fakta». Att »gudsbilden» gjorts till föremål för den ena bokens undersökningar beror på att vi här har att göra med centrum i allt vad kristen tro heter, den fokus där alla trådar löper samman: sådan gudsbild — sådan tro, eller omvänt: sådan tro — sådan gudsbild. Den kritiska analysen av gudsbildens utgestaltning genom tiderna avsåg att påvisa hur den på ett ödesdigert sätt påverkats inte bara av olika filosofiska abstrakta gudsbegrepp utan också och inte mindre genom teologiska missgrepp av olika slag, t ex rationaliserande eller legalistiska, kvasijuridiska. Att hjärtpunkten i den kristna gudsbilden är Guds kärlek, agape, är snarast självklart — men frågan är hur denna agape uttydes. Christus Victor var i sin idéhistoriska dräkt i grunden en stridsskrift. Försoningen var temat, och boken skiljer mellan tre huvudtyper: Den »klassiska» som har sin grund i bibeln, möter i gamla kyrkan, hos de grekiska kyrkofäderna — Irenaeus framförs särskilt — och förnyas hos Luther; den »latinska» eller skolastiska typen hos Anselm och i den lutherska skolastiken, »ortodoxin» — Gud försonas genom en åt honom given »satisfaktion»; den »subjektiva» typen från senare tid som reducerar den utförda Kristusgärningens betydelse och inte gärna vill tala om försoningen som någon en gång för alla utförd gudsgärning. Denna bok, som på engelskt språkområde blev påfallande hastigt spridd och som än i dag efterfrågas, var onekligen starkt tillspetsad i sina formuleringar och i själva verket en plaidoyer för vad jag då kallade den klassiska typen. Här sågs Kristi gärning under ett dramatiskt perspektiv: i denna gärning koncentrerades Guds egen kärleks kamp mot det onda och destruktiva i vår tillvaro — »Det var Gud som i Kristus försonade världen med sig själv» (2 Kor 5: 19). Om en bok skall bedömas efter graden av den diskussion som den åstadkommer, torde denna bok tillfredsställa även högt ställda anspråk.

»Den kristna gudsbilden» blev rätt snart översatt till holländska och tyska — det tyska manuskriptet var, inom parentes sagt, så fyllt av felaktigheter att det tog mig flera veckor att korrigera det med god hjälp av den tyskfödda biskopinnan Julia Aurelius. Omkring 1950, då den engelska editionen av »Den allmänneliga kristna tron» (från fjärde upplagan) under några år fått vidsträckt spridning inom det engelska språkområdet, önskade det amerikanska förlag som publicerat denna bok ombesörja en översättning av »Den kristna gudsbilden». Men detta förslag avvisade jag. Av tre skäl: 1) därför att jag nu betraktade det inledande bibliska partiet som otillfredsställande, 2) därför att slutpartiet om gudsbilden i nutida situation hade hunnit bli föråldrat. Det tredje skälet var emellertid det viktigaste: det hängde samman med mina upplevelser under krigstiden och deras nedslag i tal och skrift. Här hade en väsentlig perspektivförskjutning ägt rum. Jag hade börjat med en accentuering av det som på gammalt teologiskt språk hette »lagens första bruk» och denna hade sedan utvidgats till en mera omfattande fixering av förhållandet mellan skapelsetro och »lag». Jag var medveten om att synpunkter av detta slag borde få vidare utrymme också i en överblick av »Den kristna gudsbilden genom seklerna och i nutiden». Med det nu sagda har jag gett något av bakgrunden till den nya boken »Dramat och symbolerna», som helt är ägnad

åt principiella frågor rörande — såsom det heter i titeln — »gudsbildens problematik».

Klimatet för kristna trosfrågor var på 1960-talet ett annat än det var på 1920-talet, då boken om gudsbilden genom seklerna skrevs. Det var nu den s k Gud är död-teologins tid. Har livet överhuvud någon mening? Finns Gud? När man ville bestrida detta, blev min motfråga genast: Vilken Gud talas det om? Man frågade som om det skulle vara självklart vad som menades med Gud, när man tog detta ord i sin mun — medan det i själva verket kunde vara fråga om vrångbilder av den kristna trons Gud som det fanns all anledning att bekämpa och negera, sådana till synes otroliga vrångbilder som Gud såsom den store moralisten och vedergällningsguden eller Gud som orsak till allt som sker, alltså Gud som en demonisk ödesgud osv. Till belysning av olika frågeställningar anlitade jag en rad litterära dokument: Pär Lagerkvist, Harry Martinsons Aniara, dikter av Hjalmar Gullberg, uttalanden i Dag Hammarskjölds Vägmärken. Sådan litteratur har ärende till teologin och teologin har ärende till den.

Ett av bokens huvudintressen var att så intimt som möjligt knyta samman skapelsens och frälsningens Gud. »Frälsningen» ligger s a s i linje med det skaparverk som alltjämt fortgår. Skapelsetro innebär att gudsrelationen gäller världen som totalitet. Den är given i och med livet självt och är inte inskränkt bara till de människor som i tro blivit engagerade av Gud. »Lagen» blir inställd under detta universella perspektiv. Den står i det fortgående skapelseverkets tjänst, fungerar både som spärr och som konstruktiv kraft i den kamp som Skaparen för mot det onda och destruktiva i tillvaron, allt som hotar den med kaos, ofärd och fördärv.

Det dramatiska perspektiv som vi redan här mött återkommer intensifierat i kristusdramat: »I bibelns universella drama innehar Kristus huvudrollen. Den gärning han utför betecknar dramats vändpunkt och är utslagsgivande för dramats förlopp i dess helhet.» Härmed blir den kristna gudsbilden oupplösligt förbunden med och kvalitativt bestämd av kristusdramat. När denna dramatiska aspekt dominerar synen på Kristus och hans livsverk leder detta till att offer och seger, kors och upphöjelse blir fast förbundna med varandra i en oåtskiljbar enhet. Påsken blir den kristna kyrkans högtid över alla andra. Tankar som varit levande i de ovan omnämnda böckerna liksom i de olika upplagorna av »Den allmänneliga kristna tron» blir här utförda på ett delvis nytt sätt. Jesu jordeliv blir, om jag får ta en musikalisk bild, ouvertyren till det stora nya drama som börjar i och med att det fullkomnade livsverket mynnar ut i upphöjelsen.

Dramat är bokens ena huvudord — symbolerna det andra. Temat symboler finns med i mitt författarskap alltifrån första upplagan av »Den allmänneliga kristna tron». Här uppställs tesen att det symboliska språket är trons modersmål. Om Gud kan vi inte tala i »adekvata begrepp», endast med symboler, hämtade dels från människolivets, dels från naturens värld. Jesus talar om »Fadern» i det fördolda, Paulus säger att vår kunskap är ett »styckverk». Symbolerna får inte uppfattas som adekvata begrepp, men de avslöjar icke desto mindre något väsentligt, något som inte kan sägas på annat sätt än just genom symboler, såsom Jesus gjorde, när han talade i parabler. Det symboliska språket gör det möjligt för oss att komma till rätta med det mytologiska och legendariska elementet i bibeln och det skyddar oss från rationaliserande förvanskningar i våra försök att tala om Gud. Min bok om »Dramat och symbolerna» är s a s finalen i det författarskap som berörts i detta avsnitt — tyngdpunkten i mitt skriftställeri ligger i dessa

böcker. När jag här brukar ordet final, betyder det inte att jag skulle betrakta den avhandlade boken som något avslutat helt — även här är det endast fråga om en skiss, låt vara i stort format.

Min sjunde emeritusbok hade titeln »Dag Hammarskjöld's White Book, an Analysis of Markings» (1969). Svensk upplaga, något bearbetad, kom nästa år med titeln »Dag Hammarskjölds vitbok, tvivel och tro i 'Vägmärken'». Detta märkliga bekännelsedokument från vår egen tid, skrivet av en man som innehade vad man kallat världens svåraste arbete, fångade genast mitt intresse. Dag hade jag endast flyktigt mött vid någon enstaka tillfälle, hans föräldrar kände jag och hans äldste bror Bo var min nära vän från hans tid som landshövding i Södermanlands län. När Vägmärken först publicerades blev boken på en del håll i svensk och dansk press föremål för grova och irriterande vantolkningar. Överraskningen över att generalsekreteraren i Förenta Nationerna, den höglitteräre Dag H, kunnat skriva en sådan bok var oerhörd och bidrog förmodligen till vantolkningarna. Denna reaktion inför Vägmärken har otvivelaktigt bidragit till mitt beslut att skriva en analyserande kommentar. Men den djupaste orsaken var att boken med sina aforismer och sina ofta kryptiska uttalanden verkligen var svårtillgänglig och krävde tolkning.

Varför skrev jag originalupplagan på engelska? Det fanns flera skäl. Först och främst därför att Vägmärken tillhörde världslitteraturen. Den fanns i översättning på 12 språk. Den engelska upplagan hade, när jag skrev, sålts i omkring en halv miljon exemplar. Översättningen till engelska hade gjorts av den berömde nyligen avlidne skalden W H Auden. Den hade hög litterär kvalitet, men — och nu kommer jag till mitt andra skäl — den var samtidigt behäftad med en hel del felaktigheter av besvärande och ibland direkt missvisande art. Auden kunde

inte svenska och den svensk som stod honom bi var inte tillräckligt teologiskt och religionsfilosofiskt orienterad för att rätt förstå Dags termer och hänsyftningar. När jag skrev min bok fanns det allaredan en värdefull bok om Vägmärken på engelska. Den hade skrivits av den välkände amerikanske teologen och ekumenen Henry P van Dusen och dess titel var: »Dag Hammarskjöld: The Statesman and His Faith.» Författaren ger en bred teckning av Hammarskjölds liv och karriär samt en generellt hållen introduktion till Vägmärken och dess innehåll. Min bok koncentrerar sig helt och hållet på en ingående analys av problematiken i den tros- och livsåskådning som fått sitt nedslag i Vägmärken. Tolkningen hade sin vedermöda. Men det var på samma gång en vederkvickelse att under ett par år få leva tillsammans med Dag i den andliga värld som han så väl dolde under sin livstid. Under mina meditationer över Vägmärken tyckte jag mig se hur Dag — efter en arbetsdag som ofta, kanske oftast, sträckte sig in på sena nattimmar — har en stund av den »stillhet» han så gärna talar om, ägnad åt »förhandlingar med mig själv — och med Gud». Vad de stunderna betytt för honom? Svaret kan vi läsa i de sista psaltarord som han citerar i sin bok: »And they remembered that God was their strength» (Psalt 78: 35 i Common Prayer Book).

Min senast utgivna bok har titeln »Jesus i nutida historisk forskning». Den utgör en undersökning av vad den kritiska exegetiska forskningen efter 1960 menar sig kunna säga om »jordelivets Jesus», vad som här ter sig som historiskt trovärdigt och vad som är osäkert, hypotetiskt eller rentav oåtkomligt. Kompassen är inriktad på den grad av samstämmighet som kan upptäckas inom denna intensiva, lärda och målmedvetna forskning — trots alla metodiska olikheter och skiljaktiga ståndpunkter. Boken är unik i mitt författarskap och jag har inte funnit något

likartat experiment inom den teologiska litteraturen. Därför är det — kanske — inte så överraskande att mina svenska recensenter, med ett och annat lysande undantag, tycks ha blivit en smula konsternerade inför mitt företag. Man har föreställt sig att jag på gamla dagar skulle ha börjat skriva exegetik. Men det är inte fallet: jag uppträder alls inte som exegetisk forskare — jag skriver om exegeter och deras lärda mödors resultat. Boken är i själva verket ett försök i »tvärvetenskap», en genre som med rätta omhuldats i nutida vetenskapligt liv — i mitt fall: en systematiker studerar och kommenterar exegetiska forskningsresultat.

De senaste årens litteratur om Jesus är oerhört omfattande; jag försökte göra ett så representativt urval som möjligt. Två kategorier sådana böcker lade jag efter genomläsning helt sonika åt sidan. Dels sådana, där apologetiska tendenser dirigerar — apologetik hade jag fått mer än nog av i min ungdom genom Kolmodin, som lyckades göra mig komplett immun mot allt vad apologetik heter. Dels böcker med polemiskt aggressiva tendenser, t ex »Helvetesläran» av Ingemar Hedenius — Hedenius har naturligtvis rätt i att »helvetesläran» spelat en fasansfull roll under vissa epoker av kyrkans historia, men han missar totalt poängen i de bibliska paraboler, som han särskilt bygger på, de som handlar om Lasarus och om »den yttersta domen». I min bok har olika forskningstyper kommit till orda och jag har därvid varit ytterst angelägen om att utpräglat radikal forskning oavkortat skulle vara med — eljest hade det hela inte varit mycket värt.

Denna min senaste bok är en bok som jag länge längtat att få skriva. Med det innehåll den har hade den knappast kunnat skrivas tidigare än som skett, och jag är djupt tacksam för att den arbetskraft jag fått behålla upp i hög ålderdom gjort det möjligt för mig att skriva

den. Den problematik som här behandlas har varit levande aktuell för mig ända sedan jag började studera teologi. Jag har följt dess skiftningar under detta århundrades lopp och med många av denna forsknings toppmän har jag varit personligen bekant, alltifrån Harnack och Schweitzer och sedan decennierna igenom. Det »formhistoriska» forskningsverk som utförts av Bultmann och hans skola har haft en enorm, fundamental betydelse. Det har fungerat som en renande skärseld, svår men hälsosam att genomgå. Men när Bultmann inför sin extrema skepsis ville få oss tro att det vore skäligen oväsentligt om vi visste något bestämt om historiens Jesus och när han då — i skenbar anknytning till Paulus — säger oss att det enda som är värt att veta är att Jesus blivit korsfäst och uppstått, kan jag inte följa honom. För mig är och förblir det lättsinne att argumentera som om det vore likgiltigt om vi ägde någon historiskt trovärdig kunskap om Jesus eller inte. Startpunkten för kristen tro och kyrka är oupplösligt knuten till korsets död och apostlarnas upplevelser av den uppståndne och levande Herren, och den kristna bekännelsen är alltifrån dessa urkyrkans dagar en bekännelse till Jesus såsom Kristus och Herren samt till den Guds gärning som utförts i och med honom. Från denna synpunkt sett är och förblir Jesu jordeliv en ouvertyr. I stora musikverk händer det emellertid att de ledmotiv som senare utvecklas i verkets huvuddel redan föreligger, mer eller mindre fördolt, mer eller mindre öppet, allaredan i ouvertyren. Alla bilder är relativa, men denna från musiklivets värld hämtade bild kan ändå i viss mån tillämpas på förhållandet mellan Jesu jordelivs ouvertyr och den överväldigande tonskapelse som, med långfredag och påsk som bakgrund, brusar fram i den urkristna bekännelsens klanger — ett stort huvudtema med rika variationer. Ty den gärning som den levande Herren,

nu utan begränsningar av tid och rum, utför i människolivets värld, är och förblir alltjämt präglad av hans jordelivs ledmotiv: han är, nu liksom då, den som radikalt avslöjar och radikalt frigör — »Jesus Kristus är densamme i går och i dag, så ock i evighet» (Hebr 13: 11).

* * *

I samlingen »71 psalmer och visor», som är en föregångare till det i år publicerade vidlyftigare förslaget om tillägg till den svenska psalmboken, finns en psalm av Anders Frostenson som börjar med orden: »Guds kärlek är som stranden och som gräset, är vind och vidd och ett oändligt hem» — samma ord återkommer som refräng i diktens fyra verser. Dessa ord, burna av hög och skön poetisk kraft, blev en gång på ett visionärt sätt levande för mig.

Öland har, alltsedan min barndoms dagar, varit mitt sommarland. Där har jag också varje sommar sedan jag blev pensionerad fått tillbringa ett par veckor i mina barns, min dotter Ingegerd Ljungstorps och min son Bengt Olofs familjer. Dessa båda kära familjers sommarstugor ligger mycket nära varandra, ovanför Köpingsvik, vid randen av alvarsmark. Däruppe på alvaret har man en underbar utsikt över vatten och land. Dit vandrade jag gärna och där brukade jag alltid ta farväl av Öland innan jag reste hem, de senaste åren alltid med en undran om det skulle vara sista gången. Det var där uppe jag förra sommaren fick en stark vision av det som dikten talar om: stranden, stränderna kunde jag följa på båda sidor om vattnet som vidgade sig mer och mer åt norr ända till dess att alltsamman tonade bort i ett avlägset fjärran, gräset, prytt med ljuvliga små alvarsblommor, hade jag under mina fötter, vind och vidd hör landskapet till. Och så till sist tyngdpunkten

i det hela, det som samlar upp alla dessa från skapelsens värld hämtade bilderna och ger dem ett nytt, rikt innehåll, de underfulla orden: *»och ett oändligt hem»* — kontrast och fulländning på en gång. När jag i april i år arbetade med det sista kapitlet i denna minnesbok, kom denna min vision tillbaka och den tog då en kväll spontant form i en melodi, till vilken sedan min gode vän Folke Alm gjort en sättning som helt överensstämmer med mina intentioner. Koralen återfinns på sid 299. (Jag har alls ingenting emot den melodi som finns i »Psalmer och visor», men denna text kan också ses ur en annan musikalisk synvinkel.)

Frostensons tolkning av »Guds kärlek» tar närmast sikte på dess bredd. En bibeltext kompletterar med andra perspektiv — den talar om att »fatta vad bredden och längden och höjden och djupet är». Det är fortfarande fråga om Guds kärlek och ingenting annat, men nu om denna sådan den möter oss i Kristus, om att »lära känna Kristi kärlek, som övergår all kunskap» (Ef 3: 18, 19). Två av dessa perspektiv ligger på det horisontella planet, de båda andra på det vertikala. Bredden har relation till rummet, längden till tiden. Rummet: överallt. Tiden: »Jag är A och O, säger Herren Gud, han som är, och som var, och som skall komma» (Upp 1: 8). »Se, jag är med eder alla dagar intill tidens ände» (Matt 28: 20). De vertikala perspektiven: höjden och djupet. Här gäller det i själva verket helt andra kategorier än rummets och tidens. Det borde väl, äntligen, vara självklart att sådant bildspråk mister sin mening om »Gud» lokaliseras någonstädes »i höjden». Med »djupets» problematik är vårt släkte väl förtroget. Låt mig särskilt nämna två ord: meningslöshet och skuld — skuld både kollektivt och individuellt. Det är här evangeliet om Jesus Kristus vinner insteg och bevisar sin kraft. Men då måste också djupet och höjden vara med. Det talas på senare tid gärna om hur

Jesus, som själv tömt lidandets kalk i botten, kommer oss mänskligt nära i all vår nöd och vånda. Det är välgrundat tal, stämmer väl överens med vad vi vet om jordelivets Jesus med all hans omsorg om »de nedersta» — och det kan hjälpa oss bort från ovanan att tala i schabloner och nötta klichéer. Men i och för sig är det knappast någon hjälp att en medmänniska lidit detsamma som vi eller något ännu värre. Det som skall till är att hans offer in i döden var en seger som han vann i kamp med alla detta livets fördärvsmakter, inklusive döden. Den korsfäste Jesus har blivit Christus Victor, segerns Herre. Och när han så möter oss är han inte bara en med-lidande Broder utan också och framför allt Befriaren, Förlossaren.

Det som sker beskriver bibeltexten med klara ord så: vi »lära känna Kristi kärlek som övergår all kunskap» — dvs det som vi lär känna ligger på ett annat plan än all teoretisk kunskap, på det personliga planet. Det som här allt kommer an på är m a o det som vi i nuets värld får uppleva i relation till, förbindelse med, samliv och gemenskap med den korsmärkte segerherren. Och just detta är det väsentliga och fundamentala i det som bibeln kallar »tro på Kristus». Jag vet att ingen kan konfronteras med denna rena kärlek utan att finna sig rannsakad, genomskådad, avklädd. Men jag vet också att mitt i allt detta möter oss kärlekens outgrundliga under: befrielse, frisägelse, upprättelse. Jag är mer än väl medveten om att detta alls inte betyder att bli lyft ut ur denna vår tillvaros hårda villkor. Dess mångsidiga nöd tränger sig i stället än hårdare in på livet och kampen mot det destruktiva inom och utom oss varar, intensifierad, så länge som livet varar. Men de stora segerorden bevarar icke desto mindre sin validitet som levande kontraster. Det finns en inre frihet mitt i all den ofrihet vi dagligen upplever, en inre frid mitt i fridlösheten, en

kraft som är verksam i vår svaghet och en frimodighet som frestaren kan omskaka men ej övervinna. Frimodigheten är sammanvävd med hoppet. Ett hopp för mänskligheten framtid i tillvarons stora drama — gudsrikets fortgående drama, kärlekens kamp mot all brutalitet och demoni.

Men hoppet sträcker sig också ut över tidens gräns. »Kärleken förgår aldrig.» Den är enligt aposteln störst av det som består. Det som ligger på andra sidan är fördolt för jordiska ögon och öron. Här är det förvisso fråga om »vad intet öga sett och intet öra hört». Och därför ligger de symboler som bibeln brukar för att skildra dessa ting inom aningens sfär. Men trots detta finns det en kontinuitet mellan det som är och det som kommer och denna kontinuitet är knuten till ordet Guds rike: drama — fulländning. Psalmens ord om »ett oändligt hem» har ärende inte bara till det som är, skapelsens värld, utan också till det som kommer, den nya skapelsens. Ordet hem kommer igen i en av de andra nya psalmerna, Karl-Gustaf Hildebrands »Den mörka floden sprängde sina bräddar». Med den vill jag sluta.

* »Den mörka floden sprängde sina bräddar.
Den mörka floden bär dig till ditt hem.
Du kände ångest för den mörka floden.
Han finns i mörkret. Och han för dig hem.

Han böjde sig mot allt det sönderbrutna.
Han led på korset. Och han för dig hem.
Han steg mot morgonen, den ljusomflutna.
Han bor i ljuset. Och han för dig hem.»

* ej definitivig i 1986 årspsalmbok

Bilaga 1. Ur Växjö stifts hembygdskalender 1961

Uppvuxen i Kalmar stift

Mina barndoms- och ungdomsminnen är knutna till Södra Möre, Kalmar och Öland. När jag anno 1879 kom till världen, var far vice pastor i biskopsprebendet Ljungby. Till denna befattning hade han 1874 kallats av dåvarande biskopen P Genberg, som innan han blev biskop hade varit professor i filosofi i Lund samt en tid chef för ecklesiastikdepartementet. Honom såg jag aldrig. Men jag hörde honom alltid omtalas med största respekt. Däremot fick jag senare, under min skolpojkstid i Kalmar, många gånger besöka hans charmerande biskopinna, som med oförminskade själskrafter nådde en mycket hög ålder. Egendomligt nog var den första av de mångfaldiga recensioner jag under årens lopp skrivit en anmälan av J A Eklunds bok: »P Genbergs filosofiska åskådning.»

Då jag föddes var Pehr Sjöbring biskop. Denne blide och människovänlige herre och hans utomordentligt älskvärda biskopinna bodde om somrarna i prebendeprästgården, belägen på samma tomt som den numera rivna vice pastors-bostaden. Hos dem fick jag, när jag tagit mina första steg, vandra ut och in som i mitt eget hem och var där föremål för biskopinnans översvallande välvilja. Mina klara minnen av dem daterar sig emellertid från en senare tid och plats — jag var endast tre år, då far blev komminister i Voxtorp.

Prästgården där var liten och trång, men mycket hemtrevlig. Från de sju Voxtorps-åren står många minnen levande: den urgamla runda fästningskyrkan, vägar och stigar och svampställen, badplatsen vid Ekenäs samt ett helt persongalleri. Till mina äldsta minnen hör bevittnandet av hur prästlönen avlevererades i form av naturaprodukter. Då ordnades det i prästgården ett stort gästabud för alla dem, som kom med spannmål, ost, smör och vad det mer kunde vara. Det måste ha varit någon av de allra sista gångerna denna avlöningsform förekom, och det förefaller mig nu nära nog otroligt att jag med egna ögon sett detta skådespel.

Ungdomshemmet framför andra blev Mortorp, där far var kyrkoherde 1889—1900. Prästgården, nu ersatt med en ny, låg alldeles intill kyrkogården, så nära att man med goda ögon från fönstren kunde läsa inskriptionerna på gravstenarna. Nedre våningen var från 1600-talet, byggd direkt på marken, fuktig och dragig, och jag fruktar att far, som bodde i denna del av huset, där tog skada till sin hälsa. En övre våning hade byggts till på 1800-talet. Trädgården, som befann sig i djupt förfall vid vår ankomst, blev snart nog uppsnyggad. På gårdsplanen växte en jättestor lind, uppe i vars grenverk det fanns en ofta uppsökt berså med bänkar och bord. Nedanför trädgården ringlade sig ån, lekplatsen framför andra. Jag skulle, tror jag, än i dag kunna peka ut alla de stengrund, som roddbåten måste akta sig för.

Bostället brukades av far själv. En rättare hade uppsikten över jordbrukets skötsel och ladugården. Det hela gick i det gamla lanthushållets stil. Det mesta av det man behövde kom från gården. Det slaktades, bakades, bryggdes, vävdes linne och klädestyg, syddes kläder osv. För allt detta och för husets tungrodda skötsel i övrigt behövdes många hjälpande krafter. Men det var ingen brist på tjänstefolk då för tiden. I prästgården fanns

alltid minst två hembiträden — »pigor» var då den vanliga beteckningen — och dessutom förekom en hel del extrahjälp. Kusken Per residerade i »drängstugan». Han hade en viktig befattning. Järnvägen var långt borta och för Mortorps vidkommande fanns inga andra kommunikationsmöjligheter än att åka efter häst eller vandra. Att fara in till staden Kalmar — knappa två och en halv mil — var ett helt företag. Avstånden inom församlingen var betydliga och till annexkyrkan i Oskars församling var det hela två mil. Denna färd ansågs så pass svåröverkomlig, att predikoutbyten endast sällan ägde rum. De var, såvitt jag minns, fixerade till en gång i månaden under sommarhalvåret samt alla annandagar. Det hade något av äventyr över sig att få följa med på sådana långfärder. Ibland hade jag min plats på kuskbocken bredvid Per, som var proppfull av allehanda skrock och som gärna delade med sig av sin visdom utan att nämnvärt bekymra sig för om åhöraren trodde honom eller icke. For man på kvällen genom en skog, gällde det enligt honom att tiga som muren — eljest kunde man störa skogsrået och det förde omedelbart olycka med sig. Körde man förbi en kyrkogård, kunde man få »påhäng», och det resulterade i att hästarna, hur mycket de än mödade sig, knappt kunde komma ur fläcken — men Per visste också besked om hur man skulle bete sig för att bli kvitt »påhänget».

Vi vet alla vilken social omvälvning som ägt rum sedan denna tid, början av 1890-talet. Hela vidden av förvandlingen blir naturligtvis på ett särskilt sätt levande för den som upplevat den dåtida situationen. Den bygd, där jag växte upp, tillhörde ingalunda Sveriges fattigaste. Ändå rådde det en otrolig fattigdom i de många små dragiga stugorna. Till mina kusliga minnen hör när detta stugefolk före jul vandrade omkring med en säck på ryggen från gård till gård för att på varje ställe få

ett par brödkakor och ett par köttstycken. Jag tänker att mången på det sättet samlat ihop så pass stora förråd, att provianteringen kunde räcka till påsk — enligt visan: julen vara skall till påska. Hemma i prästgården bakades regelbundet två storbak samt slaktades ett nötkreatur och en gris för denna utdelning. Till bilden av dåtida förhållanden hör också den bristfälliga omvårdnaden av sjuka, särskilt de sinnessjuka. Jag minns en gumma, Mina hette hon, vilken — kallande sig himladrottningen — som en skräck för alla barn vandrade omkring utstyrd med sorgband och blommor tagna från nya gravar på kyrkogårdarna. Hon fick gå som hon ville, ingen tog hand om henne. Man känner en djup och odelad tacksamhet för den sociala revolution, som ägt rum sedan dess.

Det hade sina stora fördelar att få växa upp i en prästgård på landet, bl a därför att man fick omedelbar kontakt med allt slags folk och blev lika förtrogen med torpstugor som med bondgårdar eller herrgårdar. Alla kom till prästgården, som i hög grad hade karaktär av gästgivargård, och prästgårdsfolket kom till alla. Livet i vardagslag var mycket enkelt. Men skulle det vara kalas i bondgårdarna, så var det kalas med besked. Man kunde bli bjuden så tidigt som till klockan ett på dagen. Men det var inte alls meningen, att man skulle komma vid en så tidig timme. När gästerna omsider anlände framåt tretiden, undfägnades de först med kaffe. Därefter följde så småningom ett jättestort smörgåsbord med en uppsjö av allt slags mat. Så blev det en lång paus, under vilken man lämpligen borde bese ägorna. Frampå kvällen kom sedan efterhand de olika huvudrätterna, och det åts och dracks ett bra stycke in på natten.

En pamp i socknen var kommunalordföranden, vilken alltid titulerades som »ordföranden». Han fungerade också som tandläkare, såtillvida som han med tillhjälp

av en rejäl tång drog ut tänder. Till utseendet var han frapperande lik porträtt av Goethe. Men storpampen i Mortorp var på den tiden den i riksdagen mycket inflytelserike bondehövdingen riksdagsmannen Nils Petersson i Runtorp — jag blev påmind om honom, då jag läste Oscar II:s nyligen utkomna memoarer, där han finns omtalad. Nils Petersson var en trygg, vederhäftig och på samma gång anspråkslös man, vilken i bygden överallt åtnjöt den största respekt. Sparsamhet och skogshushållning låg honom varmt om hjärtat. Jag erinrar mig en kuriös historia, som kan belysa både skogsintresset och respekten. Det var en träskomakare, Otto, som då och då brukade besöka prästgården och som en gång berättade de säregna erfarenheter han ansåg sig ha haft, då han en tidig morgon begivit sig ut i skogen för att hugga »spinketrä». Då fick jag, sade han, se en hund, som kom emot mig, och han ble större och större ju närmare han kom och till sist var han närapå så stor som en elefant, och så försvann han i småskogen — se, det var riksdagsmannen. — Men hur vet Otto, att det skulle varit riksdagsmannen? — Jo, svarade han och såg på oss med stora blåa, troskyldiga ögon, *det var* riksdagsmannen — och sedan, fortsatte han, kom jag i en sådan »kollonisation» me myggen, så jag var tvungen te gå hem. Otto hade tydligen en livlig förnimmelse av att riksdagsmannen inte gillade hans form av skogsavverkning.

I omedelbar närhet av prästgården låg herrgården Christinelund. Där residerade friherrinnan Emelie Rappe, född 1809. Om somrarna var där gott om ungdom, barnbarn från Stockholm och Växjö, med vilka vi, mina systrar och jag, idkade livligt umgänge. Den otvungna, muntra och skämtsamma samvaron där står i särklass bland mina glada ungdomsminnen. Vi lekte, spelade teater och musicerade — en av flickorna var

den blivande opera- och hovsångerskan Signe Rappe (gift Welden), redan i unga år en avancerad sångerska. Äldst i ungdomsskaran var Gunhild — »Gull» som hon alltid kallades. Hon var dess självskrivna drottning och en särdeles uppfinningsrik ledarinna. Det väckte ett enormt uppseende, när denna glada strålande flicka nittonårig förlovade sig med den 12 år äldre, i vårt ungdomliga tycke litet tillknäppte och högst korrekte lektorn Otto Norberg, som två år tidigare varit hennes kristendomslärare i skolan. Detta skedde 1895 och på sommaren kom hon till Christinelund med sin fästman, som skulle presenteras för farmor. Från dessa dagar har jag ett i sin komik kostbart minne. En dag var min far och jag ute och promenerade med de nyförlovade. Far och lektorn fördjupade sig i teologiska samtal. Plötsligt föreslog Gull mig att vi skulle skämta en smula med de båda herrarna. Längre fram på vägen fanns en bro över ett djupt och för tillfället sommartorrt dike. Vi skulle skynda i förväg, krypa ned under bron och sedan med knackningar och rop låta höra av oss, när de två samtalande vandrarna passerade. Sagt och gjort. Jo, de blev onekligen överraskade. Far log och vad fästmannen tänkte om saken vet jag inte. Följande år var hon gift med sin lektor och 1933, bortåt 40 år senare, stod hon som domprostinna i Strängnäs' biskopsgård för att ta emot det nya biskopsparet.

När somrarna flytt blev det stillsamt på Christinelund. Den gamla damen älskade emellertid musik, och när jag kommit en bit upp i tonåren och var hemma från gymnasiet och senare från universitetet, brukade jag då och då vandra över till Christinelund för att spela och sjunga för henne. Hon gillade särskilt Wennerbergs tonsättningar till Davids Psalmer. Men också andra sånger av samtida tonsättare förekom. Vi slutade alltid med en psalm.

Det var mor som hade introducerat mig i musikens värld. Ännu helt ung dog hon till allas vår stora sorg redan 1891. Under sina sista levnadsår hade hon lidit av en svår kräftsjukdom och icke nämnvärt kunnat syssla med den för henne så kära musiken. Icke desto mindre hade hon hunnit göra mig förtrogen med musicerandets glädje samt lärt mig att åtminstone nödtorftigt spela piano, en undervisning för vilken jag livet igenom varit djupt tacksam. Far var däremot alls icke musikalisk. Varje tanke på att han skulle kunna uppträda som sjungande liturg var utesluten. Men av honom fick jag annan undervisning. Både jag och mina båda systrar fick all grundläggande undervisning i hemmet, till en del av guvernanter, men för mitt vidkommande i betydande omfattning av far. Tack vare hans energi och pedagogiska skicklighet behövde jag endast tillbringa fem och ett halvt år i Kalmar läroverk. Far var en stor bokälskare och i högsta grad studieintresserad. Han hade ett respektabelt bibliotek, bokhyllor fyllde alla väggar i hans arbetsrum. Jag minns hur en hederlig gumma som besökte honom med förvåning tittade på denna väggprydnad och därpå utlät sig: »Men kyrkoherden, det kan väl ändå inte stå det rätta i alla dessa böckerna?» Den tid far fick över från det prästerliga arbetet ägnade han med förkärlek livet igenom åt ett ivrigt studerande. Hade han haft möjlighet att fortsätta sina studier vid akademien, skulle han säkert haft minst lika goda förutsättningar som jag att hamna på en professorsstol.

I maj 1900 flyttade far till Gärdslösa, där han hade blivit vald till kyrkoherde. Öland var emellertid ingen främmande värld för oss barn — vi var sedan gammalt förälskade i denna sköna ö. Ända från min spädaste barndom hade jag varje sommar tillbringat några veckor på Solberga gård, en halvmil från Borgholm, hos min mormor Jeanette Hildebrand (f 1811, d 1906). Hennes

far, H J Gummerus, som 1808 hade slagits med ryssarna på Åland, flydde sedan Finland blivit ryskt till Sverige och hamnade därefter som prost på Öland. Mormor, som ända in i den höga ålderdomen kunde glädja sig åt en obruten vitalitet, hade mycket att berätta både om faderns äventyrliga upplevelser och om hur livet på Öland gestaltade sig så långt tillbaka som på 1820-talet.

Naturen på östra Öland är så olika det idylliska landskapet i Södra Möre som gärna möjligt. Den är inte insmickrande, men den är överväldigande och trollbindande: det väldiga blickfånget med havet som bakgrund, landskapet som markeras av två monumentala huvudlinjer — linjen mellan land och vatten, linjen mellan hav och himmel. Prästgården i Gärdslösa hade, liksom den i Mortorp, blivit byggd i repriser, undervåningen från 1700-talet, övervåningen från 1800-talet. Redan den kringbyggda gården var en sevärdhet. Den hade vid sekelskiftet tycke av sluten klostergård, helt överskyggad av två jätteträd; det ena har sedan dess blåst ned, det andra, valnötsträdet, har förfrusit. Enligt traditionen skulle Erik Johan Stagnelius i sin ungdom gärna ha tagit sin tillflykt till något av dessa träds grenar. I prästgårdens nedre våning är det trivsamt lågt i taket; när man kom upp i den övre, öppnade sig med ett slag det väldiga panoramat med vidsträckta strandmarker ned till Östersjön. Församlingens förnämliga kyrka, på senare år restaurerad, hade mer än någon annan öländsk kyrka bevarat sin medeltida karaktär med sköna gotiska valv. Vägen dit, en och en halv kilometer lång, gick genom de båda Gärdslösabyarna, som vid seklets begynnelse ännu på det hela taget hade kvar sin ålderdomligt präglade bebyggelse: sammanhängande ladugårdslängor utmed landsvägen med slutna stormskyddade gårdar bakom.

Den tid far fick verka i Gärdslösa och Bredsätra blev helt kort. Han lämnade oss redan hösten 1904, endast 57 år gammal. För min del var vistelsen i Gärdslösa inskränkt till feriebesök. När vi flyttade dit, höll jag efter avlagd filosofie kandidatexamen som bäst på med teologiska studier i Uppsala. Det var nära nog en självklar sak, att jag skulle ägna mig åt teologin — jag hade vuxit upp i kyrkans hägn och vuxit fast i henne. Sedan jag 1907 blivit docent, prästvigdes jag för Kalmar stift av dess biskop, H W Tottie. Det skedde, ovanligt nog, inte i Kalmar Domkyrka, utan just i min födelseförsamlings kyrka, i Ljungby, som alltfort var biskopsprebende. Men prästvigningen blev för mig inte någon inledning till tjänstgöring inom stiftet — den markerade snarare avslutningen av mina mest intima förbindelser med detta. Det enda förordnande jag någonsin fått i stiftet fick jag som biskop emeritus en gång på 1950-talet under en sommarvistelse på Öland från Domkapitlet i Växjö — det gällde ett förordnande att tjänstgöra en söndag i Borgholm i stället för kyrkoherden, som hastigt insjuknat. Att döma av de brev jag då fick från Domkapitlet, vållade ersättningsfrågan vissa komplikationer: bestämmelserna hade fastställt ersättningsbelopp för olika prästerliga grader, men förordnande för en biskop var inte förutsett.

I kyrkans gudstjänstliv hade jag deltagit sedan min tidiga barndom. Då gällde ännu handboken av 1811 samt koral- och mässbok av 1820. Det var både liturgiskt och kyrkomusikaliskt sett en tid av djupaste nedan. Torftigare och mer monotont har högmässogudstjänst aldrig firats i vår svenska kyrka. Den första ljusningen, varslet om andra tider, kom med handboken av 1894 och mässboken av 1897. Sedan dess har en tillväxande förnyelse oavlåtligt pågått. I min bok om »Högmässans förnyelse liturgiskt och kyrkomusikaliskt» har jag bl a belyst kon-

trasten mellan nutidens och min barndoms gudstjänster. För den som upplevt, hur det var då, ter sig skillnaden överväldigande, nota bene om de nu givna möjligheterna omsorgsfullt tillvaratas. Förvandlingen sträcker sig till alla områden: ritual, liturgisk musik, psalmsång, orgelspel, körers medverkan samt allt det som går under namn av »kyrkans skrud och prydning». 1800-talet hade kraftigt reducerat den reformatoriska gudstjänstens rikedom. Reduktionen hade alldeles särskilt gått ut över gudstjänstens lovton. Nattvardsfirande var sällsynt, höljt i svart och stämt i moll. Den liturgiska musiken var helt monoton — det lilla som enligt den fastställda ordningen skulle sjungas sjöngs på samma melodi kyrkoåret runt, likgiltigt om det var botdag eller jul, långfredag eller påsk. Psalmsången släpade sig i regel långsamt fram — om än inte med samma rent groteska långsamhet som tidigare på 1800-talet. Några körer fanns inte annat än möjligen i en eller annan stor stadsförsamling. Nu uppgår de i kyrkosångsförbundet registrerade körmedlemmarna till mer än 24 000, och därtill kommer många, som inte är registrerade (1975 omkring 60 000).

Det väckte ett oerhört uppseende, när den energiske kantorn i Mortorp någon gång på 1890-talet samlade ihop några sångbegåvade församlingsmedlemmar för att öva in och i körsättning sjunga Voglers Hosianna på Första söndagen i Advent. I Gärdslösa begagnades den Haeffnerska koralboken i originalsättning. Här var melodierna mycket högt satta. Det passade utmärkt för kantorn, som var tenor, men vållade onekligen svårigheter för församlingssången, allrahelst som orgeln var stämd ungefär en ton över det normala. »Var hälsad, sköna morgonstund», som nu står i D-dur, stod hos Haeffner i F-dur, alltså en och en halv ton högre. Det blev med tanke på den högstämda orgeln G-dur. Det var inte så nådigt att sjunga julpsalmen i denna tonhöjd klockan

fyra på julmorgonen. Men nog gjorde man sitt bästa. Så tidigt firades inte julottan på Smålandssidan. Men gammaldags sedvänjor var snarast mera bevarade på Öland än på fastlandet. Där hörde det till traditionen, att man efter otta och därpå följande högmässa skulle vara hemma igen, medan det ännu var mörkt. Hemfärden företogs gärna i form av kappkörning. Till annexkyrkan i Bredsätra var det ungefär en mil från prästgården i Gärdslösa. När det var kyrkoherdens tur att tjänstgöra där, måste man alltså ge sig i väg senast klockan tre på morgonen. Här upplevde jag, att det under pausen mellan ottan och högmässan, medan klockorna ringde samman, var anordnad servering i sakristian för de tjänstgörande — präst, kyrkvärdar och kantor. Man bjöds på kaffe med bullar — samt kalla kroppkakor! Det ansågs opassande att efter kyrkbesöket på julnatten gå ut och promenera på juldagen. Men denna regel var inte särskilt betungande — hade man stigit upp mellan 2 och 3 på natten, var man snarast tacksam för en siesta på dagen i sällskap med förvärvade julklappsböcker.

Min barndoms och första ungdoms gudstjänster var, som sagt, vad ritual och musik beträffar särdeles torftiga och monotona. Men detta förminskar på intet sätt den tacksamhet jag livet igenom känt för att från tidiga år ha fått växa in i kyrkans liv. Inte minst betydelsefullt var det att få bevittna med vilken intensiv omsorg min far vårdade sig om förkunnelsen och hur den gav genklang hos lyssnande skaror. Kyrkan fungerade självklart som det andliga hemmet och söndagens högmässa var det kyrkliga livets självklara centrum. Vid sidan av högmässan förekom ofta »bibelförklaringar», gärna på söndagseftermiddagen. De hölls antingen ute i församlingen eller också i prästgården. Vid sådana tillfällen brukade jag, när jag var hemma, fungera som organist och någon

gång hade jag även förtroendet att få spela på kyrkorgeln.

Det andliga livet präglades av fast, gammaldags kyrklighet, detta både på fastlandssidan och på Öland. Fanns det någon skillnad, torde den ha bestått däri, att ett något starkare pietistiskt inslag gjorde sig förnummet i de småländska socknarna. Men inga markerade kyrkliga riktningar bröt sig på den tiden med varandra i min hembygd. Skarpa motsättningar inom kyrkan, sådana som förekommer i nutiden, var helt okända. Det rådde en kyrklighet utan alla prefix, sådana som »låg», »hög» etc. Inte heller märkte man mycket av den religiösa splittring, som bröt fram i Sverige genom olika mer eller mindre frikyrkliga rörelser alltifrån mitten av 1800-talet. De främmande talare som lät höra sig var framför allt svenska kyrkans missionärer — missionsintresset var starkt och i tillväxt — samt en och annan predikant från Fosterlands-Stiftelsen. Jag vill också nämna, att general Axel Rappe, som tillhörde kretsen kring prins Oscar Bernadotte, brukade hålla någon bibelförklaring på Christinelund, när han besökte sin fädernegård på somrarna.

Vad prästerskapet beträffar var det lilla Kalmarstiftet som en stor familj, där alla kände varandra. Vid nedskrivandet av denna artikel såg jag igenom listan på Kalmarstiftets präster i den matrikel, som publicerades 1901, och fann, att jag var personligen bekant med de allra flesta. Reste man omkring i stiftet, var det självklart, att man som prästbarn tog in i prästgårdarna. Där blev man mottagen nära nog som en släkting. Jag har många sådana minnen från en vandring runt Öland, vilken jag som skolpojke företog, dragande omkring med en växtpress på hjul för att omedelbart kunna pressa insamlade växter.

Under mina Uppsalaår fick jag vara med om den

»ungkyrkliga» rörelsens uppkomst. Det talades på den tiden mycket om att »upptäcka kyrkan». Det talet var fullt befogat från mellansvensk horisont. Men för mig var det helt irrelevant. Jag gladde mig åt det som skedde. Men kyrkan behövde jag inte »upptäcka». I den hade jag haft mitt hem från barndomsdagar.

Bilaga 2. Ur Under Lundagårds kronor, fjärde samlingen 1957

Från mina professorsår

Nyårsafton 1913 blev jag utnämnd till professor i systematisk teologi vid Lunds universitet. Tillsättningsproceduren hade — som ofta är fallet med akademiska befordringsärenden — haft sina vedermödor. Men sedan dessa var väl överståndna fanns ingen rimlig anledning till »besvärs ihugkommelse». Jag hade nått mina drömmars mål. Jag kunde överhuvud inte tänka mig något bättre än att få arbeta som teologie professor i Lund. Lund hade en magnetisk dragningskraft allaredan därför att staden var belägen ungefär så långt söderut som man kunde komma i Sverige och lockade med tidiga vårar och sena höstar — jag hade under min första lundatermin hösten 1904, då jag sysslade med avhandlingsarbete, sett och sedan aldrig glömt hur rosorna blommade vid domkyrkan ännu i december månad. Redan då hade jag hunnit bli förälskad i den gamla staden som, till allt annat gott, låg på tröskeln till Europa och redan därigenom inbjöd till internationell orientering.

Min oförställda glädje över att få komma till Lund berodde inte på att jag skulle blivit trött på Uppsala. Jag hade däruppe haft den otroliga turen att få uppleva en teologisk högkonjunktur sådan som det uppsvenska universitetet inte haft på långliga tider. 1800-talet där hade inte haft några teologer av tillnärmelsevis Nathan Söderbloms och Einar Billings format. Som ung student hann jag uppleva den gråa tristess, som präglade den

teologiska situationen vid 1890-talets slut. Kontrasten blev stor mellan denna tryckande atmosfär och den frimodiga livaktighet som kom med det nya seklet.

Några veckor före min utnämning hade *Edvard Lehmann* blivit utnämnd till den förste innehavaren av professuren i »teologiska prenotioner och teologisk encyklopedi», det dåtida namnet på den nuvarande professuren i religionshistoria med religionspsykologi. Han kom från Berlin, där han under fyra år varit professor i religionshistoria — fyra år, tre år för mycket, kunde han säga, när denna fråga kom på tal. Säkert är att han var högst tillfredsställd över att ha blivit återbördad till Skandinavien. Lehmann och jag installerades två på varandra följande dagar, den 3 och 4 februari. På den tiden bestod ännu många gamla ordningar, som sedan försvunnit. Så var de teologie professorerna med dubbla band knutna till kyrkan: de var samtliga självskrivna medlemmar av Lunds Domkapitel och de hade alla — med undantag för den nyinrättade Lehmannska professuren — var sitt pastorat som »prebende». Den sistnämnda ordningen varade till 1922, då vederbörande församlingar, som det officiellt hette, »befriades» från att vara prebenden.

Domkapitlet hade dåförtiden ordinarie sammanträde en gång i veckan. Ärendena var många — också hela förvaltningen av den kyrkliga egendomen m m låg ännu under domkapitlen. Men Lunds domkapitels preses, *Gottfrid Billing*, som själv föredrog ärendena, sörjde för att det gick raskt undan. Som ordförande och föredragande var han suverän. Han sade vid sin redogörelse för ärendena exakt vad som behövde sägas, varken mer eller mindre. Hade vi t ex ett invecklat klagomål på bordet, blev alla huvudpunkter klart och koncist framställda, varefter det hela gärna avslutades med ord sådana som: »och så ä' det förresten en massa trams.» Från den tid

då Gottfrid Billing var ordförande i statsutskottet ryktades det att han var så snabb i vändningarna att de som ville yttra sig i diskussionen inte alltid hann med att begära ordet. Någon sådan svårighet fanns inte i domkapitlet. Var och en hade gott tillfälle att säga vad han ville, och den gamle biskopen hörde noggrant på. Men vi, eller i varje fall de flesta av oss, följde gärna preses' exempel att inte säga mera än som nödigt var. »Vår gamle» — som Edvard Lehmann brukade säga — var i hög grad föredömlig som ordförande.

Edvard Lehmann och jag gjorde samtidigt vår entré i kapitlet. Vi satt bredvid varandra, och Lehmann, som förklarligt nog var helt obevandrad i svenska ecklesiastika förhållanden, frågade mig gärna på sitt oefterhärmliga skandinaviska blandspråk viskande om ett och annat: »Kyrkovärd — vad är så det för något, är det detsamma som kyrkoherde?» Det må inte förtänkas honom att han ibland och inte så sällan strejkade från domkapitelssammanträdena. Onsdagarna, då dessa sammanträden hölls, var föreläsningsfria, och Lehmann brukade ofta använda dessa dagar till populärföreläsningar, som han i riklig mängd höll runt omkring i Sydsverige. Men i varje fall infann han sig troget var åttonde sammanträdesdag. Det fanns nämligen en institution, som kallades domkapitelskaffe och detta kaffe gick i tur runt bland de åtta ledamöterna. Lehmann var alltid närvarande, då det var hans kaffetur. Det hade till följd att Gottfrid Billing en gång, då vi gästade Lehmann, utlät sig sålunda: »Lehmann, han ä' den artigaste av oss allesamman, för han bjuder på kaffe var gång han ä' i kapitlet.»

Prebendeinstitutionen gick tillbaka till universitetets första tid. När den sent omsider upphävdes, hade den både som institution och som avlöningssystem överlevt sig själv. Det måste betecknas som någonting högst rim-

ligt att ifrågavarande kyrkoherdebefattningar fick tillsättas i normal ordning. Men trots de principiella betänkligheter som vidlådde systemet, hade detta efter allt att döma haft sin positiva betydelse, och detta visst inte bara sett från den professorliga ekonomins synpunkt. Prebendena utgjorde en förbindelse mellan teologi och kyrka. De konfronterade de teologie professorerna med ett stycke av den verklighet, som utgjorde föremålet för deras forskning. Jag skulle också tro att denna förbindelse, utan att lägga något tryck på den teologiska forskningen, bidragit till att motverka den spänning, för att inte säga motsättning, som ofta gjort sig gällande mellan teologi och kyrka på andra håll, inte minst i Tyskland. Därmed må nu vara hur som helst. För egen del tänker jag med tacksamhet tillbaka på den kontakt, som jag genom mina prebenden — först Husie, sedan Uppåkra — fick med den solida skånska landsbygden. Den uppehölls dels därigenom att jag regelbundet brukade predika i prebendet en gång i månaden, dels genom andra besök. Jag kan inte neka till att jag saknade denna kontakt, när församlingarna »befriades» från sina professorskyrkoherdar.

Vid min ankomst till Lund på nyåret 1914 levde vi ännu alltjämt i den gamla tidsåldern, nu så oändligt avlägsen. Det var inte många som anade att denna tidsålders dagar var räknade och att den stora, revolutionerande världsbranden skulle ha brutit ut innan årets slut. Våren 1914 rådde ännu lugn i Europa, lugnet före stormen. I Lund blev det emellertid en högst politisk vår. Efter det bekanta och omstridda borggårdstalet väcktes förslag om att studentuppvaktning för kung Gustaf skulle ordnas i Stockholm. Som naturligt var bröt sig meningarna härom starkt inom den lundensiska studentkåren. Under den tidiga vårens vackra februaridagar kunde man se livligt diskuterande flockar av studenter på

planen utanför Akademiska Föreningen. Uppvaktningen kom till stånd, och oppositionen markerade sitt avståndstagande.

Men lika naturligt som det var att vid detta tillfälle olika meningar skulle bryta sig med varandra, lika naturligt var det att, när året nalkades sitt slut och den stora ofreden hade börjat, en samfälld studentuppvaktning ordnades i enighetens tecken för de tre nordiska kungarna, då dessa möttes i Malmö för att demonstrera en samfälld nordisk vilja att värna Nordens frihet. Det var, såvitt jag tror, inte från början meningen att professorer skulle delta i denna uppvaktning. Men i sista stund, strax innan avresan från Lund skulle ske, fick jag, liksom andra professorer, en påringning från studentkårshåll med inbjudan att följa med: tag bara på en vit halsduk och kom med, lydde budet. Bortåt ett trettiotal professorer hörsammade kallelsen. Det blev ett högst säreget minne. Uppvaktningen ägde rum på torget utanför Malmö residens. De tre kungarna mottog hyllningen stående på residensets balkong. När sången efter talen förklingat kom där ett bud från kung Gustaf: professorerna anmodades att komma in i residenset för att hälsa på de tre monarkerna. Det blev en oförglömmelig syn, när vi, väl inkomna i residensets vestibul, tog av oss ytterrockarna. Gamle professor Fredrik Wulff hade märkligt nog, men karakteristiskt för honom, iklätt sig frack och ordnar. Ett par professorer uppträdde i bonjour. Men f ö prydde den vita halsduken kavajer i allehanda brokiga färger. Sålunda skrudade tågade vi upp till de tre majestäterna — Sigurd Agrell, som var en smula disträ, hade för säkerhets skull glömt att ta av sig sin färgstarka, gulbruna rockhalsduk; den lyste i audienssalen under det stora svarta skägget. Jag fick ett samtal med kung Christian, som inleddes med orden: »De er ung, hvad er de så?» Jo, jag var professor. »Åh,

hvordan går det så med autoriteten?» När vi så efter välförrättat verk gick från residenset ut till de väntande studenterna, råkade vännen Agrell ta en av de kungliga hattarna — det råder olika meningar om det var kung Christians eller kung Håkons. Saken upptäcktes emellertid och utbyte hann ske, innan vi avtågade i laga ordning under tonerna av »Sjungom studentens . . .»

Av krigstidens besvärligheter märktes till en början inte så mycket, men under krigets sista år blev livsmedelsfrågan mycket svår. Ransoneringen blev hård och möjligheten att förvärva något vid sidan var minimal. Jag minns vilken sagolik hjälp det var när min prästgårdsarrendator i Husie, på grund av att jag var innehavare av prästgården, den sista krigsjulen kunde få köra in till oss i Lund med en halv gris, vartill hans hustru hade lagt 2 kilo smör och en liter grädde. Livsmedelssituationen var nästan som värst, när universitetet skulle fira sitt 250-årsjubileum i september 1918. I de dagarna var det sannerligen ingen lätt sak att anordna en stor fest. Kriget rasade alltjämt. Universitetsfester av detta slag brukar vara stora internationella högtider. Men nu kunde på grund av kriget inga andra utlänningar komma än våra anförvanter från de nordiska broderfolken. Till råga på allt hade spanska sjukan börjat härja. De många dödsoffren fördystrade stämningen. Bland dödsoffren var också prins Erik, vilket hade till följd att kungaparet gav återbud. Trots alla motigheter blev universitetsjubileet en förnämlig fest. Universitetets rektor Johan Thyrén briljerade med ett av sina mest eleganta tal. Jubileumspromotionen var så stor att alla fakulteter inte kunde rymmas i domkyrkan. Där höll teologer, jurister och medicinare till, medan filosoferna samtidigt promoverade i universitetets aula. I domkyrkan blev jag vittne till den enda promotion som jag någonsin hört utföras på svenska tungomålet. Jag och professor

Ernberg hade promoverat respektive teologer och jurister på latin. Medicinaren, den celebre forskaren John Forssman, begagnade däremot — jag skulle snarast tro av princip — det svenska språket. Det stack rätt så bjärt av mot den latinska solenniteten, när promovendus hälsades med: God dag, David Edvard Holmdahl, eller när promotor vid avskedstagandet av de gamla jubeldoktorerna ersatte det latinska vale med orden: »Far i frid.»

Ekonomiskt sett fick universitetet stor behållning av jubelfesten. Rådde det brist på mat och dryck, så fanns det vid denna tid så mycket mer pengar i landet. En lång rad frikostiga donationer gjordes, bl a fick det i sammanhang med jubileet nybildade Kungliga Humanistiska Vetenskapssamfundet en god grundval för sin verksamhet.

När jag började som professor, fanns det inget överflöd på teologie studerande. Deras antal uppgick under de första åren inte ens till 100. Under de fyra, fem första åren hade jag inte mer än 20 à 25 tentamina årligen. Under mitt sista professorsår, 1932, hade de teologie studerandes antal mer än femdubblats, det uppgick till mer än 500. Mina tentamina detta år var 161, däribland 13 licentiattentamina. I ena fallet var antalet alltför ringa för att kunna täcka behovet, i andra fallet var det alldeles för stort för de platser som stod till förfogande. Överblickar man de teologie studerandes antal vid våra fakulteter under hundra år, visar det sig att kurvan gått upp och ned i starka växlingar, om än knappast någonsin så starka som dem jag upplevde under min professorstid. Men en böljegång tycks höra till det normala för den teologiska fakulteten. En så markerad omväxling torde knappast förekomma i någon annan fakultet. Det ringa antalet lärjungar under krigsåren — dessutom försvagat genom de många militära inkallelserna — hade den fördelen med sig att man tämligen väl kunde lära känna

sina elever. Detta kunde naturligtvis inte tillnärmelsevis ske på samma sätt, när skarorna började mångdubblas. Men å andra sidan låg det en viss stimulans i den starka tillströmningen. Den bidrog i sin mån till den livaktighet som onekligen präglade den teologiska situationen i Lund på 1920-talet.

Vid min ankomst till Lund talades det ofta om de stora kristendomsdebatterna här under århundradets första decennium, varvid huvudkämparna var å ena sidan *Bengt Lidforss*, å den andra *Magnus Pfannenstill*. Lidforss har jag en gång hört i en högst animerad religionsdebatt, som blev en tillspetsad envigskamp mellan honom och Nathan Söderblom. Man kan undra vilken Lidforss fann besvärligast att tas med: Söderblom med sin mångkunnighet och fantastiskt rörliga intellekt eller Pfannenstill med sin lugna logiska skärpa. Hur som helst, Pfannenstill hade under dessa lundensiska religionsdebatter förvärvat ett stadgat anseende både bland motståndare och meningsfränder — de senare gav ofta uttryck åt sin tacksamhet för vad han presterat som vaken och påpasslig teologisk målvakt. Krigsåret 1914 hörde dessa diskussioner, som framför allt gällt kristendomens förhållande till vad man på den tiden kallade »den naturvetenskapliga världsåskådningen», till det förgångna. Andra problemställningar trängde fram — till en del hängde detta samman med ett hårdnande andligt och världshistoriskt klimat.

Teologiska fakulteter har inte alltid det bästa rykte för fridsamhet och endräkt. Det skall inte heller förnekas att debatter teologer emellan inte så sällan blir både intensiva och skarpa. Förklaringen kan kanske till en del ha något att göra med det kända ordstävet: släkten är värst. Ju närmare man står varandra, desto större öppenhjärtighet. Den som besökte Lunds teologiska fakultet fram på 1920-talet torde svårligen kunnat upptäcka någon inre söndring. Fakulteten hade ett stadgat rykte för god sammanhållning — liksom också den dåtida celebra medicinska fakulteten. Sammanhållningen i vår fakultet betydde på intet sätt någon likriktning. Fakulteten rymde inom sig stora olikheter, också rent teologiskt sett. Men den var en krets av vänner, som med åren blev alltmer sammansvetsade.

Sedan Pfannenstill i början av 1920-talet avgått med pension, var *Sven Herner* den till tjänsteåren äldste fakultetsmedlemmen. Han hade varit en av dem som i vårt land brutit väg för den historisk-kritiska bibelforskningen och hade i yngre dagar, helt säkert con amore, utkämpat mången dust med en traditionalistisk bibelsyn. Nu, på 1920-talet, hade historisk-kritisk bibelforskning blivit en självklar förutsättning för allt teologiskt arbete — något som emellertid givetvis inte betydde att man skulle nått enighet om en sådan forsknings resultat. Herner föreläste på sitt lugna, trygga sätt klockan 8 om morgnarna; det ryktades att studenterna fann hebreiskan vara en något hårdsmält kost så tidigt på dagen. Sitt intresse för att popularisera teologin demonstrerade Herner genom att vara en av redaktörerna för tidskriften »Kristendomen och vår tid», som efter färgen på omslaget och innehållets moderata modernism brukade gå under namnet »Den blekröda». Som kollega var Sven Herner högt skattad av oss alla. Hans humor var av gott skånskt märke. Ju äldre han blev, desto mer lyste mognad vishet i hans sällsynt vackra ögon.

Nästa man från utnämningsdatum räknat var *Hjalmar Holmquist*. Han var en outtröttlig, oerhört produktiv kyrkohistorisk författare, enastående i fråga om att sprida kyrkohistorisk kunskap genom avhandlingar, läroböcker och populärvetenskapliga föreläsningar. Han undvek helst att ge sig in på djupare teologiska frågor och var otvivelaktigt mer intresserad av kyrkohistoriens

yttre och politiska sida än av dess teologiska problematik. Liksom den samtida svenska teologin i allmänhet var Holmquist i sitt skriftställarskap starkt orienterad kring Luther och Lutherforskning. Hans Lutherböcker uppbars av ett urprotestantiskt patos, som hade gamla rötter i Sverige, men som i detta fall fått sin speciella färg av hans värmländska hembygds lågkyrklighet. Denna på sätt och vis exklusiva protestantism sökte han sedan knyta samman med vida ekumeniska perspektiv. Hjalmar Holmquist kunde som få konsten att fängsla ett auditorium. Han målade gärna med starka färger och dramatisk tillspetsning. Vännerna påstod att hans framställningskonst tagit intryck av de många detektivromaner, med vilka han brukade vederkvicka sig på lediga stunder. Jag hörde honom en gång hålla en populärföreläsning om Den nutida romerska kyrkan. Den började ungefär så här: »Den 10 augusti 1914 stod snälltåget söderut inne på stationen i Frankfurt am Main. Avgångstiden var inne. Lokomotivet hade ångan uppe. Passagerarna hade intagit sina platser. Det blev fem minuter över tiden, tio minuter över — något som aldrig brukade hända i dåtidens Tyskland. Tjugo minuter hade gått. Oroliga ansikten syntes i fönstren. Man undrade vad orsaken kunde vara. Var det några högre militärer eller rentav kejsaren själv som skulle till fronten? Efter en halvtimmes väntan kom en liten man i kardinaldräkt (den sedan under krigstiden så framträdande belgiske kardinalen Mercier). Han steg upp på tåget, varpå det omedelbart satte sig i gång.»

Hjalmar Holmquist var fast förankrad i sin värmländska hembygd och fungerade som vänsäll nationsinspektor med outtröttlig omsorg om de värmländska landsmännens bästa (bland dem Tage Erlander).

Var Hjalmar Holmquist fullblodsvärmlänning, så var hans gamle kamrat *Erik Aurelius* fullblodsöstgöte och

företrädde som inspektor den östgötska nationen med den äran. Vid en diskussion om de olika nationernas mellanhavanden serverade Gottfrid Billing honom denna goda skånska replik: »Ja, östgötarna, det ä' ett stolt folk, de vill komma *näst efter oss*.» Erik Aurelius var väl den som mer än någon annan personifierade vänskapen i fakulteten. Vänskapen var för honom ett heligt sakrament. I den vänskapliga umgängelsen trivdes och blomstrade han, allrahelst när han fick motta gäster i sitt gästfria hem eller när han uppvaktade den ene eller andre med tillfällighetsdikter, en konst som han mästerligt behärskade. Han var en solig medelpunkt, som otvivelaktigt betydde mycket för den goda sammanhållningen i fakulteten.

Så var det *Edvard Lehmann*. Det säger sig självt att han skulle vara ett i hög grad stimulerande element. Ett sprudlande ingenium var han, full av gnistrande infall, som oftast träffade huvudet på spiken. Det flödade vitsar och vittigheder ur hans mun. Hans kvickheter var alltid roliga, men aldrig elaka eller förlöjligande. Hans humor var leende och ljus som det danska landet. Sällsynt generös var han i all sin färd, också när det gällde betyg åt inte alltid så spränglärda studenter. Endast en gång träffade jag på en herre, som inte var nöjd med Lehmanns betygsättning. Han hade — otroligt nog för dem som kände honom — fått Med utmärkt beröm som licentiatbetyg, men menade att Lehmann varit för hård mot honom och att hans licentiatavhandling bort rendera honom betyget Berömlig. Hans energi drev honom att söka resning i målet, och i det syftet vände han sig till mig, som för tillfället råkade vara dekanus, klagade sin nöd och förklarade att Lehmann hade förolämpat honom. Vad hade då Lehmann sagt? Jo, han slutade med att säga: »Tig och tigg icke.» Det var förmodligen det skarpaste ord Lehmann någonsin yttrat i dylikt sam-

manhang — jag gjorde också mitt bästa för att övertyga den ivrige tiggaren om att Lehmanns koncentrerade uttalande var mer än väl berättigat.

Det faller sig inte så lätt att sätta etikett på Lehmanns ståndpunkt. Jag erinrar mig på tal härom hur Lehmann under ett samtal energiskt förfäktade den tesen att det vore vida viktigare att ha synpunkter än att ha en ståndpunkt. Misstar jag mig inte skrev han också en artikel, i vilken han utlade denna text. Han strövade vida omkring, ovillig att binda sig vid någon alltför markerad position. Karakteristisk är titeln på hans Olavus Petri-föreläsningar: »Stället och vägen.» Lehmann var en vägens vandringsman. Men han vandrade inte på måfå, han hade kompass med sig. Hans kristendomssyn präglades av en frejdigt ljus grundtvigiansk anda. Han visste gott vad han ville. Men doktrinär var han minst av allt.

Edvard Lehmann skrev många böcker. Under hela sin professorstid i Lund strödde han skrifter omkring sig. De flesta av dessa sysslade givetvis med religionshistoriska frågor. Men som den vandringsman han var sökte han sig också gärna in på andra teologiska områden. Vid sådana tillfällen hände det att han uppsökte vederbörande ämnesprofessor för att diskutera någon punkt i manuskriptet. Hade man då någon invändning att göra, var Lehmann inte den som envist höll fast vid vad han skrivit: »Nå sådan», kunde han säga, »det går alltså icke, då gör vi så» — och därmed strök han helt enkelt ett streck över partiet i fråga.

Det fanns hos Lehmann ett drag av högst älskvärd bohem. Han berättade en gång att han brukade lägga pengarna som han fick i en byrålåda — i en »skuffe» — och där fick sedan familjen förse sig så länge det fanns något att ta. Kassan i skuffen förstärkte han gärna med hjälp av populärföreläsningar, »bondföreläsningar» som de något vanvördigt brukade kallas. Föreläsningsarvodena räknade han som ett slags myntenhet: »Nu ska jag betala koksen, den kostar åtta föreläsningar.»

Lehmann hade en otrolig gåva att föreläsa underhållande och spirituellt. Som improvisatör var han nära nog unik. Förrådet var så rikt att han utan synbar svårighet kunde klara av också situationer, vid vilka förberedelsen varit minimal. En gång skulle han, jag tror det var på teologiska föreningen, hålla föredrag om prästutbildningen. Han kom störtande i sista stund från någon middag och hade uppenbarligen inte haft mycken tid till preparation. Efter varjehanda arrangemang med bord och stolar för att markera att det skulle vara »en konferanse» och inte en katederföreläsning satte han sig på bordet mitt för auditoriet, skådade ut över skaran, strök sig om skägget och började: »Vi skall alltså utbilda präster.» Paus. »Då är frågan vad för präster skall vi så utbilda.» Lång paus. »Ja, fordi där är forskjellige typuser af dem.» Paus. »Där är den katolske typus. Så är där lärertypusen.» Paus. »Så är där vännetypusen.» När han så väl hade fått fram ett schema, gick fortsättningen liksom av sig själv och helt utan meditationspauser.

Mitt mest klassiska minne av Lehmann som improvisatör är knutet till ett föredrag på Akademiska Föreningens stora sal. Salen var fylld av åhörare. Jag satt och språkade med Lehmann, då den vid tillfället fungerande ordföranden kom fram och hälsade på föredragshållaren. Lehmann: »Ja, det var ju om Goethe jeg skulle tale.» Ordföranden, något häpen: »Nej, det var om tyskt studentliv.» Lehmann: »Nå sådan, tysk studenterlif. Ja, de må först synge en sang.» Så sjöngs där ett par körsånger och Lehmann satt och mediterade. Därpå gick han upp i katedern och höll sitt föredrag om det tyska studentlivet som om ingenting hänt. När han sedan kom tillbaka efter väl förrättat värv, sade han till mig med

en god portion självironi: »Ja, ser du, det blev hälften Dichtung och hälften Wahrheit.»

Han proponerade vid något tillfälle, att man skulle kunna beskriva honom med dessa tre ord: iraniker, ironiker, ireniker.

År 1919 kom *Edvard Rodhe* tillbaka från Uppsala, där han under sju år tjänstgjorde som professor i praktisk teologi. Han var en stor tillgång för fakulteten, både vetenskapligt och personligt sett. Så värst länge fick emellertid fakulteten inte behålla honom i sin krets: 1925 blev han sin svärfader Gottfrid Billings efterträdare som biskop i Lund och som universitetets prokansler, den siste i prokanslerernas långa rad. Dessbättre betydde detta inte något avbrott i umgängelsen och inte heller i Rodhes produktion. Med seg energi och outtröttlig flit fortsatte han sitt vetenskapliga författarskap också under biskopstiden. Beträffande professorsbeståndet under 1920-talet vill jag här endast i förbigående ytterligare nämna att fakulteten mot decenniets slut, närmare bestämt 1928, fick tre nya professorer, två av dem blivande ärkebiskopar: min medvandrare under otaliga morgonpromenader i Lund *Erling Eidem* samt *Yngve Brilioth*. Den tredje nytillkomne var *Efraim Briem*. De fann sig alla väl tillrätta i den vänskapsfulla atmosfär, som var fakultetens livsluft, och de äldre fakultetsmedlemmarna var med dem väl tillfreds.

När jag vid nedskrivandet av dessa minnen närmast har 1920-talet i sikte, återstår ännu ett namn att nämna, min närmaste fackkollega från 1924: *Anders Nygren*. Under krigsåren var Anders Nygren pastorsadjunkt i en liten halländsk församling, Ölmevalla. Där satt han uppe om nätterna och skrev religionsfilosofi vid den mycket sparsamma låga som krigstiden tillät. Men på hans eget ljus var det inget fel, när han 1921 med sin doktorsavhandling om Religiöst apriori gjorde sin entré i den akademiska världen. Vår bekantskap hade börjat under

krigsåren, då pastorsadjunkten från Ölmevalla gav en och annan gästroll i de av mig ledda seminarieövningarna och överraskade genom att med stor elegans bena upp invecklade tankegångar i Schleiermachers teologi. Med tacksamhet tänker jag tillbaka på det helt ostörda och särdeles intima samarbetet oss emellan allt sedan 1920-talets begynnelse. En så intim kontakt mellan två professorer inom samma huvuddisciplin torde nog höra till de akademiska sällsyntheterna.

Såsom av föregående antydningar framgått uppvisade den teologiska fakulteten i Lund under 1920-talet — liksom under följande år — en avsevärd produktivitet. All denna teologi kunde givetvis, om man så ville, kallas Lundateologi, eftersom den obestridligen hade kommit till i Lund. Men hur det nu var kom ordet Lundateologi så småningom att användas som beteckning för den teologi, som utvecklades av de systematiska teologerna i Lund. I denna speciella mening brukades väl i allmänhet termen först fram på 1930-talet, sedan en del av våra böcker alltifrån senare delen av 1920-talet börjat översättas till främmande språk. För utländska teologer kunde det falla sig naturligt att tala om en »Lundateologi». Men när denna term sedan blev flitigt använd inte bara utrikes och i de nordiska grannländerna utan också hemma i Sverige, fick teologin i fråga lätt en viss stämpel av skolbildning, som var oss helt främmande. Någon likformighet eftersträvades på intet sätt, och någon sådan fanns inte heller. En annan sak är att våra strävanden, fastän framsprungna från skilda utgångspunkter, konvergerade mot varandra och kom att uppbäras av en i mycket gemensam grundsyn.

Vad denna innebar kan jag kanske, utan att gå närmare in på saken, enkelt och summariskt uttrycka så: teologins uppgift fattades som rent analytisk — det gällde att förstå och klarlägga kristendomens »egenart».

Detta var en rent vetenskaplig uppgift, som skulle fullföljas utan några apologetiska eller andra bihänsyn. Det teologiska arbetet hade, sålunda fattat, ett rent positivt syfte. Men det säger sig självt att syftet inte kunde förverkligas utan kritik mot sådana åskådningar, som på ett eller annat sätt vantolkat det för evangeliet och den kristna tron karakteristiska. Uppmärksamheten kom därvid inte minst att riktas mot den förvirrande sammanblandning av kristna trostankar och en allmän idealism, som — med gamla anor — i stor utsträckning förekommit inom den vid sekelskiftet dominerande kontinentala teologin. En sådan sammanblandning av helt disparata element hade lett till ett utsuddande av den kristna egenarten och hade till förutsättning att man i den kristna huvudurkunden, Nya Testamentet, inläst tankar som var de bibliska skrifterna helt främmande. Ett avslöjande av dylikt samröre var helt enkelt en vetenskaplig renlighetsåtgärd: det gällde att låta var sak vara vad den verkligen var, att låta »detta vara detta».

Här är inte platsen att gå närmare in på därmed sammanhängande vittfamnande problem. Jag vill blott understryka att den kritik som utövades var en rent *inomteologisk* uppgörelse. Det som avslöjandet gällde var en inom teologin skedd oklar sammanblandning av heterogena element. Det var däremot inte fråga om någon kritik av »idealismen» som sådan, och naturligtvis syftades ännu mindre till någonting så orimligt som en »inhuman» kristendomstolkning. Kristen tro är givetvis inte detsamma som en allmän humanitet, men den innesluter otvivelaktigt i sig den djupaste humanitet. Att klarlägga den kristna trons, det kristna budskapets »egenart» kommer alltid att vara en primär teologisk uppgift — en *primär* uppgift, men naturligtvis inte den enda.

Ivar Harrie har i sin bok »Tjugotalet in memoriam» (publicerad 1936) gett uttryck åt sin reaktion och sina farhågor inför »Lundateologin», sådan han nu fattade den. Men han avslutar sin kritik med följande ord: »Å andra sidan kunna förhållandena komma att utgestaltas så, att den nya kristentron blir sista värnet mot de onda makter som glupskt lura på Norden söderut. — — — Det har visat sig i Naziland, att den antiidealistiska trons bekännare icke duperas av Antikrist.» Att den här antydda motsättningen är riktigt uppfattad kan jag oförbehållsamt vitsorda. Det låg i sakens natur att man med den kristna egenarten som utsiktspunkt skulle få skärpt blick för den nazistiska ideologins skräckinjagande gestalt och att man likaledes skulle förstå att efter förtjänst värdesätta den vedervärdiga soppa, som då för tiden gick under namnet Deutsche Theologie. Men när jag sedan under det andra världskrigets svarta år kände mig uppfordrad att efter förmåga delta i kampen mot nazismen, dess ideologi och dess framfärd, hade jag glädjen att få samarbeta också med en humanism, som inte vilade — eller i varje fall inte ansåg sig vila — på kristen grund.

Den 3.3.33 slutade med ett slag mina lundensiska professorsår. Jag blev utnämnd till biskop i Strängnäs med omedelbart tillträde. Avfärden från Lund, som ägde rum själva den 1 maj, blev rätt så dramatisk. Studentkåren hade älskvärt nog erbjudit mig en avskedsuppvaktning. Den gick av stapeln omedelbart efter den sedvanliga första maj-uppvaktningen för universitetets rektor. Studentkåren tågade med fanor och sång uppför Sandgatan till biskopsgården, där jag bodde de sista dagarna. Tal utväxlades i sedvanlig ordning. Sista sången hade tydligen valts med särskild omsorg. Det var: »Till skogs en liten fågel flög.» Omedelbart efter uppvaktningen satte vi oss i vår bil och körde i väg, åtföljda ett stycke på vägen av tre bilar fyllda med kalmaritiska studenter, som på detta sätt ville bringa sin gamle nationsinspektor ännu en avskedshälsning.

Bilaga 3. Ur »Till hembygden», Strängnäs 1963

Möten med fem ärkebiskopar av Canterbury

De fem är Randall Davidson, Cosmo Lang, William Temple, Geoffrey Fisher och Arthur Michael Ramsey. Också några av de många anglikanska biskopar som jag under årens lopp kommit i kontakt med skall få göra dem sällskap.

Mitt första möte med Church of England ägde rum 1909, då en delegation från denna kyrka förstärkt med representanter från Protestant Episcopal Church i USA kom till Uppsala för att förhandla om förbindelser med Svenska kyrkan. Detta var något helt nytt. På 1880-talet hade visserligen sedermera ärkebiskopen Randall Davidson — då domprost — besökt Sverige och gjort ett trevande försök att komma i kontakt med dåvarande ärkebiskopen i Uppsala Anton Niklas Sundberg, men Sundberg, som inte kunde någon engelska, lyckades vara upptagen av ämbetsgöromål, vilka förhindrade honom att motta den engelske kyrkomannen. För Svenska kyrkan, som också i början av det nya seklet levde i en — om än inte precis »splendid» — isolering, tedde sig den anglikanska delegationens ankomst 1909 som en stor överraskning. Uppseende väckte allaredan de engelska biskoparnas yttre, när de vandrade omkring på Uppsala gator klädda i knäbyxor och svart sidenförkläde. Ärkebiskop J A Ekman hade väl, även han, svårigheter med det engelska tungomålet. Men han var en välvillig och intresserad värd. Bland de dåtida svenska biskoparna fanns emellertid en som var lika förtrogen med engelska

språket som med sitt modersmål och som därtill var väl initierad i engelska kyrkoförhållanden överhuvud. Det var biskopen i Kalmar Henry William Tottie. Dessutom fanns Nathan Söderblom i Uppsalafakulteten. Dessa båda torde huvudsakligen ha lett förhandlingarna från svensk sida, assisterade av Einar Billing, som året förut utnämnts till professor.

Mest framträdande bland anglikanerna var biskopen i Salisbury John Wordsworth, han som två år senare — 1911 — överraskade oss med att publicera The National Church of Sweden, en översiktlig framställning av Svenska kyrkans historia. Kvaliteten var sådan att denna volym på 450 sidor under rätt lång tid brukades som lärobok vid de teologiska studierna i Sverige. Denne biskop av Salisbury var den förste engelske biskop med vilken jag kom i kontakt. Kontakten bestod däri att jag, som då var docent i Uppsala, lämnade honom en del uppgifter som han behövde vid utarbetandet av sin bok om Svenska kyrkans historia. Som tack fick jag sedan boken med följande tillägnan: Gustavo Aulén Docenti Upsaliensi Johannes Sar Eps grato animo M.D.CCCC. XI. Det var första gången jag gjorde bekantskap med engelska biskopars namnteckningar, och jag minns att jag något funderade på »Sar», innan jag kom underfund med att Sarum var den latinska formen för Salisbury.

I slutet av maj 1914 gjorde jag, som då var professor i Lund, min första av, om jag har räknat rätt, 14 resor till Storbritannien (en senare tillkommen 1967). Det skedde i sällskap med professorerna Einar Billing och Edvard Rodhe samt deras fruar — min hustru måste stanna hemma hos vår son som fötts i mars månad. De tre professorernas Englandsresa kan väl närmast betraktas som en direkt följd av Uppsalaförhandlingarna 1909. Under den månad vi vistades i England kom vi

givetvis i kontakt med en hel rad framträdande engelska kyrkomän, däribland också ärkebiskop Randall Davidson som inbjöd oss till ett »garden party» i det ärkebiskopliga Londonresidenset Lambeth Palace. Det var under den tid då de engelska suffragetterna stred som värst för kvinnlig rösträtt, ofta med särdeles hårdhänta medel. Någon vecka tidigare hade de demonstrerat genom att skära sönder ett par tavlor i National Gallery, vilket hade till följd att både detta och andra museer stängdes för allmänheten. Vid det garden party i vilket vi deltog var också största delen av det ärkebiskopliga palatset, som hade rika tavelsamlingar, avstängt. Öppna — men under polisvakt — var endast några rum i bottenvåningen, där förfriskningar hade dukats för de många gästerna. I ett av dessa rum kom jag i samspråk med en herre och uttalade för honom min ledsnad över att det inte skulle vara möjligt för oss utlänningar att få se tavlorna i National Gallery. Det visade sig att han var en av Englands mera prominenta målare. Han hade egen nyckel till galleriet och erbjöd sig visa det för mig. När jag då bad att denna inbjudning också skulle få gälla mitt ressällskap, svarade han att de båda professorerna var välkomna, men att damer var strängt portförbjudna. Han skulle i alla fall göra ett försök att utverka tillstånd också för dem. Efter ett par dagar fick jag ett brev från honom med meddelande om att det lyckats honom övertyga vederbörande om fruarna Billings och Rodhes ofarlighet, varefter vi alla beskådade tavelsamlingarna under utsökt sakkunnig ledning. — Jag har berättat denna episod därför att den onekligen har sitt tidshistoriska intresse.

Randall Davidson hade varit ärkebiskop i Canterbury sedan 1903 och förblev i ämbetet till 1929. Han »regerade» alltså i 26 år, längre än någon Cantuarensis gjort i nyare tid. Denna period var fylld av hårda motsätt-

ningar mellan de olika riktningarna inom den engelska kyrkan, den högkyrkliga eller »anglokatolska», den evangelikala och den liberala eller »modernistiska». Davidson ansågs närmast höra hemma inom den evangelikala riktningen. Men han var minst av allt någon partiman och åtnjöt i själva verket stort förtroende inom alla läger. Hans klokhet, måttfullhet och koncilianta ledning var högt skattad. Sin styrka hade han väl närmast på det administrativa området. För ekumeniska strävanden hade han ett stort och uppriktigt intresse — därom vittnar inte minst den berömda appell till alla kristna — »Appeal to all christian people» —, som utfärdades 1920 av den stora anglikanska biskopskonferensen, den s k Lambethkonferens, som i regel sammanträder vart tionde år, bestående av samtliga biskopar från de olika anglikanska kyrkosamfunden runtom i världen. Davidson hade varit en uppmuntrande tillskyndare till de förhandlingar som hade förts med Svenska kyrkan, och nu mottog han med utsökt artighet och vänlighet de tre svenska akademikerna. Under sina sista år som ärkebiskop upplevde han en svår motgång: det förslag till revision av den engelska kyrkans handbok, Common Prayer Book, på vilket det under lång tid arbetats och om vilket det lika länge stridits, nedröstades 1927 i parlamentet (där många av de röstande inte tillhörde Church of England) och ett överarbetat förslag rönte följande år samma öde. Dessa händelser illustrerar en av de svåraste olägenheterna i det engelska statskyrkosystemet. Inom den engelska kyrkan tröstade man sig emellertid jämförelsevis snart: förslagen hade kompromisskaraktär och ingen av de olika riktningarna var egentligen belåten med vad som presterats.

Vår sista resa i England under besöket 1914 gällde Canterbury, där vi var gäster hos canon Mason, vilken varit en av den engelska kyrkans delegater under 1909

års förhandlingar i Uppsala. Det var den 28 juni. Canon Mason var ciceron i katedralen och demonstrerade i detalj hur det gick till när ärkebiskop Thomas Becket år 1170 mördades därinne. Just när vi kom ut ur katedralen möttes vi av underrättelsen om att det österrikisk-ungerska tronföljarparet hade mördats i Sarajevo. Mason, som var väl politiskt orienterad, förespådde genast att detta skulle kunna få svåra politiska konsekvenser. Samma oro återspeglades sedan i den engelska pressen. Efter en månad kom det första världskriget — och därmed hade en helt ny tidsålder tagit sin början.

Efter Davidson kom Cosmo Lang. Kontrasten mellan honom och företrädaren var påfallande. På samma sätt förhöll det sig också med de tre följande ärkebiskoparna: de var alla markerade kontraster till sina föregångare. Sådant tycks vara regel i fråga om höga kyrkliga ämbeten. Samma fenomen kan iakttas beträffande påvarna i Rom från Leo XIII och framåt, liksom också beträffande ärkebiskoparna i Uppsala: Sundberg, Ekman, Söderblom, Eidem, Brilioth, Hultgren. Fenomenet är förklarligt. De som kommer i åtanke är i regel helt naturligt starkt utpräglade personligheter. Därtill kommer, att en typologisk omväxling många gånger kan vara önskvärd.

Ärkebiskop Lang mötte jag tre gånger, första gången redan på den dag då hans »enthronement» ägde rum i Canterbury katedral, vilket skedde i december 1928. Jag var utsänd att närvara vid denna högtidlighet som representant för Svenska kyrkan eller kanske snarare som ombud för Nathan Söderblom. Vädret denna decemberdag var av värsta engelska märke. Tät fog rådde över Londonområdet, så tät att t o m det tåg som skulle föra ut ett flertal deltagare i akten blev så försenat, att denna kunde börja först en god stund efter utsatt tid. Ytterligare försenad blev sedan akten därigenom att den extra

ordinem inleddes med en förbön för kung George V, som då låg livsfarligt sjuk. I övrigt följdes naturligtvis strikt det mångsekelgamla ritualet, avslutat med en programmatisk predikan eller kanske rättare oration av den nye ärkebiskopen.

Langs program var högkyrkligt orienterat utan att vara extremt. Han var en utpräglat prelatensisk och högt aristokratisk gestalt. Hans framträdande var utomordentligt representativt. När man lyssnade till honom, tyckte man sig höra själva Church of England tala; jag hade ungefär samma slags förnimmelse som en gång senare, då jag hörde den högaristokratiske och auktoritäre påven Pius XII tala från Peterskyrkans balkong en påskdag i Rom. Lang var i första hand kyrklig statsman. Hans strama kyrklighet satte också sina spår i det politiska livet. Så anses han bl a ha haft ett avgörande inflytande vid framtvingandet av Edward VIII:s abdikation.

Jag besökte senare ärkebiskop Lang i Lambeth Palace vid två tillfällen. Ena gången skedde det i sällskap med ett antal nordiska kyrkomän och teologer efter någon anglo-skandinavisk konferens. Vi kom bl a att tala om kyrkomusik och ärkebiskopen, som uppenbarligen var musikaliskt intresserad, bad oss att sjunga ett par nordiska koraler. Vi sjöng efter förmåga ett par tre stycken, bland dem »Den blomstertid nu kommer» — det var vid midsommartid. När Lang tackade oss, deklarerade han som sin mening att koraler av den typ vi sjungit tillhörde de förnämligaste som kristenheten ägde. Vid ett besök i Lambeth Palace ett par år senare hade jag ett mer än timslångt privat samtal med ärkebiskopen. Det visade sig vara ytterst lätt att komma on speaking terms med honom. Nu upptäckte jag den älskvärdhet och hjärtlighet som fanns bakom magnificensen. Jag kan ännu se honom som han, efter att ha följt mig ut ur palatset,

stod på trappan i sin fotsida violetta dräkt med ett vänligt leende i ögonen.

Ingen tvekan kunde råda om vem som 1941 skulle bli Langs efterträdare. William Temple var otvivelaktigt det dåtida Englands främste kyrkoman och helt självskriven. Han kom — liksom Lang före honom — från ärkestolen i York och förändrade därmed sin titel från »Primate over England» till »Primate over *all* England». Temple kan utan vidare betecknas som den mest framstående bland de män som under senare tid innehaft ärkestolen i Canterbury — i sällsynt grad en allround kyrkoman och därtill, i motsats till sina båda företrädare, en av Englands mest betydande teologer. Han var bred, frodig, gemytlig och helt okonventionell, en lysande talare och oöverträffbar som konferensordförande. Han talade inte som Church of England utan alltid som William Temple. Hans viktigaste teologiska skrifter behandlade religionsfilosofiska ämnen. Bland dessa märks i främsta rummet det 1934 utgivna arbetet »Nature, Man and God». Temple var också livligt engagerad i kristligt-socialt arbete, detta både praktiskt och teoretiskt. Hans hithörande insatser präglades av initiativrikedom, fördomsfrihet och frimodighet. Bland hans skrifter i dessa ärenden må särskilt nämnas den 1942 utgivna boken »Christianity and Social Order». Sin teologiska mångsidighet demonstrerade han genom att även ströva in på bibelforskningens område: under ärkebiskopstiden i York publicerade han två volymer om Johannesevangeliet.

William Temple stod, måste man säga, ovanför de olika riktningarna inom den engelska kyrkan. Han hade god kontakt med dem alla. Men ingen av dem kunde inrangera honom i sina led. Han var alltför vittfamnande och alltför fri för att låta sig engageras i någon bestämd fraktion. Arkiepiskopatet i Canterbury tillträdde han

mitt under brinnande krig. Man mottog honom med stora förväntningar och gladdes åt att under en så hård och brydsam situation få en så kraftfull, mångsidig och frimodig man som kyrkans högste ledare. Dessvärre blev hans tid som Cantuarensis helt kort. Han avled plötsligt år 1944 vid ännu jämförelsevis unga år.

Med ingen av de här omtalade fem ärkebiskoparna har jag haft så nära förbindelser som med William Temple. Kontakten etablerades i ekumeniskt sammanhang. Temple var en förgrundsgestalt i det ekumeniska arbetet och fungerade som ordförande vid den stora Faith and Order-konferens som hölls i Edinburgh i augusti 1937. Här råkade jag — jämte fem andra kyrkomän från olika kyrkor — bli betrodd med att fungera som vice preses. Jag kom alltså att tillhöra konferensens presidium och hade under de 14 dagar mötet varade rikliga tillfällen att konferera med konferensordföranden.

Konferensen i Edinburgh var den andra i ordningen av Faith and Order-rörelsens stora konferenser. Den första hade ägt rum tio år tidigare i Lausanne. Deltagarnas antal i Edinburgh var omkring 400, en brokig skara från en mångfald länder och med en mångfald olika tungomål, representerande hela raden av kristna kyrkosamfund med undantag av den romerska kyrkan. Det är en otroligt maktpåliggande och svårlöst uppgift att stå som högste ledare för en sådan församling och att få den något så när funktionsduglig. Mötet var naturligtvis omsorgsfullt förberett. Flera delvis omfångsrika böcker hade åstadkommits, behandlande de ämnen som skulle förekomma. Två av de viktigaste hade utarbetats av två kommissioner, för vilka biskop Headlam i Gloucester (s 195) hade varit en energisk ordförande. De skrifter som sålunda ställdes till konferensens förfogande var snarast alltför omfattande för att kunna bemästras av flertalet deltagare. Därtill kom att arbetet både i special-

kommissioner och plenarförsamlingen blev högst tungrott genom de omständliga och tidsödande tolkningar som måste förekomma. Engelska, franska och tyska var officiella språk. Det betydde att varje anförande måste tolkas till minst två språk. Hölls något anförande på något fjärde språk, blev det tre tolkningar. Man hade vid denna tid dessvärre inte kommit fram till den numera gängse simultantolkningen.

Konferensförhandlingarna skall jag inte närmare beröra. Här skall blott sägas några ord om Temples ordförandeskap. Det var i alla avseenden mästerligt, både beträffande det organisatoriska, den detaljerade planläggningen, och i fråga om ledarskapet av plenarförsamlingarna. Temple i ordförandestolen — det var solig patriarkalisk välvilja, suveränt lugn och virtuos skicklighet. Kom någon med ett fumligt och tafatt framställt förslag, förvandlades detta omedelbart av ordföranden till distinkt, genomskinlig klarhet. En diskussion som kunde vandra omkring på irrande vägar sammanfattades av honom i en överskådlighet som tog vara på allt väsentligt och tillika förde arbetet vidare. Frågorna som konferensen behandlade rörde trosuppfattningar och kyrkoordningar — idel svårbehandlat och eldfängt stoff. Möjligheterna att nå resultat var helt naturligt mycket begränsade. Man kan emellertid tryggt säga att konferensen under Temples ordförandeskap nådde så långt som det för tillfället var möjligt att nå. Ett av de viktigaste besluten på mötet gällde sammanslagningen av de båda dittillsvarande ekumeniska rörelserna — den teoretiska som sysslade med Faith and Order och den praktiska som sysslade med Life and Work (linjen från Stockholmsmötet 1925) till en gemensam ekumenik med inriktning på upprättandet av ett samlande organ, ett »världskyrkoråd» (World Council of Churches). Härom blev man i stort sett ense. Endast en stämma, men en

stark, opponerade sig kraftigt. Den stämman tillhörde biskop Headlam. Han fruktade att den viktiga Faith and Order-frågan skulle förlora sin centrala ställning genom sammanslagningen. Han blev inte helt sannspådd, men hans farhågor har inte heller visat sig vara helt obefogade.

Vem skulle få det svåra uppdraget att bli Temples efterträdare? Åtskilligas tankar gick säkert till biskopen i Chichester George Bell. Han var, skulle jag tro, den runt omkring i världen mest kände bland de biskopar som kunde tänkas komma i fråga. Jag vill gärna få skriva några ord om honom — fast han inte blev den utkorade. Jag kände honom sedan det ekumeniska mötet i Stockholm 1925 och hade sedan mött honom många gånger både i England och Sverige. Han var en av de ädlaste och mest förandligade kyrkomän som jag kommit i beröring med — och därtill mycket klok. Den kristna gemenskapens sak var en hjärteangelägenhet för honom och i det ekumeniska arbetet var han sedan länge en av de främsta krafterna. När det andra världskriget bröt ut, kände han det som en ofrånkomlig plikt att göra vad han kunde för att uppehålla kontakterna med de kyrkor som krigshandlingarna hade avspärrat, inte bara med kyrkomän i de länder som hade härtagits av tyskarna, utan också med bekännelsekyrkans män i det tyska fiendelandet. Han betraktade sådana strävanden som en högst angelägen förberedelse till det försoningsverk som en gång skulle komma, när kriget äntligen slutade. Det neutrala Sverige blev för honom en språngbräda vid hans energiska fullföljande av dessa ansträngningar.

Jag vet inte hur pass allvarligt påtänkt Bell kan ha varit som efterträdare till William Temple. Men jag vet däremot vad det var som gjorde att han inte på allvar kunde komma i fråga i dåvarande situation. Som den

rakryggade och oförskräckte man han var hade han vid något tillfälle i parlamentets House of Lords uttalat sig kritiskt mot bombfällningen under kriget. Det passade inte premiärministern som var Winston Churchill och som hade utnämningen i sin hand. Engelska biskopar utnämndes då och utnämns alltjämt direkt av regeringen utan något föregående val. Efteråt sker ett konfirmerande »val» av vederbörande kapitel — chapter — men detta är alltså en formalitet.

Den som utnämndes var biskopen i London Geoffrey Fisher, som under en del år förtjänstfullt skött sitt stora stift. Han hade dokumenterat sig som en mycket skicklig organisatör och administratör. Tidigare hade han under rätt lång tid varit skolman, rektor för Ripton's »public school», där hans blivande efterträdare Michael Ramsey varit en av hans elever. När Ramsey blivit utnämnd till ärkebiskop i Canterbury, frågade en intervjuande journalist honom om hur hans förbindelser med Fisher hade varit under den tid då Ramsey tjänstgjorde som ärkebiskop av York. Svaret blev: »Mina relationer till doktor Fisher har alltid varit desamma som de var då han var min 'headmaster'.» Uttalandet tyder på att Fisher väl alltid behållit något av det slags myndighet som brukar anses höra detta yrke till. Men något skolmästaraktigt pedantiskt fanns eljest minst av allt hos Fisher. Så snart det officiella var undanstökat, var han i hög grad umgängesamt frispråkig. Han fick ett stadgat rykte för att vara »outspoken» ända till det möjligas gräns, och det föreföll som om det skulle roat honom att fälla ett och annat yttrande som var avsett att verka en smula chockerande. Sådan är den bild jag fick av honom, då jag som representant för Svenska kyrkan var gäst vid Lambethkonferensen 1948, där åtskilligt mer än 300 anglikanska biskopar från alla de fem världsdelarna — och därjämte en del inbjudna gäster från olika kyrkosamfund — kommit tillstädes. Detta stora biskopsmöte öppnades med en högtidsgudstjänst i Canterburykatedralen. Den oration Fisher vid detta tillfälle höll, sittande i S:t Augustins »Chair» högst uppe i koret, var väl inte särskilt märklig, snarast en smula torr. Men det tal som han strax därpå höll vid den efterföljande lunchen var så mycket mera friskt och sprudlande av humor, och än mer otvungen blev samvaron när man råkade honom på tu man hand. Fisher tjänstgjorde som Cantuarensis till 1961. Kort före sin avgång gjorde han ett mycket uppmärksammat besök hos reformpåven Johannes XXIII — det första besök som någon anglikansk ärkebiskop gjort i Vatikanen efter reformationen.

Sedan 1961 är Michael Ramsey ärkebiskop i Canterbury. Han trädde först jämförelsevis sent in i direkt kyrklig tjänst. Tidigare var han professor först vid Durhams och sedan vid Cambridges ärevördiga universitet, där han hade titeln Regius Professor of Divinity. Han har utgett en rad skrifter med företrädesvis systematiskt teologiskt innehåll, alla kännetecknade av hans omfattande teologiska kunskap och klara, skarpa intellekt. Min tidigaste kontakt med honom skedde på det teologiska planet. Men jag hade, såvitt jag minns, inte sett honom personligen förrän vid den Faith and Order-konferens som hölls i Lund 1952 under dåvarande ärkebiskop Brilioths ordförandeskap. Här råkade vi hamna i samma specialkommission. Att Ramsey var en framstående teolog visste jag förut. Nu fick jag tillfälle att lära känna hans viljestarka, sega intensitet och hans briljanta förmåga i fråga om debattinlägg och slagkraftiga repliker.

Vid denna tid var Ramsey just i färd med att lämna professuren i Cambridge. Han var »bishop designate» och skulle omedelbart efter mötet i Lund vigas till biskop i Durham. Åren där blev inte många, inte heller hans

år som ärkebiskop i York. Olikheten mellan honom och hans närmaste företrädare som ärkebiskop i Canterbury var slående. Ramsey har ingenting av den rörlighet och lättsamhet som kännetecknade Fisher. Hans gestalt är tung och det han säger har också tyngd. Det är alltid noga och grundligt övervägt — något som emellertid inte hindrar att replikerna kan komma blixtsnabbt. Ett exempel. Det fanns i Canterbury under lång tid en domprost som gick under namnet »den röde domprosten». Han var kommunist och reste gärna till Ryssland, något som man där alls inte senterade. När Ramsey som ärkebiskop i York besökte den ryska kyrkan, lät man honom förstå att ärkebiskoparna i England helst borde se till att domprosten höll sig hemma. Repliken blev: Well, we don't have the same idea of freedom as you have here in Russia.

Ramseys ståndpunkt torde kunna betecknas som moderat högkyrklig. Hans program för den anglikanska kyrkan är att denna på en gång skall betyga sin klart evangeliska karaktär och sin »katolicitet» — ordet katolsk betyder då naturligtvis inte »romerskt-katolsk», utan har sin motsvarighet i trosbekännelsens »allmännelig». Det är bäst att låta Ramsey själv komma till tals. Från den kanske mest kända av hans böcker, »The Gospel and the Catholic Church», anför jag några ord som återspeglar hans syn på den anglikanska kyrkan. Han skriver: »Om vår uppfattning av Nya testamentet och särskilt av de paulinska epistlarna är korrekt, är dessa två sanningar — den katolska och den evangeliska — i själva verket en. Att förstå kyrkans katolicitet, hennes liv och ordning, är att se den som ett uttryck för Guds evangelium. Att förstå Guds evangelium är att med alla de heliga hava del i uppbyggandet av Kristi kropp. Därför kan de två synpunkterna på anglikanismen inte skiljas från varandra. Den äger full katolicitet endast om den är trogen

mot Guds evangelium. Och den är fullt evangelisk, endast om den uppehåller den kyrkans ordning, i vilken en viktig sida av evangeliet tar sig uttryck. Att förringa reformationens vittnesbörd och den engelska kyrkans skuld till reformatorerna är att förlora något av kyrkans innebörd; att förringa kyrkans ordning och betrakta den som likgiltig är att brista i evangelisk insikt, eftersom kyrkans ordning stammar från evangeliet.»

När Ramseys »enthronement» i Canterbury-katedralen ägde rum, höll den nye ärkebiskopen en kraftfull oration. Det var särskilt en punkt i denna som väckte uppmärksamhet. Saken gällde förhållandet mellan kyrka och stat. Ramsey förklarade sig önska och vilja sträva för att den engelska kyrkan i vissa bestämda avseenden erhöll större frihet och självständighet i förhållande till staten än hon för närvarande äger. Det kan gott tänkas att Ramseys arkiepiskopat kommer att sätta märkbara spår i den engelska kyrkans historia. (Ramsey är nu, 1975, pensionerad.)

Bilaga 4. Ur En hälsning till församlingarna i Ärkestiftet 1971/72

Samvaro med Yngve Brilioth

I januari 1925 fungerade Yngve Brilioth och jag som föreläsare vid en »teologisk-pedagogisk» kurs i Gävle — teol-ped-kurser sade man i vardagstal. Under 1910- och 20-talen anordnade Diakonistyrelsen ett stort antal sådana kurser på olika platser i landet. De åtnjöt en viss popularitet och samlade som regel ett avsevärt antal intresserade deltagare. Redan under min docenttid i Uppsala hade jag tjänstgjort som föreläsare vid dylika sammankomster och sedan jag 1913 blivit professor i Lund blev jag flitigt anlitad i denna verksamhet. Jag skulle knappast tro att Y B hade varit med vid något tidigare tillfälle. Han var nu docent i kyrkohistoria vid Uppsala universitet och man visste att han snarast skulle komma att bli utnämnd till professor i kyrkohistoria vid Åbo akademi. Utnämningen kom också mycket riktigt två månader senare. Under vår vistelse i Gävle nådde oss budskapet om att biskop Gottfrid Billing i Lund plötsligt avlidit. Vid domkapitelssammanträdet strax efter nyår hade han varit vid sedvanlig vigör. Några dagar senare hade han en stormig och kall vinterdag vandrat med i en begravningsprocession från domkyrkan hela vägen ut till kyrkogården och därvid ådragit sig en förkylning; den övergick till lunginflammation som hastigt ändade hans liv.

Denna händelse gav anledning till långa och ingående samtal mellan Y B och mig. För mig, som väl kände till situationen i Lundastiftet, stod det klart att det skulle bli

åtskillig strid om den lediga biskopsstolen. Men jag höll det för mest sannolikt att Edvard Rodhe, som nu var domprost i Lund och professor i praktisk teologi vid universitetet, skulle bli Billings efterträdare. I så fall blev professuren i praktisk teologi ledig — och därmed öppnades då nya framtidsmöjligheter för Y B. Jag minns nu inte några detaljer från dessa samtal. Vad jag minns är att Y B omsorgsfullt vägde skälen för och emot en eventuell ansökan. Det som talade *mot* var hans önskan att få fortsätta den kyrkohistoriska forskningslinje som han slagit in på och som han skulle få möjligheter att fullfölja som professor i Åbo — det låg inte för hans natur att lättsamt övergå från en uppgift till en annan, från ett ämne till ett annat. Det som talade *för* var väl framför allt lockelsen att få en professur i hemlandet. Jag kan inte minnas att han då fattade något bestämt beslut i saken. Men *en* sak minns jag mycket bestämt: skulle han besluta sig för att söka en eventuellt ledigblivande professur i praktisk teologi, var han fullt på det klara med vad hans specimensarbete skulle handla om: det skulle bli en bok om Nattvarden.

På hösten följande år publicerades hans bok »Nattvarden i evangeliskt gudstjänstliv». Det måste betecknas som en enastående prestation att han på så kort tid lyckats färdigställa detta imponerande verk. Ändå hade han under den tid författarskapet pågick haft många andra järn i elden: han hade deltagit i det förberedande arbetet för den stora ekumeniska Life and Work-konferensen i Stockholm augusti 1925 och han hade från september samma år börjat sin verksamhet som professor i Åbo. I själva verket innehöll hans nattvardsbok långt mer än titeln angav. Det var inte bara fråga om evangeliskt gudstjänstliv, utan om en magistral översikt som med utgångspunkt i urkristendomen och fornkyrkan ger en ingående analys av nattvardssynen inom de olika

huvudkyrkorna, den katolska kyrkan inberäknad. Mer adekvat är därför titeln på den engelska editionen: »Eucharistic Faith and Practice, Evangelical and Catholic» (1930). Ingen av Y B:s skrifter har haft ett så vittgående inflytande som denna bok. Den svenska upplagan har utan tvivel avsevärt bidragit till nattvardslivets förnyelse i vår svenska kyrka. Den engelska utgåvan fick vidsträckt spridning och rönte stor uppskattning: på det internationella planet betraktades den som ett standardverk.

Under mina Uppsalaår hade jag inte någon kontakt med Y B. När jag blev professor i Lund hade han ännu inte uppträtt på den teologiska arenan. Mitt första möte med honom daterar jag till ärkebiskopsvigningen i november 1914. Två Lundaprofessorer hade vid detta tillfälle inbjudits till högtiden av Nathan Söderblom. Den ene var hans gamle vän, religionshistorikern Edvard Lehmann, den andre var jag, som börjat min akademiska bana som Söderbloms docent (i teologisk encyklopedi). Y B var vid denna tid anställd av Söderblom som hans sekreterare. Som sådan blev han under de år sekretariatet varade engagerad i och intimt förtrogen med det ekumeniska arbete som den nye ärkebiskopen omedelbart efter sitt tillträde upptog och som han sedan energiskt fullföljde mitt under brinnande världskrig. Jag behöver knappast säga att detta intima samarbete med Nathan Söderblom fick avgörande betydelse för Y B:s hela följande gärning som teolog och kyrkoman.

I augusti 1920 sammanträdde i omedelbar följd två förberedande ekumeniska konferenser representerande den då framväxande ekumeniska rörelsens båda huvudlinjer: Life and Work samt Faith and Order. Platsen var Genève. Söderblom var främste initiativtagare till Life and Work-konferensen. Han drog till Genève med

stort följe: inte mindre än nio svenska delegater. Endast ett fåtal svenskar bevistade det andra mötet. Y B och jag var bland dem som höll ut hela tiden. Under dessa mötesveckor hade jag tillfälle att stifta närmare bekantskap med Y B och vi var sedan dess förbundna med varandra i öppenhjärtig, förtrolig och hållfast vänskap. De mötesförhandlingar vi gemensamt upplevde var — inte minst Life and Work-konferensen — fyllda av komplikationer. Krigets efterverkningar gjorde sig bryskt påminta. Skakande debatter om sådana ting som skulden till världskriget och liknande brännhett stoff hotade ett slag att nära nog spränga mötet. Men svårigheterna blev till sist — om än inte helt övervunna, så dock — någorlunda bemästrade. När stormen bedarrat accepterade mötet med tacksamhet en inbjudning av Söderblom att, så snart detta blev möjligt, hålla ett stormöte i Sverige.

Under årens lopp kom Y B och jag att samarbeta vid en lång rad ekumeniska konferenser av olika slag, större och mindre. Han var som klippt och skuren för sådan verksamhet. Under åren omkring 1920 hade han gjort upprepade studieresor till England, huvudsakligen till Oxford. Hans mer än årslånga studietid i England resulterade i en bok om »Nyanglikansk renässans» (den engelska upplagans titel var »The Anglican Revival»), samt i perfekt förmåga att — med lätt Oxfordaccent brukade man säga — behärska det engelska språket, vilket i alla ekumeniska sammanhang fungerade som huvudspråk. Den nyss omtalade boken behandlade ett i det dåtida England högst kontroversiellt ämne. Författarens omutliga saklighet, skarpa analys samt hans förmåga att ställa in den omstridda »rörelsen» i vida historiska perspektiv gjorde boken särdeles uppskattad i England. Ett bevis härpå upplevde jag ett kvartsekel senare, då jag 1948 som representant för Svenska kyrkan bevistade den vart

tionde år återkommande s k Lambethkonferensen, den anglikanska kyrkogemenskapens stora biskopsmöte. Under dessa veckor höll biskopen av London ett jubileumsföredrag just om the Anglican revival. När jag efteråt tackade honom för ett mycket intressant föredrag, replikerade han omedelbart: Jag hoppas att biskop Brilioth inte skulle haft något väsentligt att invända — Brilioth var den store auktoriteten på området.

Y B var alltid tacksam för den kontakt han i sina ungdomsdagar fått med Church of England, inte minst uppskattade han det rika nattvardsliv han där upplevt. Erfarenheterna från Englandsvistelsen har otvivelaktigt bidragit till att han, när tillfälle erbjöds, fann det nära nog självklart att han skulle skriva en bok om nattvarden.

Y B:s aktion i ekumeniska sammanhang präglades alltid av stark ansvarskänsla. Djup aktning för de olika kyrkosamfundens egenart och villighet att lära av andra hörde för honom till endräktsverkets självklara förutsättningar — men också aktsamhet om det egna andliga arvet. Mycket betecknande är några ord som Y B i en återblick på Faith and Order-konferensen i Lausanne 1927 skrev i Svensk Teologisk Kvartalskrift 1928: »Alla lutherska deltagare torde ha lämnat konferensen visserligen med en fördjupad aktning för andra kristna grupper, men tillika starkare medvetna om värdet av sin egen teologiska tradition.» Vad han här skrev återspeglar säkerligen exakt hans egen reaktion inför de delvis brydsamma förhandlingarna på konferensen.

Det tog grundlig tid innan den professur, som Edvard Rodhe lämnade vid sin utnämning till biskop i maj 1925, fick ny innehavare. Först i oktober 1928 blev Yngve Brilioth utnämnd till professor i praktisk teologi och innehavare av den därmed alltjämt förbundna domprosttjänsten i Lund. När han 1937 blev biskop i Växjö upp-

hörde denna åldriga prebendeinstitution. För mig var det en stor glädje att få hälsa honom välkommen till Lund, som han tidigare inte haft någon närmare förbindelse med. Vi och våra familjer hade sedan ett livligt och vederkvickande umgänge med varandra allt intill dess att jag den första maj 1933 lämnade Lund för att tillträda biskopstjänsten i Strängnäs. Kom Y B som en främling till Lund, så dröjde det inte länge förrän han — i likhet med många andra inflyttade — fann sig väl tillfreds med staden och dess vänliga atmosfär. Inom akademin och det kyrkliga livet intog han inom kort en bemärkt och uppmärksammad position. Hans framträdande tillvann sig från första början respektfull uppskattning. Kombinationen av professor och domprost passade honom utmärkt. Hans professorsår var fyllda av målmedvetet, hängivet och framgångsrikt forskningsarbete. Den professur han innehade var mer än någon annan direkt inriktad på prästutbildningen — den omfattade både teoretisk och praktisk undervisning. Y B:s omsorger sträckte sig över hela registret från den inre problematiken till de blivande prästernas yttre framträdande. Det var en självklar sak att han också skulle ha stort intresse för vården om gudstjänstlivet i staden, liksom om den gamla vördnadsvärda Lundakatedralen. Som den intensive arbetsman han var fann han nödig tid att ägna sig åt dessa ting. En liten detalj kan vara värd att omnämnas som bevis på hans nit. Under hans domprosttid skulle domkyrkans orgel ombyggas. För att inte helt stå utanför det som där skedde tog han sig för att metodiskt studera böcker om orglar, orgelbyggeri och orgelstämmor.

För den som inte närmare stiftat bekantskap med Y B kunde han onekligen te sig som reserverad och mer eller mindre svåråtkomlig. Redan den yttre resliga gestalten, de distinkta, skarpt skurna anletsdragen, de djupa, mör-

ka, genomforskande ögonen, väckte respekt. Han kunde också, när han fann det påfordrat, servera en kritik som var bister för den som drabbades av den. Man hörde ibland honom betecknas som »the gloomy dean». Tyngd, med ett drag av svårmodighet, ja, sådan kunde han nog te sig, kanske inför en svag tentand, kanske när han hade att göra med något besvärande ärende, kanske när han satt försjunken i meditationer. Men en sådan bild av Y B skulle inte ge hela sanningen, inte ens den väsentligaste. Det fanns hos denna imponerande gestalt något som, långt ifrån att verka skrämmande, ovillkorligen verkade tilldragande, fascinerande. I grund och botten var det reserverade drag som fanns hos honom ett skyddspansar, bakom vilket det dolde sig en hel del blyghet, djup anspråkslöshet — han var i själva verket en av de mest anspråkslösa män jag träffat under mitt långa liv — samt därtill en myckenhet hjärtevärme som oavlåtligt strävade efter att övervinna hinder och få fritt utlopp. I vänners sällskap trivdes han storartat. Det fanns då ingenting av enstöring hos honom, han var tvärtom mycket umgängsam. Var han ute och tog sig en promenad, slank han gärna in hos en vän för att få sig en pratstund, allra helst på tu man hand. Trivsammare och mera spirituellt sällskap kunde man knappast ha. Samtalet flöt fritt, vare sig det gällde rådslag om viktiga ting eller vardagligt tal om löst och fast. Han uppskattade mycket en god historia och ett glatt skämt. Hans humor glimmade till då och då, den hade gärna en ironisk ingrediens men var aldrig sårande och bitsk.

Under våra gemensamma professorsår fortsatte vi att resa tillsammans på ekumeniska färder. År 1929 var vi på två olika konferenser i England. Särskilt minnesvärd blev den anglo-skandinaviska teologkonferens som i början av juli 1931 hölls på Sparreholms slott, där samtliga 14 deltagare var gäster hos kammarherre Emil Dickson.

Minnesrik och oförgätlig blev den genom att Nathan Söderblom besökte konferensen några få dagar före sin död (s 118). Söndagen den 12 juli kom dödsbudet. Det slog ned som en bomb och väckte djup förstämning. Hans strålande livsgärning hade blivit tvärt avbruten medan han ännu var mitt uppe i full verksamhet. I ett brev som jag några veckor senare fick från Y B skriver han några ord om det som skett. De ger en målande bild av hans reaktion. Brevet är daterat den 10 augusti 1931. Y B skriver:

Det skedda är ännu rätt ofattbart. Det har inte smält samman med verkligheten. Man har ännu inte fullt satt sig in i att högtiden är över och vardagen begynt i vår kyrka. Ej heller förstod man att rätt glädjas åt högtiden, medan den varade. Den stora helgden över slutet mildrade på sitt sätt bitterheten. Men så ofta man på allvar stannar inför det skedda snöres hjärtat samman.

I min brevsamling förvarar jag ett mycket stort antal brev från Y B. Särskilt strid är denna brevflod under de första åren av min tid i Strängnäs. Från hösten 1933 till och med utgången av 1935, dvs under två och ett halvt år, har jag inte mindre än 53 brev från honom. Den främsta orsaken till detta flitiga brevskrivande var att Y B vid min avresa från Lund lovat att ta hand om det löpande redaktionsarbetet för den tidskrift — Svensk Teologisk Kvartalskrift — som jag startade i Lund 1925 och som jag sedan dess tämligen enväldigt hade redigerat. Jag hade, något oförsiktigt, lovat att medverka i redaktionen så mycket jag kunde hinna med. Y B hade redan vid starten ingått i redaktionen som en av mina tre medredaktörer, han stod kvar i redaktionen så länge han levde. När jag nu sett på brevsamlingen från dessa

år, har jag frapperats av den otroliga noggrannhet med vilken Y B in i minsta detalj redogjort för och med mig diskuterat allehanda redaktionella problem. Den hjälp jag kunde ge honom var redan från början starkt begränsad. Snart nog blev jag så överhopad av kommitté-arbete vid sidan av min biskopstjänst (s 147ff) att Y B (fr o m 1936) fick överta hela det redaktionella arbetet. Inte desto mindre fortsatte han, så länge han var kvar i Lund, att skriva till mig om Kvartalskriften. Ett annat i breven ofta återkommande tema gällde vår förpliktelse inför det ekumeniska arv som Svenska kyrkan mottagit av Nathan Söderblom — han visste att brevens mottagare här befann sig på samma våglängd som han själv. Han gjorde sitt yttersta för att vaka över och vårda denna ekumeniska arvedel. Med åren kom han också själv att — även internationellt sett — inta en central ställning i det ekumeniska arbetet. Sista gången jag var tillsammans med Y B på ett ekumeniskt möte var i Lund 1952, då han fungerade som högt betrodd ordförande vid den viktiga Faith and Order-konferensen.

Hans tid i Lund fick ett brått slut när han blev utnämnd till biskop i Växjö. Från ett brev daterat den 7 oktober 1937 återger jag följande rader:

Då Växjövalet kommer närmare, börjar det oroa mig och göra mig ganska oviss i sinnet. Förut har jag närmast sett saken så, att jag inte gärna kunde annat än låta saken ha sin gång. Och fortfarande ter sig, rent rationellt, detta som det enda riktiga. Men känslan gör stundom starkt motstånd. Jag ryggar tillbaka för att lämna Lund och den akademiska verksamheten över huvud, och jag bävar för Östrabo och Växjö. Men nu är det väl för sent att dra sig tillbaka. Skulle utgången i stiftet eller hos K M:t gå mig emot, vore det en lättnad.

Men man hörde sannerligen aldrig några lamentationer från Brilioths Växjö — sådana som man en gång i tiden hade hört från Tegnérs. Väl kommen till Östrabo grep han sig med sedvanlig energi an med arbetet i stiftet och jag har all anledning tro att han där fann sig väl till rätta. Det har han f ö själv betygat, då han i herdabrevet till Uppsala ärkestift skriver: »Med ganska stor bävan har jag efterkommit kallelsen att lämna det stift, med vilket jag under tolv år vuxit samman, och där jag fått erfara mycken uppmuntrande vänlighet . . .» Från början av 1940-talet brukade jag om somrarna tillbringa några semesterveckor inom den öländska delen av hans stift, där jag en gång under min ungdomstid haft min hemvist. Allt jag här fick höra vittnade om stiftsbornas uppskattning av sin biskop. Man talade om hans omutliga redbarhet, hans hängivenhet i arbetet, hans fasta ledning. Visst var han ibland tystlåten och fåordig. Men detta gav i grunden blott relief åt den omsorg, godhet och ömsinthet som lyste igenom i all hans färd och vandel. Man visste att man hade att göra med en man som man helt kunde lita på.

I biskopskollegiet var han ett fast ankare. Han älskade inte långdragna förhandlingar och var aldrig onödigt mångordig. Men vi, hans kolleger, lyssnade alltid gärna på hans noggrant genomtänkta inlägg i debatterna.

Kommunikationsmässigt sett ligger Strängnäs något vid sidan av stora vägen. Men det hände då och då att biskopen i Växjö, när han hade något ärende uppåt landet, kom och tog sig någon rekreationsdag i Strängnäs biskopsgård — till stor glädje för värdfolket. Gästen hade en särskild faiblesse för själva biskopsgården, något som inte förvånar den som i många år fick bo i detta hus från drottning Kristinas tid. När Y B blev ärkebiskop, led min biskopstid mot sitt slut. Ett av de sista brev jag fått från Y B avslutas med följande ord: »Det är mycket

vemodigt att tänka på, att Du nu står inför Din avgång. Jag hoppas innerligt, att Du och Titti (min hustru) måtte finna en lämplig tillvarelseform, sedan Ni lämnat den underbara biskopsgården i Strängnäs.»

Under årens lopp har jag mött sju ärkebiskopar i Uppsala. Låter jag blicken stanna vid de fyra som gått bort, ter de sig närmast som stora kontraster. Vissa synbilder biter sig fast. Jag kan se den myndige Anton Niklas Sundberg på promenader i staden vandra mitt på gatan. Trafiken vek åt sidan — det kunde den göra för 75 år sedan. Den blide Johan August Ekman smög sig däremot gärna intill husväggarna för att vara så obemärkt som möjligt — men lita på att han väl visste vad han ville! Så kom Nathan Söderblom. Han lyste upp tillvaron och tog hela världen i famn. Just så ter han sig på den välkända bild från Stockholmskonferensen 1925, där han går för att möta och välkomna patriarken Photios från Alexandria.

Att Nathan Söderblom och Yngve Brilioth i mångt och mycket var kontraster kan lätt konstateras. Men det fanns långt mer släktskap dem emellan än det första intrycket gav vid handen. De liknade varandra i målmedvetenhet och uthållig viljekraft. För båda var det karakteristiskt att i tal och skrift anlägga vittfamnande, universella perspektiv. De var båda blixtsnabba i sina reaktioner — även om Y B visst inte alltid visade detta. Det finns också annat att tänka på. Nathan Söderblom skrev en gång en fin bok om »Humor och melankoli hos Luther». Han skrev med självupplevd förtrogenhet om båda dessa ting, inte minst om melankolin — Y B var samstämd. Det fanns hos dem båda ett visst asketiskt eller, om man så vill, puritanskt drag, som hade djup förankring i bägges fromhetsliv. Ännu en sak, som kanske mer eller mindre sammanhänger med det nyss sagda: Man fick ett starkt intryck att — hur intensivt engagerade än båda var i ett högst ansvarsmedvetet arbete — livet dock egentligen tedde sig för dem såsom en vallfart. Till sist blev Yngve Brilioth en mycket sliten och trött pilgrim, som väntade på och längtade efter uppbrott.

Så tedde han sig för mig när jag sista gången besökte honom i hans hem några månader innan uppbrottet kom.

Böcker av författaren i översättning eller i utländskt original

Våra tankar om Kristus, 1921, holländska, norska
Kristendomens själ, 1922, holländska
Evangeliskt och romerskt, 1922, holländska
Den allmänneliga kristna tron, 1923, 24, 31, 43, 57, 65, engelska, holländska, portugisiska, kinesiska, koreanska
Kristendomens etiska åskådning, 1925, kinesiska
Den kristna gudsbilden, 1927, tyska, holländska
Den kristna försoningstanken, 1930, engelska (med titel Christus Victor), franska, holländska, kinesiska, (tyska i förkortad form)
Die Dogmengeschichte im Lichte der Lutherforschung, 1932
Kyrkan och nationalsocialismen, 1944, danska (omslagets skyddstitel Andagtsbog for Hjem og Skole)
Church, Law and Society, 1948, japanska
För eder utgiven, 1956, engelska (titel: Eucharist and sacrifice)
Reformation och katolicitet, 1958, engelska, kinesiska
Dramat och symbolerna, 1965, tyska, engelska, finska
Dag Hammarskjöld's White Book, 1969, svenska 1970
Jesus i nutida historisk forskning, 1973, danska, engelska

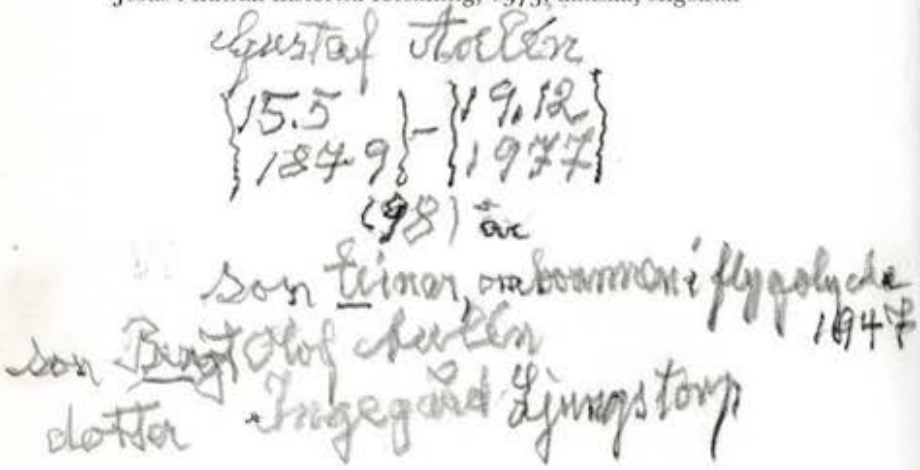

Personregister

Adell, Arthur 139
Agrell, Sigurd 249, 250
Ahnlund, Nils 150, 186, 187
Alexanderson, Nils 206
Alfvén, Hugo 187, 203, 209
Alm, Folke 229
Almkvist, Herman Napoleon 27, 55
Althaus, Paul, d y 116
Anderson, Ivar 177
Andræ, Tor 153, 154, 157, 159
Andrén, Carl-Gustaf 213
Anselm av Canterbury 220
Arseniew, Nicolaus 117
Atterberg, Kurt 203—206
Auden, Wystan Hugh 224
Aulén, Bengt Olof 228
» Einar 210
» Elisabeth 7, 11, 236
» Frans Johan, förf:s far, 7, 11, 19, 232, 233, 237, 238, 240, 242
» Gertrud 7, 236
» Ingegerd, se Ljungstorp
» Kristine, f Björnstad 58, 62, 194, 214
» Maria, f Hildebrand, förf:s mor, 8, 11, 13, 18, 19, 238
Aurelius, Erik 61, 254, 255
» Julia 221
Azariah, indisk biskop 116

Bagge, Gösta 161, 185, 187
Barth, Karl 103, 199
Becket, Thomas 266
Bell, George 116, 117, 187, 198, 271
Benktson, Benkt-Erik 213
» Benny 142
Bensow, Josef Oscar 82
Berg, Bengt 8
Bergersen, Birger 194
Berggrav, Eivind 47, 48, 61, 63, 82, 83, 179—183, 188, 190, 194, 195
Berggrav, Katrine 180
Berglund, Sven Oskar Harry 215
Bernadotte, Oscar 243
Berwald, Franz 204
Beskow, Natanael 40, 150, 151, 178
Beyron, Einar 205, 211
» Brita, f Hertzberg 205, 211

Billing, Einar 24, 25, 37, 41, 48, 49, 58, 61, 62, 64, 65, 67—70, 73—82, 87, 88, 91, 98, 99, 154, 245, 263
Billing, Gerda, f Lundquist 41, 62, 69, 264
Billing, Gottfrid 74, 75, 129, 246, 247, 255, 258, 276, 277
Birgitta, S:ta 143
Björkquist, Manfred 64—67, 70—73, 87, 153
Björling, Jussi 209
Björnson, Björnstjerne 23, 59
Björnstad, Kristine, se Aulén
» Ole 58
Blomdahl, Karl-Birger 204
Bokander, Gustaf 190, 205
» Hanna 205
Bolander, Nils 213
Bonhoeffer, Dietrich 188
Borchsenius, Poul 189
Borelius, Johan Jacob 16
Boström, Christopher Jacob 16, 57, 87
Bousset, Wilhelm 77, 97
Brandberg, Sigrid, f Hildebrandsson 22
Brent, Charles 113
Briem, Efraim 258
Brilioth, Yngve 99, 101, 115, 117—119, 157—159, 200, 258, 266, 273, 276—286
Bring, Maj 24
» Ragnar 90, 91, 143, 212
» Richard 24
» Sven 23, 24
Broman, Sten 204
Brun, Lyder 144
Bruun, Christopher 59
Bull, Jens 185, 189
Bultmann, Rudolf 63, 79, 97, 227
Bäck, Sven-Erik 204

Calvin, Jean 73
Carl Johan, prins 187
Chateaubriand, François René 53
Chopin, Frédéric 207, 208
Christian X 194, 249, 250
Churchill, Winston 272

Dahlberg, Eric 126
Dahlquist, Gunnar 64
Danell, Gustaf Adolf 48
» Hjalmar 48, 49, 53, 55, 61, 97, 111
Danielsson, Olof August 28
Davidson, Randall 262, 264
Deissmann, Gustav Adolf 116
Deppe, Hans Christoph 80
Dickson, Emil 118, 119, 123, 282
Dusen, Henry van 198, 225

Eberstein, Gösta 178, 206
Edward VIII 267
Ehnmark, Erland 213
Eidem, Erling 99, 108, 124, 125, 149, 150, 153, 156, 157, 194, 258, 266
Ekblad, Signe 171—174
Eklund, Johan Alfred 34—36, 58, 60, 64—69, 71, 73, 87, 149—152, 232
Eklund, Pehr 56, 82, 84
Ekman, Johan August 25, 35, 52, 262, 266, 286
Ekström, Gunnar 149
Eliot, Thomas Stearns 187
Engberg, Arthur 112, 125, 149, 150, 154, 155, 158, 161, 162, 169, 170, 176, 178
Engström, Albert 155
Erik, prins 250
Eriksson, Josef 201
Erlander, Tage 254
Erling, Bernhard 90
Ernberg, Albert 251
Eucken, Rudolf 88
Eugen, prins 185, 186

Falk, Harald 53, 97
Ferré, Nels 90, 199
Fisher, Geoffrey 262, 272—274
Fjellbu, Arne 189, 193, 194
Fogelqvist, Torsten 153—155
Forell, Birger 170
Forsell, Anna 45, se Söderblom
» John 45, 202
Forssman, John 251
Fridrichsen, Anton 143—147, 188, 189, 216
Fries, Sam 39, 57, 61
Froste, David 142
Frostenson, Anders 152, 228, 229, 299
Fröding, Gustaf 23
Fuglsang Damgaard, Hans 194

Geijer, Erik Gustaf 54, 57, 79
» Per Adolf 25
Genberg, Paul 18, 232
George V 267
Gerhardsson, Birger 145, 213
Gjöres, Axel 178
Goebbels, Joseph 171
Goethe, Johann Wolfgang 236, 257
Grundtvig, Nicolai Frederik Severin 66, 163
Guldberg, Harry 202
Guldvog, Eirik 188
Gulin, Eelis 118
Gullberg, Hjalmar 222
Gummerus, Henrik Johan 239
Gustaf V 180, 186, 202, 209, 248, 249
Gustaf II Adolf 72
Gustaf VI Adolf 64, 186, 209
Göransson, Harald 163
» Nils Johan 57, 87
Göring, Hermann 180

Haeffner, Friedrich 241
Hall, Th 90
Hallgren, Fredrik 94, 96
Hallmer, Lars 16, 18
Hamilton, Hugo 186
Hammar, Karl Gustav 94—96
Hammarskjöld, Bo 224
» Dag 222, 224 225
» Hjalmar 24
Hansson, Johan 178
» Per Albin 178
Harnack, Adolf 77, 78, 81, 96—98, 227
Harrie, Ivar 260
Headlam, Arthur 195, 196, 269, 271
Hebert, Gabriel 118, 119

Heckel, Johannes 169
Hedenius, Ingemar 226
Heidenstam, Verner von 23
Helander, Dick 159
Hellerström, Albert 165
Henzel, J 104
Herner, Sven 94, 253
Herrmann, Wilhelm 53, 63, 71, 74, 78—80
Hertzberg, Brita, se Beyron
»Hildebrand, G» 190
Hildebrand, Albin 22
» Bror Emil 56
» Hans 22, 59
» Johanna (Jeanette) 238
» Karl 22, 23
» Karl-Gustaf 155, 231
» Louise, f Hildebrandsson 22
» Maria 18, se Aulén
Hildebrandsson, Hugo 19—26
» Louise, g Hildebrand 22
» Sigrid, se Brandberg 22
» Sven 22
» Wendela f af Wirsén 20 22, 25
Hitler, Adolf 121, 168, 172, 175, 176
Hjärne, Harald 22, 28, 29, 34, 35, 44
Holm, Ossian 16
Holmdahl, David Edvard 251
» Otto 63
Holmquist, Hjalmar 61, 253, 254
Hoskyns, Edwin 116
Hultgren, Gunnar 216, 266
Håkon VII 250
Hägerström, Axel 28, 88
Höglund, Zeth 178

Ibsen, Henrik 23, 59
Irenaeus 220

Johan III 215
Johannes XXIII 217, 273
Johansson, Harry 190
Johnson, Eyvind 184, 193
Jonsson, Conrad 130
Jonzon, Bror 202
Josefson, Ruben 216
Jülicher, Adolf 53, 63
Jändel, Ragnar 155

Karlfeldt, Erik Axel 36
Kierkegaard, Søren 40
Kissinger, Henry 174
Kittel, Gerhard 116
Kjöllerström, Sven 124, 125, 213
Klaveness, Thorwald 59
Kolmodin, Adolf 34, 39—44, 47, 48, 54, 56, 81, 87, 97, 144, 226
Kreuger, Ivar 15
Kristina, drottning 125, 285
Krook, Oscar 149, 158, 159, 189

Kähler, Martin 62, 63, 74, 78, 79

Lagerkvist, Pär 17, 222
Lagerlöf, Selma 23
Lang, Cosmo 262, 266—268
Larsson, Hans 88
» Lars Erik 203
Lehmann, Edvard 246, 247, 255—257, 278
Leo XIII 266
Lewan, Oskar 94, 95
Lidforss, Bengt 31, 252
Lidholm, Ingvar 204
Lie, Jonas 23
Liedgren, Emil 50, 67, 150—153, 160
Lind, Martin 179
Lindberg, Oskar 160—162, 165—167, 184, 187
Lindblom, Johannes 101, 212
Linder, Alf 205
Linderholm, Emanuel, 94—98, 101
Lindeskog, Gösta 145
Lindhé, Hjalmar 130
Lindskog, Jonas 82, 94, 115
Lindström, Martin 213
Linton, Olof 145
Lizell, Gösta 61
Ljunggren, Gustaf 195
Ljungstorp, Ingegerd, f Aulén 228
Loofs, Friedrich 77
Lundborg, Mattheus 94—96
Lundquist, Carl Gustaf 23
» Gerda, se Billing 24
Lundström, Anders Herman 50
Lundström, Gösta 130
Luther, Martin 75, 81, 87, 103, 110, 183, 214, 220, 254
Lüders, Simon 141
Lysander, Albert 109, 110

Malmeström, Elis 71, 130
Mann, Tor 205
Martin, Carl Roland 51, 52, 55
Martinson, Harry 222
Mason, canon 265, 266
Matthiæ, Johannes 125
Melanchthon, Philipp 47
Mercier, Désiré Joseph 254
Michelsen, Christian 60
Molland, Einar 189
Mozley, J K 116
Munk, Kaj 190, 191
Müller, Ludwig 168—170
Myrberg, Otto 38

Natvig, J S 189
Newson, G E 117
Niebuhr, Reinhold 198
Nilsson, Birgit 208
» Paul 152
Nivenius, Olle 213
Norbeck, Anders 16, 17
Norberg, Gunhild (Gull) f Rappe 237
Norberg, Otto 123, 124, 130, 237
Nothin, Torsten 132
Nyblén, Jöns 16
Nygren, Anders 88, 90—92, 101, 118, 169, 196, 212, 258
Nystedt, Olle 63, 66, 70
Nörregaard, Jens 118, 197

Odeberg, Hugo 216
Oldham, Joseph 198
Ording, Hans 118
Oscar II 35, 59, 60, 202, 236
Ostenfeld, Harald 115
Ottersen, Ottar 139

Paasche, Fredrik 185
Palm, Herman 65
Parsons, R G 117
Persson, Per Erik 213
Peters, Knut 139
Petersson, Nils 236
Pethrus, Lewi 123
Petri, Laurentius 108, 157, 214
» Olavus 71, 88, 108, 119 159, 214, 256
Pfannenstill, Magnus 94, 96, 252, 253
Photios 286
Pius XII 172, 267
Pleijel, Hilding, 117, 195, 213
Posse, Amelie 178

Quensel, Nils 215
» Oscar 55
» Thyra, f Key 62
» Ulrik 62
Quick, Oliver Chase 117
Quisling, Vidkun 182

Raab, Nils Edvard 61
Ralf, Einar 204, 208
» Torsten 209
Ramsey, Michael 262, 272—275
Rangström, Ture 203, 207
Rappe, Axel 243
Rappe, Emelie, f Björnstierna 236
» Gunhild, se Norberg 237
» Signe, se Welden 237
Rawlinson, A E J 116
Reicke, Bo 145
Reuterdahl, Henrik, 54, 55, 100
Ribbing, Carolina (Lina) f Meyer 62
Ribbing, Gustaf 62
Riesenfeld, Harald 145
Ritschl, Albrecht 47
Rodhe, Edvard 111, 153, 172, 194, 258, 263, 277, 280
Rodhe, Ruth 172, 264
Rosander, Karl Edgar 130
Rosen, Eric von 118, 180
» Mary von, f Fock 180
Rosén, Hugo 121
Rosenberg, Hilding 202, 203
Rosendal, Gunnar 139—141
Rudin, Waldemar 39—41, 61
Runestam, Arvid 99, 101, 117, 118

Salomies, Ilmari 194
Sandler, Rickard 202
Schirach, Baldur von 171
Schleiermacher, Friedrich 54, 55, 67, 97, 259
Schmidt, Karl Ludwig 116
Schweitzer, Albert 77, 97, 227
Seeberg, Reinhold 77
Segerstedt, Torgny 54, 177, 184
Seip, Didrik 193

Selander, Johannes Anton 177, 178
Sigurdsson, Sigurgeir 194
Sjöberg, Birger 58
Sjöbring, Pehr 232
Staaff, Karl 72
Stadener, Sam 95, 96, 110, 111, 124, 126, 131, 170
Stagnelius, Erik Johan 239
Stalin, Josef 176
Stange, Carl 170, 171
Stave, Erik 38, 39, 53, 54, 56
Stendahl, Krister 145
Stockenström, Bo von 127
» Lars von 130
Stridsberg, Gustaf 177
Strindberg, August 23
Ström, Fredrik 178, 185
Sundberg, Anton Niklas 52, 262, 266, 286
Sundby, Olof 216
Sundelin, Robert 64
Svahn, Waldemar 14
Svanholm, Set 205
Söderblom, Anna 45, 62, se Forsell
Söderblom, Nathan 25, 35—37, 39, 41, 44—46, 54—58, 64, 67—70, 73, 75, 78, 80, 81, 87, 88, 91, 95, 98, 100, 102, 111—119, 142, 143, 216, 217, 245, 252, 263, 266, 278, 279, 283, 284, 286

Taube, Evert 158
Tegnér, Esaias 54, 285
Temple, William 195, 262, 268—271
Tergel, Alf 41, 64, 71, 73, 78, 81
Thomander, Johan Henrik 100
Thomas, biskop i Strängnäs 185—187
Thulin, Gabriel 202, 209
Thyrén, Johan C W 250
Tottie, Henry William 61, 240, 263
Treschow, Fritz 175
Troeltsch, Ernst 63, 74, 78—80

Ullman, Uddo Lechard 124, 131
Undén, Östen 178

Waddams, H M 188
Wagner, Richard 205
Waldenström, Martin 132
» Paul Peter 76
Wallin, Johan Olof 149, 151—153
Vallquist, Gunnel 217
Warholm, Richard 15
Weebe, Axel 181
Weibull, Lauritz 55
Weiss, Bernhard 53
» Johannes 77
Welden, Signe, f Rappe 237
Wellhausen, Julius 37
Weman, Henry, 159—161, 163, 165, 166
Wennerberg, Gunnar 237
Wetter, Gillis 97, 144
Wibergh, Olof 204, 208
Widner, Nils 111
Wied, prinsen af 180, 184

Wikander, David 161, 165—167
Wikner, Pontus 28, 57
Wilhelm, prins 178, 186, 187
Wilhelm II 72
Wingren, Gustaf 91, 213
Wirsén, Carl David af 22, 25, 26
Wirsén, Wendela af, se Hildebrandsson 19, 22
Vissert 't Hooft, Willem Adolf 198
Vogler, Georg Joseph 241
Wordsworth, John 263
Wrede, Gösta 77, 97
Wulff, Fredrik 249

Zahn, Theodor 56
Zetterquist, Martin 142, 211
Zog, Ahmed 174

Åberg, Bengt 41
Åhlén, Waldemar 159

Øllgaard, Hans 194
Örne, Anders 178
Øverland, Arnulf 193

Guds kärlek är som stranden

ANDERS FROSTENSON 1968

GUSTAF AULEN april 1975
Koralsättning : Folke Alm 1975

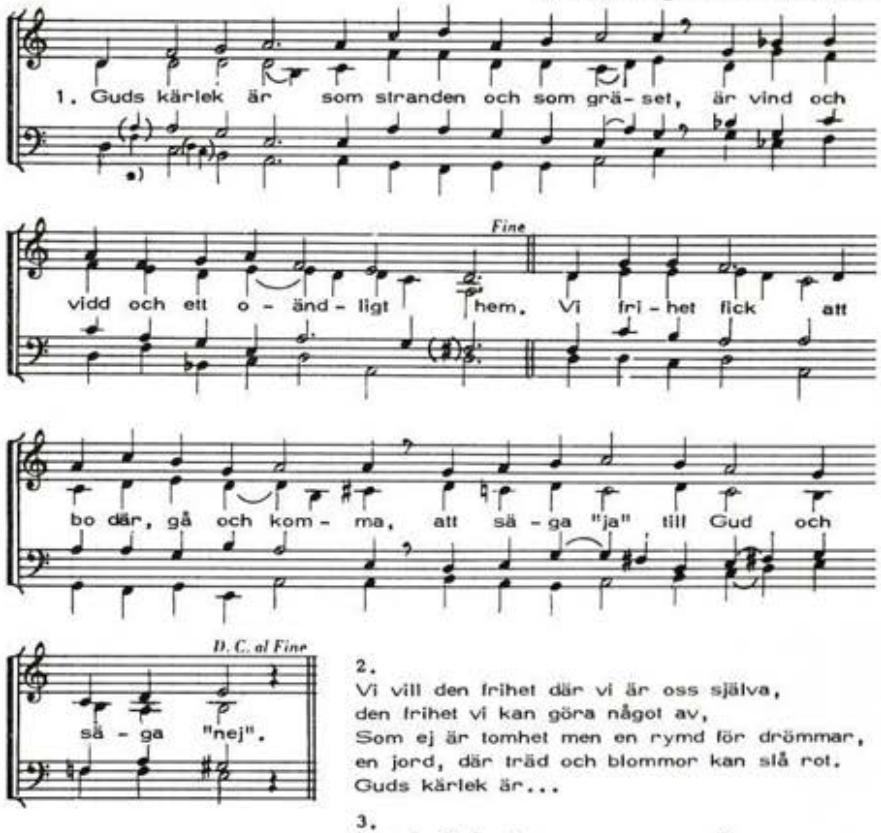

2.
Vi vill den frihet där vi är oss själva,
den frihet vi kan göra något av,
Som ej är tomhet men en rymd för drömmar,
en jord, där träd och blommor kan slå rot.
Guds kärlek är...

3.
Och ändå är det murar oss emellan
och genom gallren ser vi på varann.
Vårt fängelse är byggt av rädslans stenar.
Vår fångdräkt är vårt eget knutna jag.
Guds kärlek är...

4.
O, döm oss, Herre, frisäg oss i domen.
I din förlåtelse vår frihet är.
Den sträcker sig så långt din kärlek vandrar
bland alla mänskor, folk och raser här.
Guds kärlek är...

a) Parenteserna användas vid omtagningen

© WESSMANS MUSIKFÖRLAG, SLITE. Nr 7505

Norrköpings Stadsbibliotek

NORRKÖPINGS STADSBIBLIOTEK

MAG.

Cjz 2

AULÉN

Aulén, Från mina 96 år

Norrköpings
Stadsbibliotek
206 68 40 0581 29